

3 1761 0/017827 Z

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
from
the Library of
STEPAN I. KYLYMNYK

MR. S. I. KYLYMNYK
Library

NO. _____ SEC. _____

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

МІСЦЕВА ІСТОРІОГРАФІКА
Library
190

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.

Приладжена до програми вищих початкових
□ шкіл і низших клас шкіл середніх □

Частина друга.

Видання Дніпровського Союзу Споживчих
□ Союзів України („Дніпросоюз“). □

КИЇВ 1920.

ВИДАВНИЦТВО ДНПРОСО ЮЗУ

ВИПУСТИЛО, ПОЧИНАЮЧИ З 1918 РОКУ, ТАКІ КНИЖКИ :

І відділ. Кооперативна література :

1. Л. БЕРТРАН. Кооперація і соціалізм (2-ге видання).
2. Л. БЕРТРАН. Що повинен знати кожний споживач (2-ге видання).
3. В. ТОТОМІАНЦ. Принципи і теорія кооперації.
4. Ш. ЖІД. Майбутність кооперації.
5. Проф. М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ. Кооперація, соціально-економічна природа її та мета.
6. Б. ШЕМЕТІВ. Організація торгівлі в споживчих товариствах.
7. Б. ЄГОРОВ. Рахівництво для сільських споживчих товариств.
8. З. ЛЕНСЬКИЙ. По кооперативній Європі. (З ілюстраціями.)
9. Проф. М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ. Політична економія. П'ятий курс.
10. ТРУДИ 1-го ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЗІЗДУ представників споживчих кооперативів у Києві.
11. П. ГЕРЕ. Робітничі кооперації в Німеччині.
12. ДНПРОВСЬКИЙ СОЮЗ СПОЖИВЧИХ СОЮЗІВ УКРАЇНИ. (Своєчасно-інформаційне видання з ілюстраціями.)
13. КАЛЕНДАРЬ-КНИЖЕЧКА на 1918 рік „Товариш“.
14. О. КАСАУ. Організація та практика споживчої кооперації в Австрії.
15. Ш. ЖІД. Кооперація.
16. С. АНДРІЙКО. Про загальні збори товариств.
17. О. ЮРКЕВИЧ. Кооперативні оповідання.
18. Національне відродження і кооперація (збірник).
19. І. ПРИХОЖЕНКО. Про споживче товариство.
20. А. SERBINENKO. Die ukrainischen Konsumvereine und deren Zentralverband.
21. А. SERBINENKO. Die Genossenschaftsbewegung in der Ukraine.

Мих. Грушевський.

М. С. П. У. М. А. Я.
Либрарі

№

180

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

в короткім огляді.

Частина друга.

Київ 1920 р.

Друкарня J. N. Vernay, Wien, IX., Canisiusgasse 8—10.

Автор застерігає собі до цієї книги всі права.

Початки нових часів.

55. Значінне сеї доби. Два з половиною століття від половини XIII в., коли кінчаєть ся доба хрестоносних походів, і до початків XVI в. (як хто бере) — се доба переходова від того, що зветь ся середніми віками, до нових часів. Такою виступає вона власне в Західній Європі. Се доба розкладу і заникання феодального устрою, часи упадку авторитету папства і церкви в житті, церковного впливу в культурі і початки того суспільного і культурного життя, що характеризують собою часи відродження, а властиво — се вже справжнє, раннє відродження. На руїнах феодального ладу формують ся ті нові державні організми, які творять політичну і суспільну історію в нових часах. Середньовічний світогляд і його письменство наповняють ся новими ідеями. Великий Данте малює поетичний образ середньовічного світогляду, але його творчість являєть ся першою епохою нової літератури, його поема стає підручною книгою італійського відродження, підвалиною нового італійського письменства. Його молодший сучасник Джото стає началоположником нового європейського мистецтва. Так корінячи ся в минулому, ся епоха виводить люде уже в часи нового розвитку.

На сході в Азії і в Східній Європі величезні зміни в житті політичним, національним, культурним зробили монгольські завоювання. Се був найстрашній вибух кочовничих середньо-азійських сил який знає історія. Він захопив більші простори, ніж якій з попередніх, і наробив величезних переворотів в різних місцях. Подекуди жите пішло зовсім повими дорогами після нього, як в Азії, так і в Європі. Досить згадати північну Індію, Китай, Каліфат. Монгольству завдячував своє поширення в Азії іслам, ним викликаний був упадок колишньої християнської культури на сході. В звязку з монгольським рухом стояв турецький натиск, що надав зовсім новий характер східній часті Середземного басейну. В житю східного славянства пройшли під впливом монгольського нападу також глибокі політичні і культурні зміни. І скрізь тут на сході сі віки не доба

народини нового життя і культури, як на заході, а руїна старого. Народини нового прийшли пізнійше.

Потім — в початках XVI в. в життю Західної Європи переходять нові глибокі зміни в економічних і культурних, а за тим і в політичних відносинах, і становлять нову межу в їх історії, відділяючи сі переходові віки від нового життя XVI—XVIII вв. Через се XIV—XV віки звичайно прилучають ся до середновіччя. Але так само, і ще більше можна їх прилучити до нових часів, як їх вступ, особливо коли історія Європи оглядаєть ся в тіснім звязку з історією Азії і Африки.

56. Зміни в Східній Азії, Монголи і Чингісхан. Після того, як Китаєви вдало ся в середині VIII в. зломити силу Турків в Середній Азії, довгий час тут не виробляло ся ніякого сильнішого політичного чи народнього організму, ніякого сильнішого звязку орд. В західно-полудневій частині нинішньої Сибіри, в поріччю Іртиша, в сім часі виступає Кіргізька орда. На сході визначають ся народности з переважним тунгузьким характером — Кідани, що поширили своє панованне в Манчжурії і в північнім Китаю, і пізвійші Нью-чжі, предки Манчжурів, теперішніх палів Китаю, що розгромили Кіданів в XII в. і зайняли їх місце; їх династія заволоділа північним Китаєм і Тибетом, організувавши тут державу на китайський взірець.

Китай в сіх віках взагалі жив дуже змінним житєм; переходячи часи світности й упадку. В середині VII в. напр. імперія дуже поширює свої володіння, підбиває собі Корею на півночі, на заході дотягає свої границі до Каспійського моря; впливи китайські простирались на східній Іран і північну Індію; візантійський цісар прислав своє посольство до китайського імператора. Се також були часи найвищого розвіту китайського письменства, поезії. В сіх то часах, в середині VIII в. Китай зломив силу Турків в середній Азії й примусив їх мандрувати на захід як колись Гуннів. Потім, з кінцем VIII в. наступають в Китаю часи роздроблення й упадку, що дав змогу змінитись на його північних границях ріжним ордам, та закочувати на китайських землях.

По тих кількох згаданих ордах завязки нової сильної організації виходять в XII віці від монгольських племен в околицях Байкалу, найдальше відсунених від усяких цивілізаційних впливів — Китаю, Індії, християнства, і тому найбільше захованих в своїй непорухній дикості і воевничості. Вони змели ті успіхи культури, які були досягнені за сі століття в середній Азії, і розпочали страшений руйнний похід в усіх напрямках.

Ся монгольська орда починає набирати значіння з початком XII в.; тоді вона стояла під властю Нью-чжів. В середині століття

ватажок Єсугай положив початки сильнійшій політичній організації Монголів—Нючжі даремно силкували ся її знишити. Але смерть Єсугая (1175), після котрого зістав ся молодий, чи навіть малолітній

37. Каїм-Беева мечет в Каїрі (XV. вік).

син Темучін як злавало ся, сама собою клала межу новій політичній силі. Орди, підбиті Єсугаем, скинули з себе сю зверхність, і при

Темучіні зістало ся тільки його рідне племя. Але одну за другою він погромив і підбив сі своєвільні орди і немилосердною розправою з ватажками повстання викликав поважанне і страх серед сих диких кочовників. Він не тільки відновив батьківську організацію, але й поширив її над сусідніми ордами. Коло 1200 р. йому підлягали великі маси середньо-азійських кочовників, останків давніших ґруповань гунських монгольських і турецьких, і р. 1206, коли він зібрав підвласні орди на військовий перегляд, вони проголосили його Чингіс-ханом, героєм-володарем, і се мало послужити початком великих завоювань монгольсько-турецьких орд. По кількох віках роздроблення і пасивности вони знайшли свій центр, свого вождя і в самих собі — почуте сили і безконечної військової енергії.

Головною метою його в сім часі був північний Китай, володінне Нью-чжив, і Чингіс-ханови вдалось осягнути тут значні успіхи, але закінчили се діло, завоюванне Китаю, вже його наступники. Бо Чингіс-хана тим часом зайняла війна з султаном Хорезма Мухамедом. Хорезм, або Ховарезм, тепер Хіва, перед тим належав до володінь Сельджуцьких Турків, а з кінцем XII в. став центром великої держави — до неї належав Туркестан, Персія, східньо-іранські землі аж до Інду. Мухамед завзяв ся знищити сам каліфат, але необережно стягнув на себе війну з Чингіс-ханом.

Над всяке сподіванне війна з ним пішла Монголам дуже легко. Одним ударом сили Мухамеда були зломлені, головніші пункти його володінь впали в руки Монголів, сам він мусів тікати і згинув марно на каспійськім побережю. Туркестан і Персія попали у власть Чингіс-хана. Похід Монголів в погоню за Мухамедом в прикаспійські сторони скінчив ся тим, що монгольську експедицію вислано через Даґестан до каспійсько-чорноморських степів, на Половців (Кіпчаків) і се ввело в плян монгольських завоювань також і Східню Европу. З другого боку, воюючи Хорезмійську державу, монгольські війська пройшли до Індії, до самого Інду. Чингіс-хан сам вибрав ся туди походом, але чомусь спинив ся в дорозі.

Три роки пізнійше (1227 р.) Чингіс-хан помер, полишивши своїм наступникам докінченне завоювань і упорядкованне держави. Бо се треба піднести, що при всім диім, руйніім характері його завоювань, справжнім монгольськім терорі, страшних масових побиваннях людности, — у сього чоловіка і його окруження була певна державна, організаційна ідея. Особливо важною культурною школою для Монголів була війна в Китаї; в ній мусіли вони вчити ся не тільки військової штуки, котру потім показали в своїх європейських війнах, а набирали ся і державної культури. Китай здавна став учителем середньо-азійських народів, і Чингіс-хан свідомо віддав свою державу в сю китай-

ську науку. Оден з княжат Нючжів, вихований в китайській культурі, був поставлений від Чингіс-хана головою всього правління держави, і по волі його заховав сю провідну ролю при його наступниках. Організація держави, дуже примітивна, сполучала воєнну організацію, прийнятну у кочових середньо-азійських орд (характеристичний десятичний устрій — поділ війська на десятки, сотні, тисячі, десятки тисяч), з деякими цінними культурними запозиченням від Китаю. Замітною прикметою державної політики являється велика толеранція релігійна і пошанованне всіх релігій. Венеціанець Марко Польо, що побував в 1270—1280 рр. в Монголії, не дурно з великою похвалою відзивається про організацію сеї держави.

57. Монгольські завоювання і розклад монгольської держави. Тамерлан. По мысли політичного заповіту Чингісхана його держава мала zostавати ся одноцільною і після його смерті. Протягом кількох десятиліть сеї заповіт сповняв ся, і не вважаючи на величезний простір монгольських володінь, члени династії і вищі достойники держави всякий раз по смерті великого хана збирали ся для вибору нового голови держави — старшини династії. Після завоювань, зроблених Чингіс-ханом, виконував ся далі силами цілої держави. Докінчено війну в північній Китаю, потім звернено всі сили на захід — на завоювання Кіпчака, Каспійсько-чорноморських степів і сусідніх країв, призначених в уділ одному з синів Чингіс-хана, Джучі, а за його смертю — його синові Бату.

Почавши з 1235 р. монгольські орди знищили одно за другим царство волзьких Болгарів, північні великоруські князівства волзького басейну, потім чорноморські кіпчацькі (половецькі) орди, північний Кавказ і українські князівства — на полудні. По сім головні монгольські сили рушили на Угорщину, тим часом, як окремі відділи пішли спустошити Польщу, Шлезк, Мораву. Угорщина була підбита і можна було сподівати ся, що орда Бату осядеть ся в подунайських степах, — де стільки вже знаходили свій притулок азійські орди на заході. Але мабуть звістка про смерть великого хана і бажання поставити свою кандидатуру на його місце понудила Бату перервати свій побут на Угорщині і подати ся в Середню Азію.

На велике ханство одначе його не вибрали, і він оснував ся по сім в Кіпчаку, заложивши свою резиденцію на долішній Волзі, в Сараю. Власть його орди мусіли признати всі князівства старої київської держави, крім північних земель, Новгородських. Плани на дальші західні землі були залишені. Енергія монгольської орди звернула ся знову на схід, на Корею, на Тибет, і на полудне на Каліфат, його розгромлено в 1258 р., але з вибором великим ханом Кубілая, що вже перед тим був немічником великого хана в китайських провінціях, знову

центр монгольської політики пересунувся в бік Китаю. В 1270-х рр. завершено його завоювання. Кубілай з головною ордою осів тут, і від цього часу в китайській історії рахується період монгольської династії.

Монгольське панування Китаю потяглося приблизно століття (більше або менше, як в котрих частинах). Монгольська орда швидко вповні піддала впливам китайської культури, і монгольське правління тут взагалі було не зле; воно завело лад і спокій, вело далі різні будови, розпочаті в попередніх часах, старанно підтримувало національні китайські традиції (наступник Кубілай напр. відновив шанування Кун-фуцзи, занедбане перед тим). Але все таки з монгольським пануванням в Китаї не мирилися. В пам'яті жили страшні різні, з якими були зв'язані війни Монголів. На них дивилися як на насильників. Нарешті коли виродилася енергія і солідарність завойовників, повстання проти них пішли одно по однім. Нарешті одному з повстанців удалося вибити монгольську династію з Китаю назад в монгольські степи і положити початок національному царству (династія Мін), яке простояло півстоліття. Воно почалося різними реформами адміністрації, що надали їй ті форми, які з певними змінами проістнували до новітніх часів. Загранична політика визначалася також значною енергією. Але з півночі імперію все більше непокоїли напади Монголів, проти котрих знову прийшлося будувати нові ряди укріплень, а попри них з початків XVII в. знову повели напади з північного сходу Манчжурії, потомки витиснених і побитих Монголами Нючжів. Серед цієї боротьби імперія прийшла в першій половині XVII в. до повного розстрою, війсьсько перейшла на сторону потомків старої династії Цзінь, вони заволідали Китаєм, і так з Нючжів відновилося в Китаю знову манчжурське панування, перерване монгольським завоюванням.

Тим часом перенесення монгольського центру на крайній південний схід і повне підданство східної орди під китайські впливи неминує мусіло вплинути на розклад монгольської монархії. Західні орди, що розсілися в західній Азії, тільки номінально признавали зверхність Кубілая, а з смертю його, в 1290-х р. урвався і сей слабкий зв'язок, і Чингісханова монархія, що й так ледво держалася купи, до решти розпалася на ряд самостійних монгольських держав.

Чотири головні осідки потомків Чингіса висунулися тепер: Китай, далі Туркестан — потомків Чингісханового сина Джагатая (Джагатайська орда, або Джагатайські Татари, відти потім відокремилася царство Сибірське), Кіпчак, або як його звали пізніше — Золота Орда, уділ потомків Бату, й Іран або держава Ілханів, потомків Чингісханового внука Гулагу. Попри них стара вітчизна монгольських завойовників — сама Монголія не грала ніякої ролі: монгольська орда,

розійшовши ся по підбитих краях, в незначних останках тільки зістала ся на вітчизні. Завойовна енергія перенесла ся до Ірану та до Туркестану.

Гулагу, котрому дістали ся західні здобутки Монголів, поставив своїм завданням поширити власть монгольської орди на захід, і розпочав своє панованне походами на північну Персію. Прихилив тут до себе християнську людність, знищивши мусульманський утиск, і виступив по сім против Багдадського каліфату. Се огнище вікової культури було знівчене до решти, від самого Багдада зістали ся тільки бідні останки. По сім Гулагу звернув свою орду на Сірію і Палестину, але тут виступили против нього єгипетські султани. Кривава боротьба, яка завязала ся між Монголами і єгипетськими мамелюками — місцевою турецькою гвардією, що фактично панувала в краю, спинила воєнну

38. Мусульманське мистецтво. Золототканий плащ короля Ротера сіцилійського (XII в.) Служив потім коронаційним плащем німецьким цісарям.

енергію Монголів. Його потомки так звані іль-хани, швидко були змушені зрікти ся плянів на дальші завоювання та зайняти ся обороною самого Ірану від своїх родичів — кпчачьких і джагатайських ханів, що з двох сторін, від Кавказу і від Туркестану протягали руки до їх володінь. Іль-хани переходять на іслам і вступають в ролю перських володарів — приймають в свою опіку останки перської культури, поезії й науки, які зацілїли від монгольського погрому, пробують законотатними заходами поправити знівчений край і устави ти відносини між іранськими тубильцями і монгольськими завойовниками. Саме монгольське панованне поділило ся тут між кількома лініями; почали ся усобиці та замішання, і правдоподібно кінець кінцем іранський елемент підняв ся-б тут — коли-б з кінцем XIV в. вдруге не покрили Іран монгольсько-татарські хмари з Туркестану.

В Туркестані монгольська орда застала суголосні воевничі і кочовничі елементи з попередніх турецьких завоювань і на сих дріжджах

тут підняло ся дуже буйне жите з монгольським завоюванням. В боротьбі різних претендентів на власть в другій половині XIV в. висуваєть ся як воевничий, удатний ватажок оден далекий родич династії, князень з Кашгару Тімур (прозваний „Кривим Тімуром“ Тімур-ленк, відтн західня назва Тамерлан). В 1369 р. він фактично заволодів туркестанським ханством і після сього розпочинає грабіжницькі, незвичайно криваві походи на сусідні краї. Майстерством кривавого терору, — якимсь навислим замилуванням в різні, в нищення і побивання, в громадженню огидних монументів з людських черепів, трупів, живо похованих бранців, він визначив ся навіть між монгольськими ватагами і зробив своє імя символом кривавого постраху.

Перед усім звернув ся він на східній Іран. Тутешні розрізнені держави не могли дати йому ніякої серйозної відпави. За ними пішла Арменія. Напад на Туркестан кіпчацького хана Тохтамина перервав сі походи Тімура і змусив його звернути ся на північ. Упоравши ся з Тохтамином і підбивши собі Кіпчак, Тімур звернув ся на Індію — на тутешні магометанські держави, і страшенно знищив їх. Вілси обернув ся він на Кавказ, Малу Азію, Сірію. Мала Азія була цілком зруйнована, турецьке (османське) військо погромлене, здобуто Дамаск, Багдад. Сим разом навіть єгипетський султан, щоби не доводити до страшної і непевної боротьби, поспішив признати над собою власть Тімура. Упоравши ся таким чином з західніми краями, Тімур замишляв похід на Китай, щоби закінчити збиранне земель Чингіс-ханової держави, — але на щастє вмер саме в тім часі (1405).

Держава його, що не мала навіть такого звязку, яку Чингіс-хан мав у Монгольській орді, опирала ся тільки на терорі Тімурового війська — тої різноплеменної збиранини, яку тримала вкупі його зелізна рука і чарк його імени. Ще за жита його вона кришила ся і розпадала ся що хвилі, так що він неустанно мусів підтримувати її цілість все новими походами і кривавими спустошеннями. По його смерті-ж вона почала розвалювати ся зараз, тим більше що й тут швидко почала ся боротьба за спадщину. Єгипет, Мала Азія, Кіпчак, індійські володіння здебільшого відпали відразу. Наступникам Тімура зіставала ся тільки Персія з Туркестаном, і тут його син, чоловік мало подібний до свого батька, правитель, а не вояк, осівши ся, організував національну іранську державу. Прийняв під свою опіку перську культуру і приложив всі старання, щоби оборонити сі краї від нападів воевничих сусідів, — різних диких племен, розворушених монгольським рухом останніх століть. Се до певної міри удаеть ся йому, але з його смертю підіймають ся страшенні заворушення. Персію воюють Туркмени, одна з найдикших, розбійничих орд, що кочувала на західне полудне від Каспійського моря. З держави Тімура зацілів

тільки оден уломок — в Фергані (в порічу верхньої Сир-Дарії), і звідси виникла найбільш блискуча і обласгороджена галузь його монархії — індійське царство „Великого Моґола“.

58. Мусульманська доба в східнім Ірані й Індії. Фізіономія Індії почала вже сильно змінитись під впливами буддизму. Потім з Александрової доби починають ся впливи геленістичні, які оживили й запліднили новими елементами арійську Індію. Головним огнищем їх була держава Бактрійська в східнім Ірані (теперішнім Афганістані), одна з тих держав, на які поділилась Александрова монархія. В середнім III віку вона відокремилась від держави Селевкідів, поширилась на полудні до долини Інду і таким чином служила крайнім огнищем геленізму на полудневім сході і взагалі заборолом цивілізації від кочовників — поки не впала таки під їх натиском. Іранські й усякі інші орди на руїнах Бактрії засновують тоді так зване Скітське царство, що зайняло великі простори, від Сир-Дарії до Нербуди й відіграло визначну ролю в поширенню буддизму на півночі. Тільки з його упадком виступають в північній Індії знову національні індійські держави й їх історія заповнює другу половину першого тисячоліття по Христі.

Мало інтересні з погляду політичної історії — як майже вся історія арійської Індії, сі століття мають — за те визначний культурний інтерес. Очевидно, стріча геленістичної культури з старою арійською внесла багато живого, творчого елемента в жите Індії. Се особливо помітно в мистецтві. Від грецьких впливів починаєть ся нове кам'яне будівництво й скульптура, що доходять потім буйного й пишного розцвіту протягом I тисячоліття по Христі. На се-ж тисячолітє припадає розцвіт літератури. З другого віку походить найстарша запись індійських повістей-байок „Панчатантра“, що послужила взірцем для різних європейських перерібок. Літературна творчість розвиваєть ся особливо в IV—V віках. Се золотий вік індійської поезії, часи найбільшого індійського поета Калідаси. Наукова робота теж доходить визначної висоти в середніх віках першого тисячоліття, особливо в математиці, спеціальности Індусів. Брахманська релігія теж переживає період свого оновлення. Знов оживає богословська брахманська література, на нью оброблюють ся старі брахманські літературні пам'ятки. Оновлене брахманство знов бере перевагу над буддизмом: коло 1200 року він зникає в Індії майже вповні.

Потім, з кінцем I тисячоліття по Хр., починає напливати все сильніше магометанський, турецько-монгольський елемент і кінець кінцем покриває старий індо-арійський власне в найстарших, вікових його осідках — північно-західній Індії, так що центр ваги брахманізму відсуваєть ся все більше на схід і полудне, між сильніші дравідійські

елементи. Тенер от в долині Инду, особливо Пенджабі, переважає магометанська людність, в східній Бенгалії становить приблизно половину залюднення, але в центральних частих півострова і на східнім березі панує брахманізм.

Зачіпка вийшла одначе від самої Індії. В половині X в. по Хр. оден з володарів Пенджаба, лякаючи за зросту сили і могутности турецьких володарів Газні, в Афганістані, розпочав з ними, як тепер називають — „превентивну“ війну, але був побитий і накликав тільки похід Афганців на Індію (988). З початку була захоплена місцевість на вододілі Кабула й Инду, що послужила ворітьми до Індії для сього турецько-афганського находу. Протягом першої четверти XI в. славний володар Газні Махмуд, прославлений як покровитель перської літератури і науки (на дворі його жив Фірдовсій і великий природознавець — лікарь Авіцена), поширив свої володіння на всю долину Инду. Але по його смерті Газні взагалі підупала; серед усобиць Махмудових наступників індійські володіння його також були в значній часті страчені.

Наново здобувають ся вони з кінцем XII в., коли Афганістан перейшов в руки нових володарів, що підбили собі старі володіння Газні. Індійські провінції Афганістану (або, як вони починають називати ся — Індостан) стають окремою самостійною державою під владою магометового намістника. Вона переживає періоди зросту й упадку, то поширюючи ся на полудне, то відступаючи. Оден час сливе цілий півостров перейшов під володінне індостанського шаха: всі тубильні індійські царства центральної й полудневої Індії були розбиті. Але в сих грандіозних розмірах се мусульманське царство не устояло ся; на руїнах сеї держави, поруч різних мусульманських володінь, організуєть ся кілька тубильних, індійських держав — особливо на східнім побережу. В історії індійської культури вони грали чималу ролю і величні руїни серед лісів сього побережа проречисто говорять про колишній блиск сеї доби.

Нову сторінку в політичних і національних відносинах Індії відкриває в 1524 році похід в Індію ферганського володаря з Тімурового роду, Бабура, прозваного потім „Великим Моголом“. Се був не тільки незвичайно талановитий діяч, вожд, правитель, поет, учений, а й чоловік високих моральних прикмет. Проживши першу половину свого життя дуже трівожно, серед тяжких проб, він закінчив його сим несподіваним, блискучим походом в Індію, покликаний против останніх афганських володарів, як наслідник колишніх Тімурових володінь. Афганці були погромлені. Протягом трьох літ Бабур підбив всю північну Індію і полишив по собі велику державу. Сини його одначе не вміли знайти ся в нових обставинах. Повстанне вирвало з їх рук на якийсь час всі індійські володіння, тільки в 1556 р. було відно-

влене царство Бабур, — і його внук Акбар, гідний потомок свого діда не тільки скріпив свою владу в Бабурових володіннях, приборкавши різних своєвільних намісників і претендентів, але й дуже значно поширив державу свого діда — аж за поріччя Нербуду.

Далеко важніша однак, ніж ці зверхні успіхи була внутрішня політика Албара, що дала йому назву Великого. Він багато зробив для упорядкування цих країв після довголітніх усобиць і для зближення мусульманських завойовників з тубильною арійською і дравідською людністю. Скасовані були податки з індійської людности, взагалі податкову систему значно уліпшено, переведено дуже старанну розцінку земель і доходів. Індійська людність була у всіх правах зрівняна з мусульманською, проголошена була повна релігійна толеранція. Акбар був горячим проповідником її, — на зібраннях його домашнього філософічного кружка засідав не тільки магометанський мула, але й брахман, і християнський місіонер. До магометанської релігії він був навіть дуже індиферентним. Але з другого боку він ставив са критично і до інших релігійних установ. Так він обмежив різні некультурні і негуманні установи брахманської релігії, і взагалі впливи мусульманського режиму ослабили різні несимпатичні сторони індійського укладу життя. Крім того, подібно як і його дід Акбар, був великим прихильником письменства і науки; з його поручення важніші індійські твори перекладали ся на перську мову. По його смерті правління його сина, чоловіка невдатного, не було вже таким добром; але його наступник, в другій четвертині XVII в. ще раз поставив свою державу незвичайно високо. Це була епоха незвичайного блиску і багатства — не тільки двору, а й цілого краю — епоха чудових будівель Делі й Агри (другої столиці царства), розкішних пам'яток арабської науки Індії, і казочних оповідань про розкіш та славу „Великого Могола“. Потім починаєть ся упадок сеї — не тільки славної й блискучої, але може й найбільш щасливої епохи в історії Індії.

59. Турки, Візантія, Балканські краї. Монгольські війни розворушили також турецьке гніздо і дали притоку до нового оживлення турецького існування.

Держава Сельджуцьких Турків в Малій Азії в тім часі була вже сильно ослаблена — наслідком внутрішнього розділу й усобиць, а також і монгольського погрому. Коли в 1220-х р. одна турецька (туркменська) орда прибила ся до Сельджуків, сельджуцький султан Кей-Кобад прийняв її на свої землі й оселив у Малій Азії, в околицях Анґори. Сюди стали прибувати до неї ватаги різних інших турецьких виходців. З ними турецький султан Осман, що стояв на чолі сеї турецької збірнини, не тільки поширив свої улуси коштом

візантійських провінцій, але й скинув уже з себе всяку залежність від сельджуцького султана, котрому підлягали його попередники. Ця зміна, в початках XIV в., стала епохою в життю сих орд і по імені свого вдатного ватажка підвластні орди стали звати ся „Османськими“ (Османи). Потім наступники Османа в середині XIV в. ще більше поширили свої володіння, коштом не тільки Візантії, але й Сельджуків. Вони опанували майже цілу Малу Азію, присунули ся до Гелеспонту й здобули Галіполі, потім пересунули ся на Балкани, 1361 р., за султана Мурада здобули Адріанополь, що й став першим центром турецького панування в Європі, їх святим історичним містом і новою столицею.

Причиною таких успіхів була не тільки свіжа воевничя енергія сеї дикої орди, яка що йно вирвала ся з своїх кочовиск, але й зручна воєнна організація, досить подібна до арабської в часах перших великих завоювань. Підбиту християнську людність хліборобську і промислову, обкладано тільки поголовою даниною (досить легкою в порівнянню з візантійськими тягарями), і досить свободні в своїх внутрішніх відносинах. Самі-ж Турки становили виключно воєнну верству і цильно помножали свої воєнні сили, приймаючи в свої ряди тубильців; які приймали іслам, і рекрутували осібне військо, так званих яничарів, з хлопців забирааних від підвластної людности і виховуваних в ісламі та турецьких понятях.

Сїй дикій кочовницькій силі і зручній воєнній організації не могла противстати Візантійська держава, відновлена в 1260 р. Палеологами. Сама слабо організована, вона бачила себе з усіх боків осоченою ворогами, і з самого відродження свого носила в собі смертельну недугу. Мало-азійські землі в усіх попередніх століттях служили головною підставою імперії — а тепер вони були страчені для неї майже без останку. А на півночі, в Балканах, імперія мала ще против себе доволі сильні славянські держави. — Болгарію і Сербію, що встигли скріпити ся під час боротьби Візантії з західними князями Латинської імперії.

Болгарія підняла ся против Візантії в 1186 р. під проводом болгарських бояр братів Асенів. З помічю задунайських Волохів і Половців їм удало ся відборонити ся від Греків. Союз з Сербією, що підіймала ся в тім же часі, скріпив становище сього „другого болгарського царства“, як воно зветь ся. Під час розгрому Візантії хрестоносцями молодший з Асенів, цар Калоян, значно поширив свої володіння в візантійських землях і навіть завів з папою Інокентієм переговори, щоб він признав за ним титул імператора, а за тирновським владикою — титул патріярха. Сі переговори не мали успіху: папа прислав Калояну тільки королівську корону, яка не вдоволила його.

По його смерті і короткім занепаді Болгарії широкі пляни Калояна підняв наново цар Іван Асень II. Він відновляє давні мрії царя Симеона, щоб стати „царем Болгарії і Ромеїв“, наслідником візантійського цесарства. Сі мрії не здійснили ся, але Болгарія при Івані, близько чверть столітя (1218—1241) грала справді визначну політичну ролю. Опираючи ся то на грецьких династів, які зістали ся в різних частях Візантії, то на латинських володарів, шукаючи помочи то папи, то Угорщини, цар Іван умів все держати ся на висоті, і його часи зістали ся останньою блискучою сторінкою болгарської історії. З смертю його наступає період упадку. Царство переходить з рук до рук різних боярських династій; становище його стає все небезпечнішим, між Угорщиною на півночі і Візантією на полудні, з-за котрої далі підіймаєть ся ще небезпечніша турецька гроза. Одиною опорою Болгарії служить Сербія, котрої вона тримаєть ся в періоді розцвіту її сили, в середині XIV в.; з її упадком і Болгарія стала безрадною перед турецьким натиском, що йшов на неї від полудня.

Серби довго вели досить незаметне політичне існування між сильніше організованими державами — Візантією на полудні, Угорщиною на півночі, Болгарією на сході, і не раз попадали в залежність від них. Тільки від часів „кряля“ (короля) Стефана Немані, від котрого починаєть ся славна династія Неманичів, від другої половини XII в. починаєть ся властива політична незалежність Сербії — і властива її історія. Діставши ся на королівство сербське за помічу Візантійців, краль Стефан скоро скріпив своє становище. Він приборкав бутніх місцевих старшин („жупанів“), відібрав від Візантії захоплені нею сербські землі, заразом дбав про поширення християнства та християнської освіти, нищив останки поганства і сильне в сих сторонах богомилство. Його син і наступник, Стефан, против Візантії шукав опори у Венеції і папи, і прийняв від нього королівську корону.

Але сей зворот на захід зістав ся епізодом. Сербія слідом вертаєть ся знову під впливи східньої церкви і візантійської культури, і се приготує розрив між Сербією східньою і західньою (Хорватією і Дальмацією), бо ся з початком XII в. попала від власть Угорщини (після того як тут вигасла свійська династія) і ввійшла в круг західніх латино-католицьких впливів. Дальмація, довго бувши предметом змагань між Угорщиною й Венецією, кінець кінцем зістала ся за сею другою. Хорвати зістали ся при Угорщині. Східня-ж Сербія протягом XII в. щасливо боронила свою самостійність, а друга четверть XIV в., правління Стефана Уроша, прозваного Душаном (за те що задушив свого батька), зістало зя найславнішою, найсвітлішою сторінкою в історії Сербії.

Душан опанував на північному заході Босну — давши відправу Угорщині, на полудневім заході Епір (теперішню Альбанію), значну частину Тесалії і Македонії — пробив ся до Егейського моря розірвавши таким чином на дві часті візантійські землі. Але що важнійше — він був дуже талановитим організатором держави: завів у ній лад і порядок, умів прихилити до свого правління ріжноплеменних підданих сього нового сербського царства. Його „Законник“ зістав ся одною з найвизначнійших пам'яток славянського права. Але вмерши дуже рано і несподівано (1355), Душан не встиг упорядкувати правління на після себе; зібрані ним землі скоро розлізли ся і Сербська держава, ослабивши Візантію, сама також не гідна була поставити забору розростови турецького панування.

60. Кінець Візантії. Турки панами Балкану. Візантійські цїсарі, почувачи себе занадто безсильними, щоб разом бороти ся і з славянським і з турецьким натиском, шукали помочи на Заході, хоч би за ціну церковних уступок — приймлення католицьких догматів і піддання східньої церкви під власть пани. Одна така проба була зроблена вже в 1270-х рр., але місцеве духовенство і людність, особливо монахи, рішучо виступили против такої уступки. В другій половині XIV в., після того, як Турки здобули Андріанополь, цїсар, даремно кинувши ся по західніх дворах за помічю, мусїв прийняти на себе обовязок платити дань Туркам. Та на хвилю гроза відійшла від Візантії. Справи в Азії зайняли Турків, а упоравши ся там, вони звернули ся против славянских держав — Болгарії і Сербії, що признали були теж їх зверхність, але користаючи з азійських заміпань, вимовили послух.

Султан Мурад погромив з початку Болгарів, потім звернув ся на Сербів і в битві на Косовім полі 1389 р. знищив сербське військо. Після сього Сербія мусїла признати зверхність султана і хоч формально зіставала ся ніби то самостійною державою, фактично стояла в повній від нього залежності. Поки що новий султан Баязет уважав пильнішим покінчити з Болгарами і протягом 1390-х рр. зайняв одно по однім ті царства і князівства, на які подїляла ся тоді Болгарія.

Дальший натиск Турків в Европі стримали операції Тимура в Передній Азії. В останніх 1390-х рр. Тимур напав на Малу Азію, але стрівши тут сильний опір, обернув ся на Сірію; слідом потім звернув ся знову против Османів і страшенно погромив під Анґорою військо Баязета (1402). Сам султан попав у неволю. Сили Турків були паралізовані. Але з смертю Тимура ся гроза відійшла, Турки поправили ся і повели знову свій натиск на Балкани — сям разом уже против Візантії. Все тіснійше замикав ся страшний турецький обруч наоколо Царгорода. За цїсарством зіставали ся тільки його близші околиці.

І знову почалися запобігання на заході, у папи коло хрестоносного походу на Турків.

В 1438 р. зібрався в Ферарі — потім перенесений до Фльоренції славний собор католицького і православного духовенства для об'єднання церков, або краще сказати — для вироблення тих умов, на яких східня церква мала-б прилучитися до західньої. За сю ціну папа обіцяв свою поміч Візантії. Під грозою турецького завойовання присутні грецькі єпископи, з невеликим ввітками, згодилися на умови поставлені папою, і 1439 р. була підписана так звана фльорентинська унія, яка стала потім підставою для всяких прилучень східніх церков до католицької (важну роль відіграли її постанови потім і на Україні, як підстава пізньої унії з католицизмом).

На місцях — і в Візантії і в інших церквах приналежних до східніх патріархів (втім на Україні і в Московщині) ця унія не була прийнята, але царгородське правительство трималося її й папа проголосив новий хрестоносний похід на Турків. Палський

авторитет однак тоді не стояв високо і проповідь не мала особливого успіху. Тільки угорське правительство піднялося, бо само боялося турецької грози. Однак і сим разом угорський похід скінчився сумно: угорське військо розбито під Варною, а сам король пропав без вісти (1444 р.).

Новий султан Магомет II по тім став відразу готуватися до здобуття Царгорода і з 1451 р. почав його облогу. Розпучливі поклики візантійського правительства до помочи були даремні; тільки Генуя підтримала в останній хвилі Греків. Царгород боронився завзято, але мусів впасти в руки Турків, в 1453 р.

Сей перший блискучий успіх молодого султана зробив величезне вражіння в сучаснім світі, але послужив тільки початком дальших

39. Мусулманський збанок XIII в.

здобутків його. В завязтих війнах, що наповнили тридцятьлітнє панування Магомета й здобули йому призвище „Завойовника“, він підбив грецькі та латинські князівства, на котрі в останніх століттях розпалися європейські володіння давньої Візантії. Погромив Венеціан, своїх давніших союзників, що тепер хотіли положити межу небезпечному для них зростови Туреччини, яка виростала їм по-над голову. Обернувшись в турецькі провінції Сербію й Босну. Підбив, не вважаючи на завязате спротивлення, Албанію, після смерти славного албанського володаря Скандербеґа. Привів під свою зверхність полуднайські волоські землі — Мунтяни або Валахію, і Кримське ханство.

Завдяки й Магометови Туреччина стала європейською державою (в географічній, що правда, а не в культурній значінню) і вступила в найбільш блискучий період свого існування, що протягнувся до півтора століття, до другого десятиліття XVII вв.

61. Східня Європа в XII—XIV вв. Перевороты, звязані з виступом Монґолів, дуже сильно відбилися також і на життю східньої Європи.

Київська держава, організована в X—XI вв., визначила дальший характер суспільно-політичного і культурного життя східньої Європи. Обєднавши східньо-славянські племена і сусідні литовські та фінські землі, вона положила тут певні однастайні основи суспільно-політичного ладу і культури, на яких потім розвивалося даліше життя. Але в другій половині XI в. ця держава розпадається на ряд князівств під володінням князів з київської династії, і всі зусилля деяких енергійних членів цієї династії, щоб наново звязати в одну ці землі, не мали успіху. Старий центр державного і культурного життя — середнє Подніпровє де далі, видимо, упадає від княжих усобиць і ще більше — під натиском турецьких кочових орд, що далі тиснулися в Чорноморські степи з передньої Азії.

З середини XII в. ясно визначаються нові центри політичного і економічного життя. На українськїм полудню Волинь і Галич, в тісних зносинах з Польщею, Угорщиною і східньою Німеччиною. На півночі Новгород, Полоцьк і Смоленськ, звязані торговельними звязками з Балтійським побережем і північною Німеччиною. На північній сході Володимирсько-Суздальське князівство, всіма своїми інтересами звернене на схід, в басейн Волги.

В перших століттях київської держави на півночі головну роль грав Новгород. Він то головно поширював славянську державу в північних краях по Волзі й на північ від неї, аж до Білого моря, до Уральських гір і далі пробиваючись на схід, до теперішньої Сибіри. Военні й торговельні оселі, колонії, що закладали тут новгородські купці

й добичники держали сі краї в певній залежності від Новгороду. За їх посередництвом Новгородці збирали з сих країв силу всякої сировини, особливо цінних міхів, провадили велику торгівлю, яка давала великі багатства тутешньому боярству. Воно розпоряджало великими силами та боролось за політичні впливи з самим Київом, часами доволі вдатно, силувалось утримати Дніпрову дорогу на полудне й торговельні шляхи західні. У внутрішніх відносинах новгородське боярство постаралось звести до як найменших розмірів власть і впливи князя. „Господин Великий Новгород“ фактично став купецько-поміщицькою республікою, подібною до тих, які організувались в Італії: князь був тільки технічним начальником військових сил і народне зібрання (віче), котрим керувало боярство, старалось як найчастійше міняти князів, беручи з різних династій, щоб не дати котрійсь одній закорінитись. Але з середини XII віку у Новгороду виростає дуже небезпечний конкурент і ворог в Володимирсько-суздальськім князівстві, що підіймаєть ся на Поволжу з тої колонізації славянської, яка йшла тут в широких розмірах з земель новгородських, полоцько-смоленських і сіверських. Старими політичними центрами, князівськими столицями були тут Ростов і Суздаль, потім на перший план виступають Володимир на Клязмі (або суздальський), Москва, Твер, Новгород Нижній (на устю Оки) — се на півночі, а на полудні, в землях, що стояли під політичними впливами Сіверщини — Муром і Рязань. З поміж них провідну роль повели князі суздальсько-володимирсько-московські: енергійні, зручні й неперебірчиві в способах князі з київської династії Мономаха, що доставши Ростовсько-суздальське Поволжжє в першій половині XII в., тут закорінились і засіли і сотворили в них новий політичний центр. великоруський, що на цілий ряд століть дав провідну роль и політичній житю Східньої Європи племені великоруському, як перед тим вона належала племені українському. Ті причини, які в XI та XII вв. підірвали добробут і силу українського полудня, збільшили також і переселення на північ, до Поволжжя, се переселення скріпило тутешнє розселення, дало тутешнім князям нові сили й засоби, а сильна, самодержавна княжа власть, що розвинула ся тут більше, ніж де, дала їм скоро перевагу і в старій київській системі, уже з другої половини XII в.

Князі володимирські: Андрій Боголюбський та його брат Всеволод зручними інтригами постарались підірвати сили київських князів і поставити Київ під свої впливи, а для певности й знищити його як економічний та культурний центр — як місто і як торговий пункт: завдяки їм двічі пограблено його страшенно (в 1169 і 1203 р.). Потрапили вони також міцно взяти в свої руки Новгород, резірвавши йому звязки з Подніпровєм та Поволжжєм (звідки він доставав збіжжє, не

маючи ніколи подостатком свого власного) й примусили Новгородців брати собі князів з їх руки, кого вони їм дадуть.

Се ослабленне Київа на полудні й Новгороду на півночі дали змогу грати більш самостійну економічну й політичну ролю тим північно-західним центрам, що доси стояли в залежності від одного або від другого. Псков, що його Новгород зробив був своїм пригородом, тепер хоче бути самостійним. Смоленськ, Полоцьк, Витебськ, що довго стояли під властю Київа, тепер теж починають грати більш самостійну ролю, ще з другої половини XII в., а ще більше в XIII в. З другої половини XIII в. кривийсько-дреговицькі землі (Полоцьк, Витебськ, Минск, Туров) переходять в руки різних литовських княжат, їх звязки з українськими й великоруськими землями слабнуть, і тим способом завершується формованне третьої східно-славянської народности білоруської, як ми її тепер називаємо.

Прихід Монголів (їх тут звано звичайно Татарами) вплинув дуже сильно на дальший розвій тутешніх відносин.

Монголи Бату страшенно знизили в 1230-х рр. повозькі землі, так само як і подніпрянські. Але коли подніпрянські після того заглохли політично на цілі століття, наслідком упадку старого княжодружинного укладу, повозькі поправили ся швидше.

Тутешні князі відразу помирились з монгольським завоюванням, вповні піддалися під його владу, а зате постарались використати зверхність і опіку ханів Золотої орди для того, щоб поширити й поглибити свою владу над людвістю й над меншими князями. Князь Володимира суздальського Александер, прозваний Невським, перший взяв сей курс політики і змів зручно його повести своєю покірністю перед ханами забезпечуючи своїм володінням можливий спокій від татарських напасей. Се багато притягало сюди людности, боярства, духовенства, що шукали безпечности й спокою, й підносило силу й значінне сих земель.

Пізнійше, в XIV в., одна з молодших лівій Александрового потомства, що володіла князівством московським, особливо зручно вміла приладитись до нових політичних обставин та використати й татарську зверхність й тяжкі для люду умови тодішнього життя для збільшення своєї сили й побільшення своїх володінь. Внук Александра Невського, Іван Калита князь московський особливо показав себе великим майстром у сім „збиранню руських земель“, як його називають: він їх купував і загортав всякими способами, нераз доволі брудними, але з великим успіхом, і його наступники старались вести далі сю політику збирання. Протягом XIV в. Московське князівство виростає на першу силу в басейні Волги, а в XV в. вже ставить перед собою програму збирання взагалі земель старої Київської держави, в кон-

курєннії з в. кн. Литовським, що ступило на сю дорогу ще з XIV віку.

Західні землі старої київської системи потерпіли від татарського погрому менше, ніж Подніпрове або Поволже. Саме перед приходом Бату галицько-волинські землі після довгої усобиці об'єдналися в руках Романовичів, Давида й Василька, й держава ся здавалась настільки сильною, що вони не хотіли коритись Татарам як їх північні родичі, а думали за помічю папи й західніх земель (де папи ширили гадку про хрестоносну війну против татарської грози) поборотись з Ордою. Але папи не змогли організувати ніякої реальної сили против Татар, не підтримали Романовичів, а ті почавши боротьбу власними силами, придбали собі в Татарах небезпечного й злопам'ятного ворога. Він зручно підтримав громадський рух на Україні против князівсько-дружинного укладу і взагалі всяко запобігав скріпленню Галицько-волинської держави. Всі заходи Романовичів коло об'єднання під своєю властю українських земель розбилися о сю політику Орди, а не маючи опертя на сході вони й на заході не могли вести твердої політики, і Галицько-волинська держава, так надійно виступивши за Романа й його синів, століте пізнійше впала під натиском Польщі й Угорщини.

Монгольське панування взагалі довершило своїми впливами політичній і культурній упадок українських земель, і таким чином в житю Східньої Європи можна зазначити такі важні наслідки сих впливів:

Скріплення великоруської народности, особливо її нового, московського центра, зміцнення в ній сильної, необмеженої княжої власти, відчуження від західнього житя і звернення на схід.

Відокремлення білоруської народности й поширення серед неї литовського володіння теж було улєкшене появою Золотої орди.

Україну вона ослабила до решти, ще більше відсунула від Чорномор'я, звязала ще тіснійше з Заходом і улєкшила потім завоювання західніх українських земель Польцею та Угорщиною й поширення литовських князів у східніх українських землях.

В кращих обставинах знайшла ся Литовська держава, яка виростає в сїм часі на північнім заході, поза сферою татарських досягань. Вона не тільки встигла відборонити литовські землі від німецького натиску—хрестоносних німецьких рицарів, пруських і ливонських, але й далеко зручнійше, ніж се пробували галицько-волинські князі, повела справу збирання західніх земель старої київської системи. Князі з литовської династії, осідаючи в сих землях, приймали місцеву культуру, право, віру, і так на землях литовських, білоруських і українських виростає з кінцем XIII і потім в XIV в. велика простором (хоч і дуже слабо зорганізована) держава, що ставить своєю програмою

зібрання „руських земель“ і досить успішно веде на с'ім полі конкуренцію з Москвою, підтримуючи традиції київської держави.

Західні українські землі — Галичина і Волинь добровільно прийняли князя з литовської династії в 1340 р., але йому прийшлося видержати завзяту боротьбу за ці землі з польським королем Казимиром, що хотів прилучити їх до Польщі, в союзі з угорським королем, зв'язаним з ним династичним трактатом. Боротьба ця привела до фактичного поділу галицько-волинських земель. Галичина опала під владу польсько-угорську, Волинь зісталася в литовсько-руській системі. Але суперництво цих двох держав несподівано було розв'язане династичною комбінацією: великий князь литовський Ягайло в 1386 р. оженився з спадкоємицею польської корони Ядвігою і при тім об'язався прилучити на віки до Польщі всі землі литовські і руські (білоруські й українські), які належали до Литви. Правда, здійснити цю програму на ділі показалося не легко, і процес об'єднання всіх литовських і руських земель з Польщею потягнувся на довгі часи. Але все таки зав'язаний Ягайлом вузол показався дуже тривким, і від того часу ведуть свій початок ці два великі політичні організми східної Європи — західня, Польсько-литовська, що стоїть на ґрунті культури західної, германсько-латинської, і східня, Московська держава, що продовжує традиції візантійсько-київські, — хоч і в дуже змінених східними впливами формах. Суперництво цих двох політичних тіл і боротьба за пограничні білоруські і українські землі проходить потім як провідний мотив через всю історію східної Європи в XV і XVI вв.

За сей час Московська держава взятигла увільнитися від залежності Золотої Орди, що вже з другої половини XIII в., і ще більше в XIV в. зовсім ослабла і розложилася. Фактична влада в ній перейшла до рук різних татарських ватажків, а хани стають здебільшого номінальними фігурами в їх руках, і усобиці цих ватажків наповняють собою історію Золотої Орди. Доба Тимура тільки бурею пронеслася над нею — він підтримував з початку кіпчацького хана Тохтамша проти інших претендентів, потім погромив його за непослух, і по с'ім до XV століття Золота Орда переходить уже в стан повного упадку. На руїнах її організується в половині XV в. Кримська орда: піддавши ся під зверхність турецького султана в 1470-х р., вона займає міцну позицію в східно-європейській політиці. Тримається переважно Московської держави в її боротьбі з Литвою — і страшенно нищить українські землі Литви-Польщі, особливо східні, задержуючи їх в стані упадку.

Се було сильним засобом в руках Москви в її суперництві з Литвою. Але найважливіше було таки те, що в. кн. литовське після своєї унії з Польщею розірвало з традиціями київськими (котрих перед

тим міцно тримало ся) і через те стратило ту силу притягання, яку перед тим мало для білоруських і українських земель. Через се, не вважаючи на поміч Польщі, воно більше не витримувало конкуренції з Московією і де далі поносило все більші страти в спірних землях. Се зовсім виразно показало ся уже при кінці XV в. і на початку XVI в., коли цілий ряд українських і білоруських земель від в. кн. Литовського перейшов до Москви. Повна безсильність його супротив Московського суперництва відкрила ся тоді перед литовськими кругами з усею страшною очевидністю і се приготувало півстоліття пізнійше тісну унію Литви з Польщею (1569), де Литва вже тратить всяку самостійність і стає тією Польщі.

Навпаки Московська держава, підбивши в останній чверти останні сильні князівства півночі — Твер, Рязань, вільні республіки Новгорода і Пекова, загорнувши білорусько-українські погранича сіверське і смоленське від Литви, входить в XVI в. дуже сильною і цупко об'єднаною державою. Через се, хоч мало-культурна, економічно бідна і не організована, вона стає грізним конкурентом на сході своїм західнім сусідам — Польщі і Швеції.

62. Західне славянство і німецький натиск на схід.

Напад Бату тільки зачепив чеські землі, але сильно попустошив Угорщину, а Польщу Татари нищили сильно кілька разів протягом XIII віку. Спустошення починені Татарами в сих землях не мало вплинуло на збільшення припливу німецьких осадників, на розвій німецької культури й впливів в сих краях, взагалі дуже характерний для сих часів.

Вище не раз згадувало ся про поворотний рух Німців на схід, що розвиваєть ся від X в. Розповсюдження християнської віри німецькими (і взагалі католицькими) місіонерами потягало за собою німецьку колонізацію і німецькі політичні впливи в західньо-славянських землях. Німецькі королі і герцоги підбивали під свою власть сусідніх славянських володарів, а там де славянська людність протидіяла християнству як в'рі німецькій, що приводила до німецької неволі, — вони нищили славянську людність до ног, або поневолювали її до останку. А поруч із тим розвивала ся і мирна німецька колонізація — духовенство, а навіть і самі славянські князі закликали німецьких колоністів, щоб підняти свої краї економічно і культурно та приспорити собі більш доходи. Тими всіма способами онімечували ся західні славянські краї по Лабі, Одрі, на балтійським побережжю, в краях првальпійських і верхисдунайських.

В басейні Спрєви (Шире), в землях славянських Лютичів, завлала ся німецька держава з пограничної території (марки), котру здобув і укріпив ще X в. король Генріх. По імені славянського

князівства Браниборського вона дістала потім назву Брандербурґа. 1134 р. дістав її землі в лен Альбрехт Медвідь з князів анґальтських, розширив свої володіння підбиваючи славянські землі по Лабі і Гавелю, навів сюди пересельців з західньої Німеччини, відновив християнство, заснував єпископства. Його потомки потім вели далі свою роботу на східнім пограниччю.

Хрестоносні рицарі тевтонські засіли: На долишній Вислі, спровадив їх сюди в XIII віці оден з польських князів для оборони від литовського племені Прусів, і вони тут не тільки винищили без останку сих Прусів, в теперішній східній Пруссії, але поневолили й знімчяти сусідню славянську людність і відрізали Польщу від моря.

На північ від них, на устю Двини організувалось пнше хрестоносне братство Німецько-Ливонське, з ініціативи тутешніх німецьких місіонарів, що займались проповідю серед тутешніх Лівів та Летів (Лотиськів). Ливонські лицарі зачували тут другу лицарську державу, що обєднала ся з Прусською й разом з нею творила доволі значну політичну силу, яка стала загрожувати польським та литовським землям.

Мирна німецька колонізація дуже поширюеть ся в землях чеських, угорських та польських в XIII в. Особливо в полудневій Польщі, монгольські наїзди наробили великого знищення і польські князі, щоб вивести країну з сього спустошення, пішли назустріч німецькій переселенській хвилі: закладали в великім числі, міста і села на згаданім вище „німецькім“ праві (§ 53), даючи всякі пільги і повну самоуправу сим німецьким осадам. Навіть старі польські міста винародовлювали ся від сих німецьких пересельців, і серед загального упадку і роздроблення Польщі її внутрішні Німці, здавало ся, мали вже стати її панами.

Польща, як було вже сказано, прожила XII і XIII віки в розділі, усобицях та політичнім упадку, з котрого тільки хвилями вдавалось її піднести тому чи иньшому здібному й енерґійному князеві. Кори-стаючи з сього ослаблення на польські землі зазіхали з полудня чеські й українські, галицькі князата, сягаючи навіть по краківський престіл, а особливо небезпечними ворогами були Німці, що йшли з балтійського поморя, з тих лицарських держав (особливо) пруської і з заходу.

Польські землі по горішній Одрі (теперішній Шлезк або Сілезія) під кермою знімчених княжат з польської династії опинилась властиво в німецьких руках і з кінцем XIII в. здавалось, що така доля чекає й инші польські землі.

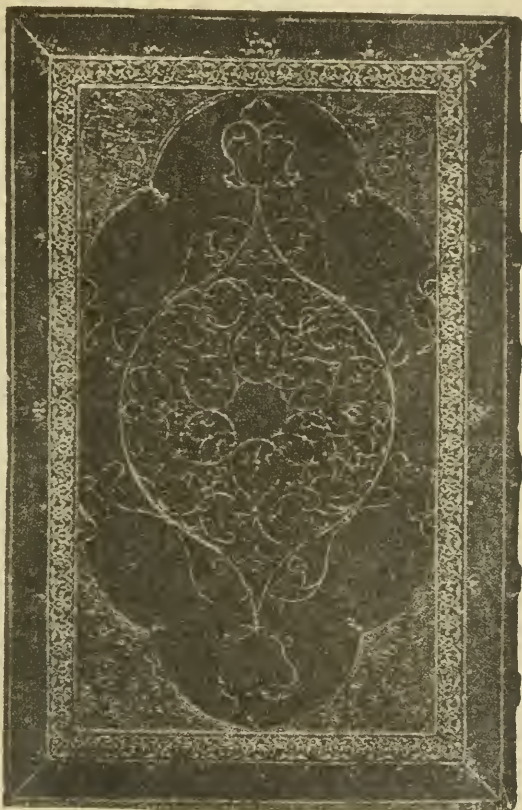
Але енерґійні і здібні володарі — Володислав і його син Казимир Великий в першій половині XIV в. виврвали Польщу з сього упадку і обєднали більшість польських земель.

Одначе звести рішучу боротьбу на західнім фронті вони не відважились і там багато зістало ся безповоротно страченим, в німецьких або звімчених руках: Балтійське поморе і Шлезк.

Казимир замирив ся з Чехією й пруськими лицарями й рішив пошукати нагороди за втрати, понесені Польщею на заході, в землях українських, в Галичині, де перервалася династія Романовичів і їх наступник не вмів собі дати ради (боярами. Казимир звязав ся для сього з угорським королем Людовиком і на спілку з ним, ціною довгої боротьби йому справді вдало ся захопити Галичину і положити початок тому рухови Польщі на схід, що поставив її на блискуче становище, збогатив її владуці верстви, але приготував потім її упадок і загибіль.

Друга західня славянська держава — Чехія, як було вказано вже, підпала ще більшому колонізаційному німецькому натискови і може тільки завдяки своїм географічним умовам і уратувала ся від німецького заливу, що затопив славянські землі на півночі — в поріччю середньої Лабі, і на полудні — в краях наддунайських.

Оборонний вал, що творять наоколо Чехії від заходу, півночі і сходу гірські хребти, заховали від роздроблення чеські землі і не дали їм розпорозити ся в системі німецького цїсарства, в яку вони вийшли від початків свого політичного життя (при кінці IX а.). З тяжкої школи на службі імперії Чеське князівство вийшло побідно. Проминули, правда, без трівких наслідків періоди поширення чеського володіння в сусідніх землях — коли власть чеських князів розширяла ся на Мораву, Шлезк, Польщу, полабських і дунайських Славян: імперія завистно пильнувала Чехії, не даючи їй поширити ся і зрости у велику

40. Мусулманське мистецтво, оправа книги.

силу, й спішила підрізати такі пориви. Але проминули також і періоди роздроблення і поділу чеських земель, що чергувалися з періодами об'єднання і поширення Чеської держави за її географічні межі.

При кінці XII в., за князя Пржемыслава, відносини до імперії були унормовані. Чехія стала дідичним королівством, першою в ряді князівств імперії, й її державні права були забезпечені. Порозуміння Чехії та Моравії заміна наслідування по родовому старшинству наслідуванням в простій лінії, від батька до сина, положили кінець родовим усобицям. Цілість і незалежність Чехії були уратовані перед політичним натиском Німеччини.

Заливала її за те мирна німецька колонізація. Правда, тут не було такого переломового в сього погляду моменту, як татарські спустошення в Польщі: монгольська хвиля хоч докотила ся до Моравії, але не спустошила дуже сильно, далі-ж не пішла зовсім. Навплив німецького елементу був наслідком тісних політичних, церковних і культурних зв'язків чеських країв з Німеччиною. Він в кождім разі сильно ослабляв силу чеського елементу, не вважаючи на зверхній блиск і поважний вигляд Чеської держави.

XIII і XIV вв. власне були такими часами блиску і слави чеської корони. В середині XIII в. король чеський Отокар заявив претенсії на спадщину після останнього австрійського герцога і перемігши претендентів, сполучив з Чехією герцогство Австрійське, Стирію, Каринтію і Країну. Чеський король став справді наймогутнішим з князів німецької імперії й виступив претендентом на німецьке королівство. Але саме ся могутність була причиною, що його поминено, а вибрано умясно одного з менших князів, Рудольфа Габсбургського, а коли Отокар не признав його своїм зверхником і завязала ся війна, скінчила ся вона тим, що Габсбург відібрав від нього Австрію з іншими полудневими землями. Сю утрату син Отокара, Вацлав, як здавало ся, нагородив, здобувши собі корону польську; сятнув і по угорську. — але всі ці володіння не були трівкі. Слідом перервала ся сама чеська династія Пржемыславичів (1306), і чеським королем вибрано одного з синів тодішнього німецького короля, з люксембургської династії.

63. Подунаве — Австрія, Угорщина, Волощина. Обминаючи граничні вали чеські, німецький залив з усією силою ударяв на славянські оселі Дунаю і країв альпійських — де славянське розселення дійшло було до Віденського лісу і до границь Баварії, заповнивши долини Драви, Сави і Мура. Герцоги баварські і маркграфі східньої, або Австрійської марки, відокремленої Карлом Великим з баварських займанщин (778) успішно поширювали свою власть і німецьку колонізацію в сих краях. Славянські князівства, що сформували ся тут, знімчили ся, перейшли в руки німецьких володарів, і на їх руйнах

поруч маркграфства Австрійського на Дунаю (в середині XII в. піднесеного до титулу герцогства), організуєть зя герцогство Карінтійське (Хоруганське) в порічю Драви, герцогство Стирійське в порічю Мура, маркграфство Країнське в порічю Сави.

Династія Бабенбергів, діставши в 976 р. Австрійську марку, помалу сполучила в своїх руках отсі землі. Коли вона вимерла, в середині XIII в., сю одумерщину пробували захопити на перерив королі чеські й угорські і наш Данило галицький. З них, як знаємо, взяв був гору Отокар чеський але стратив австрійські землі, завівши ся з Рудольфом Габсбургським, вибраним імператором. Рудольф погромив Отокара, забрав австрійські землі, і від сього часу вони стали володіннем Габсбургів. Завдяки сьому Габсбурги з незамітних, другорядних князів ввійшли між найголовніші династії Німеччини і зчаста носили цісарську корону. В XIV в. вони утвердили ся в володінню графством Тирольським, Карінтією, Країною — се все з старою Східньою маркою й Стирією і стало тим, що називаєть ся Австрією в тіснійшій значінню.

Австрія так загорнула землі словенські (Словінців), землі сербські силкувала ся забрати Угорщина, і досить в тім успівала. По смерти свого першого короля Стефана, що за охрещенне свого народу дістав сю корону від папи в 1000 р., вона перенесла досить довгий, півстолітній період усобиць, але вийшовши з нього, починає успішно підбивати під свою власть сусідні краї. З кінцем XI в. здобуває вона Хорватію і Далматинське побереже. Тут Уграм прийшло ся видержати конкуренцію Венеції, що кінець кінцем відобрала Далмацію; але Хорватія міцно звязала ся з Угорщиною. Хорватські Сербі прийняли християнство по латинському обряду, ввійшли в круг західньої цивілізації. Як знаємо, се розірвало їх звязки з Сербами східньо-полудневими, що зістали ся в сфері східньої, візантійської культури (§ 61), і Хорватія зістала ся угорським володіннем.

На півночі Утри, опанувавши Підкарпате, старали ся поширити свою власть в українських, галицьких землях. Першу таку пробу вони зробили теж уже в кінці XI в., вмівавши ся в тутешні усобиці. Понівляли її в кінці XII і в XIII вв. — під час усобиць за молодих літ Данила галицького; Галичина тоді вважала ся васальним князівством Угорщини. Угорські королі в сій справі входили в спілку з польськими князями, що теж мали пляни на Галичину і Волинь. На підставі такої умови заволодів Галичиною пізнійше, в XIV в. Казимир, король польський. По сій умові Галичина по його смерті мусіла відійти до Угорщини, і хоч Уграм не вдало ся задержати Галичини за собою тоді, претенсії до неї у них зістали ся, і чотири столітя пізнійше на підставі сих претенсій угорської корони заволоділи Галичиною Габсбурги.

На сході також уже з кінцем XI в. Угорщина починає поширювати своє володіння в області румунського (волоського) розселення: з початку в Семигороді (Трансільванії), а далі і в подунайській Валахії (Мунтянах). В цих часах, в XII—XIV вв. власне розгортається на очах історії румунська народність. Останки романізованої тракійської людности, що ще з римських часів заховалися в Семигородських і східних Карпатських горах, були скріплені потім новими партіями пересельців з такої-ж романізованої людности Балканів, що шукали в горах захисту від балканської руйни часів славянського і болгарського розселення. А пізніше, при спокійніших часах, ся романська (румунська) людність стала поширювати ся в краях подунайських — в Валахії й Молдавії. Так пояснюється се румунське розселення, що виходить на яв і починає організувати ся в більші князівства головню з XIV в.

Маючи в своїх руках Семигород і Марамарош (підкарпатські землі на північ від Семигороду), угорські королі старали ся затримати під своєю властю і ці волоські князівства, що організували ся в Валахії й Молдавії. Але користуючи ся добрими географічними обставинами — відділені горами від Угорщини, і зручно опираючися на інші сусідні держави — на Туреччину (головню Валахія), а також на Литву і Польщу (головню Молдава), волоські князівства не дали себе включити в склад угорських земель і кінець кінцем (в XV—XVI в.) перейшли під зверхність Туреччини, що і для Угорщини тепер на цілий ряд століть стала вічною погрозою.

Географічне положення Угорщини взагалі тісно звязало її з балканськими відносинами. Були часи, коли й візантійські впливи були в ній досить сильні. В середині XII в., за імператора Мануїла особливо, Візантія, користуючи з династичної боротьби в Угорщині, пробувала навіть положити на неї руку, але се їй не вдало ся. Монгольський залив, як ми вже знаємо, захопив Угорщину і наробив великого спустошення, але не ввів її в близку залежність від монгольських держав. Мав инший наслідок: погнав сюди останки половенької орди, які зміцнили старі турецькі елементи в мадарській людности, дали їй нові воевничі контингенти; але з другого боку і тут потягнув за собою розвиток німецької колонізації, що збільшила західні впливи. Ще більше значінне в сїм напрямі мала зміна династії: коли з початком XIV в. (1301) вимерла стара угорська династія Арпадів і угорська корона перейшла до французької (неаполітанської) династії Анжу, се звязало Угорщину ще тіснішими звязками з західними землями: в Італією і Францією. Так само, коли з кінцем XIV в. вона від Анжуйців по жіночій лінії перейшла до люксембургської династії,

Угорщина стала крайньою твердиною католицизму, лицарства і західної культури на полудневім сході.

У внутрішніх відносинах сі вічні воєнні напруження Угорщини — з початку для завойовань, а пізніше для оборони — мали своїм наслідком ослаблення королівської влади і широкий розвій аристократії й її привілеїв. Угорщина рано набирає прикмет аристократичної держави, якою й вістаєть ся потім. „Золота була“ короля Андрія (1222), котрою завершено внутрішні замішання перших десятиліть XIII в., значно обмежила королівську владу. Вона вложила на короля обов'язок скликати щороку на сойм магнатів і рицарів. Зняла з угорського панства обов'язок військової служби за межами держави. Признала за ним широкі судові привілеї, й право оружного повстання, коли сі привілеї порушались. Без згоди сойму король не міг наложити податку ні покликати панів у заграничний похід. Зміни династії сильно помагали розвитку прав сойму і магнатства, що ним кермувало, і король властиво трагить тут всяку реальну владу, подібно як і в Польщі потім.

На другім кінці Німеччини видержав в тім же часі воєнну пробу союз Фляндських міст — властиво ремісничих цехів, що стояли на чолі їх. Французький король пробував заволодіти ними, але міщанські міліції погомили рицарські полки французькі — поле битви було так густо засіяне лицарськими трупами, що їх прозвано „битвою острог“ (золоті остроги, шпори були лицарською ознакою).

Другий міський союз, який приходить в тім часі до великого політичного значіння, се „ганза“ північних міст — організація великих купців-експортерів, негочіантів. Завязана вона була в половині XIII в., а з кінцем століття обєднала довгий ряд купецьких гільдій по містах північного (німецького) і балтійського поморя від Амстердаму до Ревеля і Нарви. Центром її були міста на сухопутнім волоку обох морей — Любек і Гамбург. Завданням союзу була охорона і монополізація торгівлі на обох морях. Верхів своєї сили і значіння він доходить в середині XIV в. Міру його сили дала війна з Данією в 1360-х рр., в якій взяло участь звиш 70 міст. Данія — найбільша морська сила на півночі, була тоді погромлена; Ганза здобула різні далекосяглі привілеї в скандинавських краях — навіть голос в виборі королів.

64. Литва, Москва й Польща, їх суперництво на сході.

Ослаблення старих політичних центрів Київської держави і звязків поміж землями, що входили в її склад давніше, дало змогу раптом вирости новій політичній силі — в. кн. Литовському.

Досі литовське плем'я не грало політичної ролі. Заховане в своїх лісах від чужоземних впливів, воно в більшій свіжості, ніж яке небудь

племя з індоєвропейської сім'ї заховало свою мову, старі звичаї й вірування і не організувавшись політично, зістаючись у старім роздробленню було легкою здобичею для сусідніх держав. Деякі з литовських племен були підбиті сусідніми князівствами, що входили в систему київську, інші підбивались князатами польськими. Але найбільш небезпечним ворогом стали ті лицарські держави, Ливонська й Пруська, що з'явилися на північних литовських землях з початком XIII в. По часті попеволівши, по часті винищивши сусідніх Прусів і Лотянів, сі ливонські та пруські лицарі почали підбивати собі й дальші литовські землі: Жмудь і Литву властиву. Дальші околиці пустошили своїми нападами, палили й руйнували, а ближші старались закріпити в своїм володінню своїми замками й залогами.

Се грозило литовським племенам повною загиблю, але заром і з сею німецькою грозою починаєть ся в литовських землях творча політична робота. Один з литовських князів, Мендовг, підбиває собі інших дрібних князат литовських, загортає сусідні білоруські волости, заспокоює ріжними обіцянками й уступками Німців, приймає хрещення й дістає за се королівську корону. Всіма сими способами приходить до значних сил і хоч потім, як його вбито, почались в його землях змішання й усобиці, проте ідея Литовської держави вже не вмирала і з кінцем XIII в. нинша литовська династія повела далі роботу Мендовга.

Найславнішими її представниками були Гедимин (в першій половині XIV в. і син його Ольгерд в середині століття). Вони старались забезпечити литовські землі від німецьких нападів, звязати їх тіснішим внутрішнім звязком та загорнути можливо більше білоруських та українських земель, що приносили їх державі не тільки військові та економічні сили а й сили культурні, котрих не мали ще литовські племена. Литовські князата, дістаючись на білоруські та українські столи, зручно приноровлювались до місцевого права, звичаїв і культури, приймали православну віру, ставали прихильниками й оборонцями церкви й духовенства. В литовських землях теж поширювалась „руська“ віра, право й мова (головно білоруська, як найближша) — бо письменства литовського не було, і в книжне уживання литовська мова вийшла геть пізнійше (аж підчас реформації). Через те білоруські та українські землі досить легко переходили під владу литовських князат, часом навіть добровільно.

Кінець кінцем під в. кн. Литовським опинились всі білоруські землі і більша половина українських, і литовські князі так вийшли в ролю збирачів „руських земель“, що Ольгерд навіть принципіально настоював на тім, що „вся чисто Русь мусить належати до литовських князів.“ Але в сих претензіях литовським князям скоро прийшлося зустрітись

з подібними же претензіями князів московських, коли ті підросли на стільки, щоб і собі заявити їх.

Протягом XIV в. Московське князівство на стільки скріпилось, що вже стало легковажити собі й Татар. Правда, що за се-ж століте Золота орда сильно підупала, поділилась на часті, де верховодили ріжні ватажки, не дуже зважаючи на ханів. Московські князі перестали платити дань, не слухали татарських наказів, і коли оден з ватажків, що забрав власть в Орді, Мамай, послав військо на перелухняного князя, сей князь, внук Івана Калити, Дмитро (за побіду над Татарами над р. Доном прозваний Донським) не завагавсь прийняти війну з Татарами, і в рішучій битві на горішнім Дону дав їм сильну відправу, яка зробила сильне вражінне (1380). Хоч потім хани, поставлені з руки Тамерлана, ще раз скріпили власть Орди і Москва ще ціле століте зісталась під її властю, про те повага її виросла незмірно від сеї першої побіди над „бусурманами“ і московські князі з повною готовістю ладнались помірятись з литовськими за „руські землі“, що в московських кругах уважались їх отчиною, як потомків київської династії.

Перші стрічі на сїм ґрунті у Москви з Литвою вийшли вже в половині XIV в. Московські й литовські князі на вперейми спішили взяти під свої впливи ті землі, які лежали між князівством Московським і Литовським та не були ще взяті ні одним ні другим: Псков, Новгород, Твер, Смоленськ, Рязань й дрібні князівства в північній частині колишньої Чернигівщини. Але в сїм часі литовські князі не могли розвинути великої енергії на сході маючи крім тяжкої боротьби з Німцями на півночи ще й зтяжну війну з Польщею за західню Україну.

Коли в 1340 р. галицькі й волинські бояре строїли в Володимирі свого знязя Юрія-Болеслава й покликали на його місце Гедимінового сина Любарта, се послужило для Казимира притокою для того, щоб на спілку з королем угорським Людовиком захопити галицько-волинські землі, вилерши їх від Любарта. З того вивязалась довга й зтяжна боротьба, більш як на тридцять літ, і сильно звязала литовських князів в їх заходах коло збирання „руських земель.“ Аж раптом польсько-литовська унія — ожененне Ольгердового сина Ягайла з донькою Людовика, що був королем угорським і польським, і звязане з тим сполученне в. кн. Литовського з Польським королівством в одну державу замінило конкуренцію Литви й Польщі на сході на тісну спілку і взагалі зробило повну зміну в політичних відносинах на сході Європи.

Такі династичні обєднання, дивні на наші нинішні понятя часто практикувались в тих часах. Через шлюби, посвоячення або умови сходилось кілька корон на одній голові і краї нераз доволі далекі між:

собою і географічним положенням і своїм укладом входили в державний зв'язок. Прилучуваний край при тім звичайно забезпечував собі педотикальність своїх законів та порядків, свою автономію, а владуща аристократична верства користилась з сеї нагоди, щоб від нового володаря виторгувати ріжні пільги в обов'язках та політичні права. Так обєдналась була Угорщина з Польщею в одно під Людовиком угорським після смерті Казимира, на основі династичної умови, яку вони між собою уложили: як не буде синів у Казимира, то його королівство спадає на Людовика, і навпаки. Так обєдналась Польща з Литвою після смерті Людовика, що теж не мав синів і його доньку і наступницю польські пани висватали за литовського князя з тим, що він за се прилучить Литву до Польщі й інші їх умови сповнить. Так з кінцем того-ж віку обєднались разом держави скандинавські. Так обєдналась в XV в. Чехія з Угорщиною, а пізніше обидві вони об'єднались з Австрією. Часом такі об'єднання стояли недовго — як од те об'єднання Польщі з Угорщиною; часом навпаки: наоколо династичного зв'язку творились всякі інші і така династична чи політична унія трірко проходила в житє народів на довгі часи й творила в нім важні зміни. Така була унія польсько-литовська й австрійська.

Литва, що правда, не обєдналась в одну державу з Польщею так зараз по тім як Ягайло одружив ся з Ядвігою в 1385 році. Ягайлів брат у перших, Витовт забрав собі власть на Литві й правив нею самостійно, признаючи Ягайла своїм зверхником більш по імені. Але все-ж політичний і воєнний зв'язок сих держав дуже значно підняв їх сили й значінне. Се відчулось і в відносинах до Німців і в суперництві з Московією на сході — тим більше що Москва з кінцем XIV в. з смертю Дмитра Донського навпаки переживала деяке політичне ослаблення.

65. Держави Московська й Польсько-литовська в XV і по XV в. Наслідком описаних подій історія Східньої Європи з кінця XIV в. на довгий час стала історією головно сих двох державних організацій: в. кн. Московського і Польського королівства, з котрим вважалось об'єднаним в. кн. Литовське; історією їх розвитку, поширення, конкуренції між собою та боротьби з тими внутрішніми поневоленними елементами, що силувались вибитись з-під влади одної чи другої держави.

Хоч Литва з Польщею довго ще фактично зіставались двома окремими державами, об'єднаними одною династією, і одною державою вони стали властиво тільки з XVI в. (головно від так званої Люблінської унії 1569 р., що зіставила Литві тільки деякі зверхні прикмети державности, а фактично позбавила її всякої самостійности), проте політика їх і зверхня і внутрішня в головнім була спільна. Бо крім ди-

настії і правляща литовська аристократія. прийнявши разом з Ягайлом католицьку віру, потягла до Польщі й не хотіла з нею розривати (тільки литовську державність і з нею свою владушу ролю хотіла забезпечити). Каголицька церква, організована Ягайлом та Витовтом, і чужоземне міщанство по містах, ними розмножене, теж з усеї сили підтримувало звязь Литви з Польщею.

Відсунене ними від усякого впливу боярство українське та білоруське підтримувало тих литовських княжат, які хотіли відірвати Литву від Польщі й йому обіщувало привернення давніших впливів і зна-

41. Початок італійського відродження. Тріє царі.
Скульптура Нікольо Пізано (XIII вік).

чівня (яке воно мало перед Ягайловою унією). Пробувало відірвати українські та білоруські землі від Литви, за помічю Москви головно) по часті й Волощини, але відірватись йому не вдалось, і польські впливи, польське право й культура набирали все більшої сили, особливо між панством, котрому вони приносили особливі користи.

Бо разом і з сям проходили глибокі зміни в політичній і соціальному устрою Польщі й Литви: вони все більше ставали державами аристократичними, чи навіть олігархічними. Початком тому поклало польське панство, виторгувавши від Людовика угорського за те що признала його польським королем по смерті Казимира). такі пільги, що на ніщо зводили дотеперішні податкові та військові обовязки шляхти

(Копицький привилей 1374). Королі польські з цього часу мусли мати згоду шляхти, щоб узяти податок з шляхетських підданих або покликати її в заграничний похід, і шляхта користала з того, щоб крок за кроком обмежати права короля, а розширяти свої. Стало нарешті так, що без дозволу шляхетського союму король не міг нічого зробити, власть королівських урядників зійшла на ніщо і шляхта правила державою й видавала закони по своїй впадобі. Такі права, на польський взірць дістало й панство литовське.

Се потім приготувало політичний упадок Польсько-литовській державі, але в XV в., поки ще шляхетський сойм не позбавив короля та великого князя всякого значіння, цього не було помітно. Навпаки, Польща і з нею Литва переживали блискучі часи політичних успіхів. Ягайло й Витовт сильними силами Польщі й Литви задали смертельний удар своєму одвічному ворогові, пруським лицарям: 1410 р. погромили вони лицарське військо під Грінвальдом і зломали сям силу Пруссії; пруські міста піднялись против лицарства і воно кінцею кінцем піддалось під власть Польщі. На полудні під зверхність Польщі піддалась Молдава. Угорщина вибрала своїм королем польського короля Володислава, Ягайлового сина; чеські гусити шукали помочи Польщі й Литви, пізнійше Чехія вибрала своїм королем другого польського королевича Володислава (в 1470-х рр.) потім ще й Угорщина піднесла йому свою корону, так що Ягайлова династія мала з кінцем століття в своїх руках величезні краї: Білорусь, Литву, Польщу, Україну, Молдаву Угорщину, Чехію. Але сям династичним успіхам не відповідали глибші й певніші політичні сили, й блиск сей скоро проминув.

На сході особливими успіхами зазначилась доба Витовта. В сям часі Литва підбила з дебільшого ті спірні землі, що лежали між Литвою й Москвою. Витовт поскидав тих князів, які були по білоруських та українських землях, привів сі землі до тіснішої залежності від литовського правительства. Але поширюючи в них католицизм, наділяючи всякими привилеями католиків і відсуваючи православних, він захитав привязанне білоруського й українського елементу до Литви й тим підірвав моральні сили своєї держави: вкликав той потяг до московської помочи, про котрий згадано було вище, й приготував перевагу Москви над Литвою. Під кінець століття вона зазначила ся зовсім ясно.

В середині століття Москва виїшла з своїх внутрішніх заміпань. Правнук Дмитра Донського Іван III високо підніс власть великокняжу. Він оженив ся з візантійською царівною і старавсь поставити себе на взірць візантійського цїсаря. Розвивають ся погляди, що Москва, як найбільша православна держава, мусить уважатись історичною наступницею Візантії, що саме тоді впала в руки Турків: Москва се „третій Рим“ (Царгород називав ся „новим“ себто другим Римом),

на московського князя перейшли права візантійського цесаря. По троху він починає вживати й титулу царя, себто цесаря. В звязку з сьм московське правительство постаралось покінчити з залежністю від татарського хана, чи „царя“, як його величали досі в Московщині. Золота орда за сей час дуже ослабла, похід її на Москву, щоб привести московського князя до давньої покори, в 1480 р. скінчив ся зовсім нещасливо, Москва звязалась з татарським ханством кримським, що відірвалось від Золотої орди в середині століття, і з нею добила Золоту орду.

Разом з тим Москва незвичайно поширила свої територіяльні володіння. Іван III підбив до решти й люто знищив Новгородську республіку, повиводив до московських земель новгородських бояр, а їх землі роздав своїм Московцям. Син його Василь III зробив кінець республіці Псковській. Підбито князівства Тверське й Рязанське. Разом з Новгородом взято до рук московських величезні землі північні: басейн північної Двини й Ками, й московські впливи почали поширюватись за Уралом.

При тім як раз навпаки Польщі-Литві на Московщині правительствена, великокняжа, або царська, як вона почина називатись, власть не слабла, а скріплялась, касувала старі права підручних княжат та бояр ставала необмеженою, на вірець татарської, ханської. Се й скріпило перевагу Москви над Литвою, коли той внутрішній розділ в в. кн. Литовським привів до того, що українські та білоруські княжата та бояре стали шукати помочи Москви против Литовсько-католицького пановання. Москва приймає роль протекторки православних против сплунання до католицтва, і хоч українським та білоруським панам не вдалось за помічу Москви відірватись від Литви, то московським князям пошастило, користуючись сими повстаннями, забрати від Литви значні приграничні простори: землі сіверські, Смоленськ, і московські князі прийняли титул „всєя Руси“ та не криючись проголосили свої претензії на всі землі колишньої Київської держави, як свою „отчину“.

Не мало помогло Москві в сій боротьбі становище Кримської орди, що організувалась незадовго перед тим, і щоб знайти собі помч против Золотої орди, піддалась під власть турецького султана. Москва звязалась з кримським ханом а Литва з золотоординським. Тому кримські хани стали ворогами Литви, за порозуміннем з моськовським князем пустошили українські землі, що належали до Литви і тут справді виявилась вся внутрішня слабість її: вона не могла відбитись від Москви, не могла відбороноти своїх українських провінцій від Кримчаків. Литовське панство, побачивши таку свою безсилість тим більше стало горнутись до Польщі — але се викликало тим більшу знео-

хочення серед громадянства білоруського й українського й ослабляло Польсько-литовську державу, особливо на випадок яких небудь конфліктів з Московією.

66. Чехія, Угорщина, Австрія. Кілька разів протягом XIV і XV вв, як ми отсе бачили, Угорщина й Чехія звязувались то між собою то з Польщею: Угорщина в сих звязках шукала помочи против турецького наступу, Чехія против німецького заливу, але ці звязки не утримались, а натомість далеко міцнішим й тривкіїшим звязком пограниччя її краї звязати з своїми землями австрійські Габсбурги.

Чехія під пануванням люксембургської династії пережила кілька блискучих моментів своєї історії, особливо за панування другого з королів сеї династії, що був германським імператором під іменем Карла IV. Він дуже мало дбав про інтереси імперії, а всі свої цїсарські впливи використовував на піднесення й прославлення свого чеського королівства (оден з його наступників висловивсь про сього Карла, що він був для Чехії батьком, а для імперії втчимом). За його часів Прага стала немов столицею імперії. Карло прикрасив її гарними будовами, заснував в ній університет на взірць паризького, добив ся для празької єпархії самостійности від німецьких архієпископів, прилучив до Чехії ряд сусідніх земель. Чеський нарід дуже підняв ся культурно й економічно, і тим прикріїше став відчувати сильне змичення країни, що розвивало ся разом з тим економічним та культурним поступом.

Огнищем чеського національного руху став той новий празький університет, а приносять ся сей рух, в душі того часу, формою релігійною: проповідю против хиб панства й вищого духовенства. Найбільш яскравим і талановитим проповідником сього руху був богослов Ян Гус, професор празького університету. Досить довго його підтримував королївський двір, але кінець кінцем на жадання католицького духовенства його видано на суд собору, як єретика, засуджено і спалено в Констанці, 1415 р. Але се стало тільки початком великого релігійно-національного руху, що вилив ся в повстання, а потім в завзяті народні „гуситські“ війни против католицької церкви. Німци і німецької династії. Папи й цїсарі підіймали против гуситів хрестоносні походи, вживали всяких заходів; гусити шукали помочи в Польщі та в Литві. Кінець кінцем їх поргнано, але національний рух таки не переставав і Чехія все століття зіставалась видовищем усобиць і партійної боротьби.

Се розбудило у сусідів охоту на чеську корону: добивались її володарі польські, угорські, австрійські — сі й заволодали кінець кінцем.

Для Угорщини з того часу, як Турки заволоділи Сербією, все оберталось коло оборони від Турків. Угорські королі брали провід в хрестоносних походах против них; на довгий час Угорщина стала забором Європи від Туреччини. Були в сій боротьбі епізоди сумні

і блискучі. Героєм її прославивсь Янош Гуніаді, і син його Матвій, прозваний Корвіном, був за батькові заслуги вибраний королем в середині XV в. Правління його стало епохою найбільшого розцвіту національного життя й культури Угорщини, найславнішою добою її в пам'яті потомства. Хоч завдячав він свій вибір аристократії, Корвін не попускав їй, завів лад в адміністрації, упорядкував військо, поширив територію держави коштам Чехії й Австрії (навіть переніс був свою столицю до Відня). Богато зробив і для культури в своїм краю.

Після нього, щоб об'єднати угорські землі з чеськими, угорські панні вибрали королем своїм Ягайлового внука Володислава, що був королем чеським, і після нього обидві ці корони спали на його малолітнього сина Людвика. Його іменем правили своїми краями магнати, як хотіли, а дійшовши літ сей Людвик згинув в війні з Турками, що воювали Угорщину, і тоді заявив претензії на ці корони Фердинанд Габсбургі, як свояк Людвиків.

Географічні обставини, дунайська річна система і всякі з тим зв'язані зв'язки справді тягли ці краї: Австрію, Угорщину, Чехію до тіснішого об'єднання, і коли оден з них приходив до сили, то зараз сплукувався так чи інак запанувати і над иншими краями. В XIII в., як ми бачили, удалось Отокарови чеському заволодіти австрійськими землями, коли-ж прийшли до сили Габсбургі в Австрії то почали заходи, щоб забрати Чехію та Угорщину. Се вже було і вдалось їм раз, ще 1430-х роках, але та лінія Габсбургів скоро вигасла і з нею той зв'язок розірвав ся. Аж сто літ пізніше вдалось Габсбургам його відновити, подвійним шлюбом внучат імператора Максиміліана габсбургського з донькою й сином Волдислава, короля Чехії й Угорщини. Коли Волдиславів син Людвик згинув, його швагер Фердинанд габсбургський (внук Максиміліана), жонатий з Людвиковою сестрою, був вибраний чеськими й угорськими магнатами за короля (1526). Таким легким способом дістались Австрії ці краї, і потім хоч часами хотіли вже й розв'язатись з нею, то вона їм цього не попускала.

Саме вже прилучення сих двох країв зробило-б Австрію великою силою. Але незадовго перед тим, через такі-ж зручні шлюби австрійським Габсбургам удало ся прилучити до своїх австрійських володінь спадщину бургундську й іспанську. Максиміліан був сам ожениний з наслідницею володарів об'єднаної Іспанії Фердинанда арагонського й Ізабелі кастильської. Бургундська спадщина принесла Габсбургам Нідерланди (теперішню Бельгію й Голяндію), що були тоді найбільш промисловою й багатою країною, а спадщина іспанська дала їм разом з Іспанією її нововідкриті заморські колонії, що стали кшалтною золотом для тодішньої Європи. Коли ще до цього прилучились

землі чеські та угорські і всі оті великі й ріжнородні володіння об'єдналися в руках Филипових синів, а Максиміліанових внуків, з них старший, Карло, дістав спадщину іспансько-бургундську, а менший, Фердинанд — землі австрійські, до котрих він потім долучив Угорщину й Чехію, то Габсбурґи стали безперечно найславнішою й наймогутнішою династією Європи. Тепер всіма своїми силами і впливами вони могли скріпити своє родове володіння австрійське і закріпити свої впливи і власть в новоприлучених землях дунайських — угорських та чеських.

67. Німеччина. Могутній рух на схід, що так поширив границі пімецького розселення і культури, припадав на часи найгіршого упадку політичного ладу й життя в Німеччині, і в значній мірі був навіть наслідком сього гіркого стану, що змушував німецьку людність кидати насиджені місця й брести в світ за очі. Поставивши собі такі широкі, світові задачі, як відновлення універсальної імперії, опіка і контроля над католицькою церквою, оборона християнства, зібрання старих володінь імперії (опанування Італії) і т. инше, — Німеччина не подбала відповідно про устанавлення ладу у себе дома і стала в сі часи, XIII—XIV вв., одним з найбільш неорганізованих, запущених і безладних країв.

Імператорсько-королівська власть упала в вічній погоні за широкими завданнями, для котрих приходило ся робити все нові уступки князям і васалям, щоби добути у них поміч для далеких походів. Останній великий імператор Фрідріх II, шукаючи прихильности князів, роздарував їм майже до останку всю рещу давніх королівських прав, так що з сеї епохи (перша половина XIII в.) німецькі князі вийшли майже самостійними володарями, папська клятва, кинена на Фрідріха в останнє в 1245 р., послужила початком фактичної авархії в Німеччині, яка потягнула ся на довго.

Щоб не дізнати якихось обмежень своєї незалежности з боку цісарської власти, князі Німеччини умисно вибирали на цісарство володарів другорядних, малозначних, або з яких небудь сторонніх династій в роді англійських, іспанських, — які часом навіть і не заглядали до Німеччини. А для місцевих князів, котрим діставала ся корона, найвища мудрість полягала в тім, щоби, не зачіпаючи ся в князми — у всім потрапляючи їм і не підіймаючи ніяких претензій, користати з свого цісарського титулу для уліпшення своєї власної фортуни — придбання яких небудь відумерлих (вимрочних) або конфіскованих володінь — так от Габсбурґи дістали Австрію, Люксембурґи Чехію.

Навіть „римських походів“ до Риму для коронації не відбувано довгий час, після того як клятва впала на Фрідріха II. Аж за 60 літ

Георг VII люксембурзький вибрав ся в сей коронаційний похід. Розбудив тям мрії старих прихильників універсальної імперії, між ними й великого Данта — і показав тільки повну безсильність сей імперії перед старими завданнями її.

Але уададала не тільки власть імператорська. Розклад і уададок захопив також і старі племінні герцогства, що давнійше становили ті стовпи, на які спирала ся власть королі-цісаря. Вони поділилися, помножили ся і загубили ся в ряді вільних князівств. Феодальний устрій розів державну будову до самих підвалин. Вона перетворила ся в купу несчисленних територій — де князівства, єпископства, монастирі, міста й прості „барони імперії“, себго такі лицарські маєтки, які підлягали безпосередньо тільки імператорови, творили вповні самостійні держави, не мали над собою ніякої властї з того часу, як власть імператора фактично стратила всяке значінне.

Разом з тим взагалі зникли всякі звязки правні, всякий закоп і контроля. Запанувало „право кулака“, як його називали, і воно дало себе почувти не тільки низшим верствам (ім, розуметь ся, дало ся в знаки перед усім і найгірше) але й самим вищим, привілеюванним приходило ся гірко, як вони муіли відложити всякі надії на справедливість і уповати в усіх справах тільки на силу своїх уоружених слуг і на міцні мури своїх замків. Серед громадянства зникли всякі ідеальні ключі, всякі завдання загального добра. Слідом за цісарством стратив свої впливи й авторитет другий речник універсальности — панство. Задавши останній удар імперії, воно слідом поникло само, і з початків XIV в. починаеть ся сімдесятилітня „вавилонська неволя“ пап Авіньоні (§ 70), коли всякий авторитет їх упав. Захитались самі підвалини середньовічного життя — його ідеалів і провілних завдань.

Пробу реформи імперського ладу підняв був Карло IV. За порозуміннем з князями він видав в 1356 р. імператорський закон (так звану „золоту булю“). Вона займала ся перед усім порядком виборів імператора (його мали на далі вибирати тільки сім князів — три архієпископи і четверо свіцьких князів, і вони дістають татул князів-виборців, або курфюрстів). По при се закон пробував обмежити самоволю князів, їх приватні війни, — але неприхильно ставив ся до самооборони суспільности і забороняв союзи городів.

Тем часом такі союзи були єдиною обороною проти безправства і насильства. Все, що може, організуеть ся тепер в спілки і союзи. Городські союзи, не вважаючи на заборону „золотої булі“, розвивають ся далі. Організують союзи лицарі. Творють ся широкі організації селянські — такою був Швайцарський союз завязаний з початком XIV в. Пізнійша легенда прикрасила його п чатки ріжними казочними подробностями, (як от переказ про Вільгельма Теля). А факт той, що

три округи в Альпах, з селянською людністю, Урі, Швіц і Унтервальден були піддали ся в XIII в. від охорону Габсбургів, ще як вони були незначними сусідніми графами, але ті, ставши володарями Австрії й сильними князями, стали обмежувати сі сільські громади в їх старих правах. Роздражені тим селяне уложили між собою вічний съюз оборони і підтримувані князями баварськими, відборонили ся від Габсбургів, погромивши їх військо. До сього союзу потім пристали сусідні міста — Люцерн, потім Ціріх і Берн, і так організував ся Швайцарський союз.

68. Італія. Такий же складний, мозаїчний образ, як сучасна Німеччина, представляє собою Італія сих віків (XIII—XV). Тільки се роздробленне і різнородність тутешнього політичного і суспільного укладу незмірно більше переповнені внутрішнім напруженням життя, в яком зароджують ся цінні завязки нової Європи. „Історія кожного міста Італії в середніх віках — се історія цілого народу“, як справедливо висловив ся старий історик середньовічного життя північної Італії. Сі місцеві історії не менше інтересні і важні в історії людської творчости, ніж грецьких держав-громад, і до нового життя, котрим живе сучасна Європа, вони приносять вкладки часом не менше показні й важні для сучасности, ніж найбільш важні центри античного світу. Значінне Фльоренції для історії нового суспільного і культурного життя справедливо порівнювано з старими Атенами і пізнішим Парижем. А подібних (хоч і менше важних) осередків Італія сеї доби мала кілька.

З початку перед вело з сього погляду Сіцилійсько-неаполітанське королівство, засноване в XI в. французькими Норманами на руїнах візантійських, лонгобардських і арабських володінь (§ 41). Воно за весь сей час зіставало ся найбільшою політичною силою Італії, але крім того стріча ріжних культур на сім ґрунті — французької з візантійською й арабською надала сіїй країні, її містам і королівському дворови дуже важне місце в італійським культурнім житю. Відси в XIII і XIV вв. ішли нові, живі, культурні течії в мистецтві, в науці, в літературі, в політвіці. З політичного становища се королівство також дуже интересне: се був перший взір нової європейської держави, з сильною королівською властю на руїнах придаленого феодалізму, з постійним військом, з бюрократичним, централістичним устроєм і з новими поняттями про королівську власть, її необмеженість і висність від усяких практик і прав. Такі погляди розвинули тутешні „леґісти“, учені юристи, що студювали римське право і з нього черпали сі нові понятя, які широко пішли потім в політичне жите Європи.

Але по тім як наші завзялись знищити тутешніх Гогенштауфенів і напустили на Неаполь Французів, Сіцилійсько-неаполітанське коро-

ліство під пануванням французьким, а потім іспанським стало упадати політично, а далі й усяке культурне життя в ній заглохло — стали сі краї навіть гнізлом темноти й реакції.

Церковна, папська область, що протягала ся між полудневою й північною Італією, грала невелику роль в новім культурнім і суспільнім руху Італії. Політичне ж значінне сеї папської держави в італійськім житю

42. Йоаким і пастирі. Фреска Джото в Падуї.

було дуже змінне. Протягом двох століть, від половини XI до половини XIII в., папи грали велику роль. Звичайно вибрано їх у сім часі з прирощених Італійців і вони вступали як протектори національного життя Італії й оборонці її від претенсій германських королів, як проповідники програми „Італія для Італійців“, і від того часу не бракувало італійських патріотів, які вважали виходом з політичного

роздроблення Італії зібрання її в одву політичну систему під проводом папи.

Але з другої половини XIII в. авторитет і вплив папства починають сильно упадати. В самій церковній державі папам не стає житя від місцевих династій і баронів. Після тяжких зневаг, яких прийшлося їм дізнати від них папа Климент V. Француз з роду, вибраний під впливом французького короля, переніс папську резиденцію і кардинальську колегію до Франції, осів ся в Авіньоні (1309), і тут папа зіставали ся потім сімдесять літ — се так звана „авіньонська неволя папства“. Ся переміна дуже підорвала взагалі папський авторитет, бо Рим і папи здавали ся поняттями нероздільними Римови й його історичним традиціям папи завдячили своє значінне, а в своїй авіньонській резиденції вони попали в дуже сильну залежність від французького короля. І в очах іт дійсного громадянства папи багато стратили, бо тепер се були Французи, люде Італії чужі. А коли на емні папа Григорій, послухавши накликів з Італії, вернув ся назад до Риму (1377), і слідом помер, — зявило ся нараз два папи, оден в Римі, другий в Авіньоні. Одні краї й епархії признавали римського, другі авіньонського, й так наступила „велика схизма“, яка потягнула ся близько сорок літ, бо на місце обох пап, римського і авіньонського, тутешні колегії кардиналів далі вибирали все нових пап, які знаходили собі прихильників. Аж 1417 р. констанцький собор відставив обох пап і вибрав третього нового, котрого й признано скрізь. І тільки пройшовши потім через огонь боротьби соборів з папством (що теж привела була до нової, тільки не довгої схизми з двома папами) папи осідають на римській престолі сильно і міцно — з середини XV в.

В другій половині XV в. ряд талановитих пап-правителів проводять до ладу землі церковної держави і громадять економічні й воєнні сили на службу своєї політики. Інші, виховані в дусі нового італійського гуманізму, прикрашають свою резиденцію красою відродженої італійської штуки: збирають визначніших малярів, скульпторів і архітектів сучасної Італії до Риму і прикрашають його творами шукп. Але сам Рим не витворив у себе ніякої артистичної школи не дав ніяких визначних сил ні в мистецтві, ні в літературі. В італійських землях на північ і захід від папських володінь упадок власти і вплив піменських королів дав початок страшній війні всіх против усіх. На смерть бил ся різні князьства, які потворили ся на руїнах колишнього королівства Італії, з всюдарям з різних бичних потомків старої династії та її васалів. Бороли ся мьські громади вибиваючи ся з під власти сих князів яко імсарсько-королівських намісників, що сплїли по сих городах. В самих мурях мьст зволпи ся тяжкі й затяжні війни мщанськими організацями — купецькими і промисловими цехами і шля-

хецькля родами, що жили по містах і давніше держали в своїх руках управу міста.

Богато в сій боротьбі і в тім економічнім і культурним суперництві, що розвивалось разом із нею, подібного у міських республік Італії з англійною Грецією. Значіння культурних центрів з поміж тутешніх держав і державок здобула собі особливо: Піза, Сєна, Фльоренція, Венеція, Мілян. Особливо велике значіння мала Фльоренція, тому її історію треба знати хоч трохи.

Вже доба хрестоносних походів зробила Фльоренцію важним промисловим і фінансовим центром: фльорентійські фабрики шовкових і вовняних виробів і фльорентійські банки здобувають собі світову славу. З кінцем XII в. Фльоренція стає на чолі тосканських міст, як Мілян на чолі льомбардських. Демократизація її устрою переходить поволі і тяжко, серед бурхливих усобиць, в XIII і XIV вв., а разом з тим в завзятій боротьбі вона поширює свої володіння в Тоскані — захоплює побереже, знищивши свою головну суперницю Пізу. Період кривавих усобиць і війн устає тільки з тим, як правління захопила (в початках XV в.) фамілія Медічі — світовий банкірський дім, на чолі которого стояли дуже зручні і талановиті люде. Вони тримали ся обережно, не порушаючи республіканської організації й уникаючи всякої видимости самовластя — поводили ся на зверх наче привагні люде. Тільки Льоренцо Медічі, четвертий в сім ряді володарів, прозваний Величним (Magnifico), при кінці XV в., став держати себе вже як володар, без церемонії розпоряджуючи ся міськими фондами як своїми і гоїно тратячи їх на розкіш, виставність — і твори мистецтва, на опіку науці й літературі, що прославили його часи як епоху найвищого їх розвою. В XV в. Фльоренція стала найбільшим огнищем культури й мистецтва. Спокій, уставлений Медічі, і матеріальні багатства придбані торговельним і культурним зростом міста, дали змогу вилити ся в незрівняній артистичній (сакож і літературній) творчости духовим силам, розвиненим попереднім періодом боротьби.

Але по смерті Льоренца зараз наступив крах. Вибухнуло повстання против його нездатного наступника. Загальне невдоволення знайшло свій вираз у проповіді славного аскета — домініканина Джіроламо Савонаролі против роскоші і неморальности сучасного життя й мистецтва. Пізніше, в XVI в. Медічі знову захопили правління і утвердили ся в нім, головно за пом'чю талановитого наші з роду Медічів, Клімента VIII. Дано їм титул дуків Фльоренції (Тоскани); старі республіканські форми були покасовані. Власть дуків була поширена і на ті части Тоскани, які зіставили ся по за володіннем Фльоренції. Але вйшовши в рамки звичайного князівства, скінчила вона той славний період свого культурного значіння, яке звертало на неї увагу.

69. Англія. Тим часом як центральна Європа переживала часи політичного роздроблення, великі одноцільні національні держави формують ся на крайнім заході її. Насамперед Англія, потім Франція, нарешті Іспанія. Їм належить головна роли в політиці сих часів, XIV—XV вв.

В Англії Вільгельм Завойовник (§ 55), відобравши землі від англо-саксонської аристократії, роздав їх в лен своїм лицарям, але держав міцною рукою не тільки підбиту саксонську людність, а й своїх французьких (норманських) васалів, які мусіли міцно тримати ся його, боячи ся повстання підбитої людности. Крім того сильно підтримувало його французьке духовенство, котрому роздав він важніші місця в англійській церкві з їх великими володіннями. Сили його вели дали сю політику скріплення королівської власти. Шлюб його сина Генріха з пріщесою, що походила з старої саксонської династії, скріпив його повагу в очах людности.

Але з ним вимерло потомство Вільгельма і по двадцятилітніх заміпаннях корона перейшла по жіночій лінії до французьких графів Анжу. Перший з них, Генріх Плянтадженет (від р. 1154), державець великих володінь у Франції, чоловік дуже амбігний і енергійний, сильно заходив ся коло викорінення феодалної самоволі, яка завела ся під час усобиць. Але при тім посварив ся з духовенством, і убийством примаза англійської церкви, Томи Бекета, так підорвав свій авторітет, що його вже не могли потім підняти сини: ні славний лицар авантюрик Річард Львине Сердце, ні тим меньше його наступник Джон (Іоан) Безземельний — чоловік дійсно безталанний.

Йому прийшло ся вести тяжку війну з талановитим французьким королем Філіпом-Августом, що напосів ся на його французькі володіння, а при тім надало йому зачепити ся ще з другим рівно небезпечним противником, Інокентієм III, що за короля кинув клятву на все Англійське королівство. Се викликало велике невдоволення на короля Джона, і тоді він впав в протилежну крайність; упокорив ся перед папою, передав йому корону і прийняв її від його як лен папського престолу. Се тільки збільшило невдоволення суспільности, і кінець кінцем стративши терпеливість від поборів на війну і всяких иньших самовільств і надужить, барони північної Англії повстали против короля. Тоді все обернуло ся против нього і щоб замирити загальний рух, він мусів підписати передложену йому повстанцями „велику хартію вільностей“, що мала забезпечити від надужить королівської власти не тільки баронів, а всі взагалі верстви держави (1215 р.). Король обіцяв на будуче не арештовувати свободних людей і не відбирати у них майна инакше як по рішенню перів — суда зложеного з осіб тої же самої верстви, до котрої належав обвинувачений. Права церкви

і міст потвержували ся на будуче. Податки і підмоги для королівського скарбу могли бути збираї тільки за згодою з'їзду васалів. І щоб єї постанови король сповняв, уставляла ся на будуче комісія з баронів, які мали зараз покликати до збройного повстання, коли-б король свої обовязання переступив. Ся хартия послужила основою англійської конституції, а з тим і взагалі європейського конституційного життя.

Забезпечення права оружного повстання в хартії мало своє повне значення, бо король Джон, підписуючи її, зовсім не мав заміру сповняти. Визволивши ся від повстання, він зараз же зібрав військо і почав війну з баронами, а ті звернули ся по поміч до французького короля. Король Джон умер в сім часі, а регент, що мав правити іменем його малолітнього сина Генріха III, зараз же потвердив хартию. Коли-ж новий король — чоловік пустий, як і його батько, дійшовши літ, став також поступати самовільно, не рахуючи ся з хартією — підняв против нього повстання, ставши на чолі англійських баронів, оден з французьких виходнів (яких багато було на королівськїм дворі) Симон де Монфор. Генріх, як його батько, теж пішов на обіцянки, а коли вкзоволив ся від повстання, хотів пустити все в непамять. Але Монфор погромив його, взяв в неголю і ставши регентом, організував державну раду з десяти душ, а крім того для важніших справ збирав на зїзд окрім баронів і вищих духовних також депутатів від усеї свободної людности Англії — по двох депутатів лицарського стану від кожного округу (графства) і депутатів від міст. Сей перший англійський парламент скликано 1265 р. Монфор вважав ся його фундатором і англійське громадянство з великою вдячністю згадувало його.

Але й після сього не відразу війшло в звичай та обовязок для королів скликати парламент. Не раз іще англійським баронам доводилось підіймати повстання, щоб повчяти короля, аби він не збирав податків без згоди парламенту. Се їм кінець кінцем удалось завести, а що а кінцем XIII, в XIV і XV в. королі англійські вели довгі й завязітї в їнци, підбиваючи Вельс, Шотландію, Ірландію, правуючись в французькими королями за свої володіння у Франції, то їм волею чи неволею приходилось скликати парламент дуже часто, щоб дістати його згоду на подачок для походу, а при тїм вислухувати замїти й сповняти бажання що до правління країною. Особливо з сього погляду мала велике значіння довга, так звана „столїтня“ війна з Францією, що почавши ся в 1330-х роках з перевами і тяглась більше ніж сто літ і вимагала великих коштів для далеких походів.

За сей час парламент ви ви організував ся: подїлив ся на дві палати, в верхній засїдали єпископи і барони (лїорди), все ті самі — так що се право певних лїордів засїдати в верхній палаті стало дїдичним, переходило з батька на сина. В нижній палаті засїдали ви-

борні депутати графств і міст. Право „рішати державні справи і давати поради королеві“ признавало ся тільки за верхньою палатою, нижня мала тільки „давати свою згоду і сповняти“. Але прийняло ся, що нижня палата в формі покірних прошень королеві (петіцій) заявляла свої бажання і доти не призволяла на податки, поки не діставала на ті бажання королівської згоди, що робила їх законом, — инакше сказавши, здобула собі законодавчу ініціативу. Так само силою практики парламент здобув собі право контролі над шафованием податками і управою взагалі, і право суду над королівськими дорадниками — міністрами.

В сій довгій і упертій боротьбі з королями за права і в тих війнах з Францією довершилось обєднання в одну англійську націю Французів-завойовників, наведених Вільгельмом Завойовником, і підбитих ними Англьо-саксів. З мішань слів і форм германських (саксонських) і романських (французьких) зложилась нова англійська мова і з XIV в. виїшла в загальне уживання. На другу половину сього столїтя припадає діяльність першого визначного англійського письменника Чосера, автора оповідань з сучасного життя („Кентерберійські оповідання“).

Національні відносини таким чином були поладжені і справа політичної свободи виїшла на певний шлях, але Англії приходило ся перейти ще через сильні соціальні заворушення. Парламент був зложений з представників вищих і середніх верств: аристократії, дрібного лицарства і заможного міщанства. Селяне і робітничая верства не мали в нїм своїх відпоручників, і се показало себе на соціальній політиці парламенту: свої законодавні права він захотїв обернути не тільки на обмеження королівської самоволї, але й на поневолення нижших верств. Привід до сього дала чума, або так звана „Чорна смерть“, що в середніх десятиліттях XIV в. обїїшла всю Европу, страшенно винищала людність і зменьшивши дуже сильно число робочих рук, викликала всюди дуже великі економічні зміни. Тому що в Англії кріпацтво вже перед тим вивело ся і з розвитком грошового господарства замінило ся чиншом, а кріпацька робота наємною, — зменьшення робочих рук привело за собою зріст цїн наємної праці і недостачу її. Парламент ухвалив закони против сього — позавадив також робочої плати і робочий примус. Се викликало сильне невдоволення в народї.

До сього прилучив ся релігійний рух. Богате, розкішне жите вищого духовенства вже перед тим викликало нарікання. Тепер против розкоши і розпусти вищих духовних, а заразом против папства і всього устрою католицької церкви виступив з горячою проповідю окефордський професор Віклїф. Його ученики, студенти та „бідні

святеники“, що проповідували євангельську бідність і рівність, розійшлася широко по краю і стрічали великий послух серед народу.

Серед такого загального напруження заведення поголовного податку на покриття видатків французької війни привело до повстання (1381 р.). Великі маси народу під приводом Вота Тайлера здобули Льондон, розбили в'язницю, побили королівських міністрів і вельмож. Наляканий король, Р.чард II, обіцяв сповнитися жадання повстанців, але коли се трохи утишило повстання, Тайлера вбито, ватаги його погромлено, а королівські уступки скасовано.

Повстання не поліщило долі народу. Нового закріпощення його, правда, не вдалося перевести, але пішло безземелення селянства. Наслідком дорогої ціни рук, а з другого боку — попиту на вовну, хліборобство все зменшується, розвивається скотарство, землевласники не пускають більше своїх ґрунтів під толоку, дрібному селянському господарству приходиться трудно, селяне продають свої ґрунти поміщикам, переходять до міст, які незвичайно зростають. Сі-ж маси безземельних дають матеріал для заграничних війн і внутрішніх усобиць, які наповняють в Англії XV вік.

Після затишжя в війні, спричиненого внутрішніми замішаннями в Англії, з початком XV в. знов поновлено війну в Франції, користаючи з тутешніх усобиць, і ся війна протяглась аж до середини століття, та й перервалася без усяких здобутків, тому що в самій Англії почалася люта усобиця між двома лів'ями королівської династії. Ся усобиця, звана війною білої рожі з червоною (одна з тих ліній що воювали, лянкастерська, мала в своїм гербі червову рожу, а друга, йоркська, рожу білу) потягла ся з перервами цілих тридцять років, і в ній вигинули не тільки обидві лінії династії, але й трохи не вся аристократія. Король Гевріх VII Тюдор (з лянкастерської лінії) що взяв правління по сій усобиці, мав через те змогу обсадити своїми людьми верхню палату, і се зробило парламент дуже згідливим. Король скликав його зрідка, не давав прийти до значіння. Аристократію тримав в руках, натомість ішов на зустріч інтересам торгівлі й промислу, що став дуже розвиватись в сім часі. В результаті з замішень XV в. королівська власть виїшла незвичайно впливовою й сильною.

70. Франція. Протягом перших двох століть панування династії Капетингів їх володіння — сей новий політичний центр Франції — зростало по малеченьку на силах і розмірах. Союзниками нової династії були духовенство й міста, що в союзі з королем старались ослабити власть і самовільство сеніорів. В своїх володіннях Капетинги повної самоуправи містам не давали, але з великою охотою помагали містам доходити свободи в чужих володіннях. Вони потвержували своїми привілеями права міст, котрих сі добивали ся від своїх сеніорів, і під-

тримували їх в спорах з ними. На поміч міст через те королі могли рахувати в усяких обставинах.

Засоба і сили зібрані поколіннями скупих і обережних попередників пустив в оборот сміливий і енергичний король Филип II Август, що засів на королівськїм столї в 1180 р. Се був чоловік лукавий, двосудушний, жадний, неперемірчивий в способах. Але він був сміливий, йому удавало ся, і від нього веде свій початок обєднання Франції і спля королівської власти. Користаючи з трудного положення англійського короля Джона Безземельного, він напав на його французькі володіння і за помічу міських полків і наємного лицарства погромив англійські війська і їх союзників, заволодїв Нормандією й землями по Льоарі. Другий важний здобуток принїс йому хрестоносний похід, уряджений папою Інокентієм на „еретиків“ альбігенсїв (альбігойців) полудневої Франції. Проводарі хрестоносних полків страшенно знищили сю найбільш культурну країну Франції (тут найдовше держали ся традиції римської культури, права, промислу, і тут же почав ся розцвіт нової культури середньовіча, лицарські двори, нова поетична творчість). Але утримати ся тут вони не змогли і передали сї землі королеви. Володіння його таким чином зразу-ж зросли принаймні у трое; він аж тепер узяв рішучу перевагу над иньшими володіннями Франції й заложив сильні підвалини її обєднанню. В своїх нових землях він не роздавав ленів, а правив ними через своїх намісників, котрих зчаста переміняв, і тим запобігав відновленню фєодальних відносин.

Але при своїх політичних успіхах Филип не мав морального авторитету — його політика була занадто брудна. Моральне усвяченне новій королівській силї надав другий визначний король сєї доби, внук Филипа, Людовик, що скоро по нїм настав королем і правив довго, в середніх десятиліттях XV в. Він був завзятим оборонцем права і справедливости, особливо в судї, — і тим незвичайно підніс авторитет королівської власти (за свою справедливість і ще більше — за велику побожність він був прозваний Святим). У внутрішнім устрою держави він зробив багато корисного, що також скріпило державну будову і королівську власть.

По нїм, за кільканадцять лїт вступив на королівство третій великий король сєї доби збирання розсипаної Франції — Филип IV Гарний. Се був володарь подібний до Филипа II — незвичайно жадний, захланний, що конфіскував все для свого скарбу в інтересах розширення володїн і скріплення своєї власти. Він прилучив до володїн французької корони Шампань — найбагатший з країв французьких, славний своїми ярмарками і торгівлею: Филип дістав його в посагу за жінкою. Придбав також Ліон від королїв бургундських. Відобрав від графа фляндського його володіння — найбагатший край тодішньої

Евровчи, славний своїми промислами. Тутешнє міщанство одначе, як ма знаємо, дало добру відправу претенсіям Филипа, погромивши його військо (§ 69), і тільки частину сеї країни затримав він в своїх руках.

В своїй сміливій і непевній політиці Филип IV шукав спочутя і моральної опори суспільности. В найбільш трудних і відповідальних

43. Катедра в Фльоренції. Дзвіниця Джото і баня Брунелескі, найславніша будова раннього відродження.

справах він скликав на з'їзд сеньорів, прелатів (вище духовенство) і депутатів міст. Дістагав від них згоду на грошеві субсидії і похвалу своїх плянів. Наступники Филипа в тяжших справах також скликали сі збрання, звані генеральними зборами станів (*états généraux*). Се було явше аналогічне з англійським парламентом, але як ся інституція не була виборена, а явила ся з волі короля, так і пізнійше в добрій волі короля зіставало її покликати або не кликати. Відпоручники ставів не звязали ся в одноцільну інституцію перейняту духом боротьби з королівським самовластом. Кождий стан вів наради осібно — осібно линарі, осібно духовенство, осібно „третій“ стан — міські представники (звичайно — старшини міської управи), і в своїх

рішеннях виходив з інтересів свого стану — тому й голос „станів“ не мав такої моральної вартости, як англійського парламенту. Це виявилось в великому конфлікті двох держав — столітній війні.

Прихід до неї дало вимерте старшої лінії Капетингів з смертю синів Филипа IV. Корона перейшла до молодшої лінії, графів Вальоа, тоді король англійський, як внук Филипа IV по матері, заявив свої претенсії. Війна пішла нещасливо для Франції. Французькі королі були змушені раз-у-раз скликати генеральні стани, щоб дістати все нові податки й субсидії на військові потреби. Це нарешті знеохотило людність. При тім викликала сильне невдоволення королівська політика: в протиповість Филипові IV і його синам, які опирали ся головню на міщанстві і нильнували його інтересів, Вальоа були прихильниками лицарства. Депутати мст виступили з сильними обвинуваченнями на королівське правління. Їх завзято підтримувало міщанство Парижа, в „кушеньким старшиною“ льсьном Марселем на чолі. Коли стани розпущено, Марсель організував боротьбу і змусив правительство візрати стани на ново. Тепер вони добились підписання „великого ор.онансу“, котрим заводило ся пове, конституційне правління: стани мали збирати ся що два роки, без осібного скликання; податки мали уставляти ся тільки станами, збирати ся їх агентами, і вся королівська управа мала бути під їх контролею (1357).

Але ся реформа була ділом міщанства; лицарство й прелати ставили ся до неї холодно, навіть ворожо, і побачивши се, конституцію не виконувано. Тоді Марсель підняв в Парижі повстанне і виїшов в зношини з селянським повстаннем (так звапо жакерією), що підняло ся против сеньорів в півничій Франції й виставило свого короля. Лицарство, котрому помогли в тім і англійські барони, задавило се селянське повстанне і залило кровю. Париж також здобуто, конституцію 1357 р. скасовано. Одначе король, Карло V перевів багато реформ в дусі жадаць станів. Але правив самодержавно і замість станів скликав збори так званих „нетаблів“, себто визначних осіб з різних верств по власному, королівському вибору. Людність, утомлена всім пережитим, не протестовала. Франція в другій половині XIV в. тишила ся більшиям спокоєм; правління Карла V було добре, край розвивав ся економично й культурно (на сей час припадає розвіт паризького університету). Але нагода заведення конституційного ладу була уиущена безповоротно.

В першій половині XV в. Франції прийшло ся пережити знов тяжкі часи. Почала ся справжня усобиця і Франція стала добычею оружних ватаг, що зволили бої виступаючи по сторонах того чи иньшого принца, а Англія користала з того. Аж поява так званої „Орлеанської діви“ — селянки Жанни д'Арк, що посилаючи ся на

небесні голоси і накази, з'явила ся перед дофеном і ставши на чолі його полку, визволила від облоги Орлеан, вивела з апатії французький нарід і зробила перелом в війні. Проголошено королем наслідника, Карла VII і кінець кінцем зломлено англійську силу й до решти вигнано Англіїців з Франції.

Що до внутрішніх відносин, то з початку Карло VII дуже часто, трохи не що року збирав стани і ралив ся з ними. Але деякі реформи переведені за згодою станів. для визволення від заграничної небезпеки і внутрішнього ладу, велико скріпили королівську власть і визволили її від залежності від станів. Таке було заведення безпосереднього податку з людности, — король збирав її з року на рік без ухвали станів, і стани не протестували. З сям податком король завів постійне (наемне) військо, на місце тих ватаг добровольців, що уїли ся до краю людности. Маючи гроші і військо він уже не потрібував станів і перестав їх скликати.

Син Карла VII, Людовик XI, чоловік незвичайно енергічний і меткий, хоч лукавий і нелюдський, докінчив діло відбудування держави по всім попереднім унадку. Всякими неправдами захопив багато васальних земель, які ще зіставали ся у Франції, а у тих васалів, яких не міг знищити дуже обмежив їх політичні права. Упорядкував адміністрацію і суд, дуже багато робив для розвитку торгівлі і промислу. Підозрливий і ворожий в відносинах до сеньорів і лицарства, він був дуже прихильний до міщан, хоча в своїх проєктах поліпшення часто докучав дрібязковими розпорядженнями (регламентацією).

З його правління Франція вийшла дуже сильною, досить добре організованою, багатою державою, з незвичайно сильною, абсолютною королівською властю, яка опирала ся на армії й урядництві й намірала правити без громадянства. По смерті Людовика XI його сестра регентка, що правда, скликала в 1484 р. генеральні стани, і ті наговорили їй досить багато неприємного, предложивши накази своїх виборців про всякі непорядки, особливо незвичайно тяжкі податки, заведені Людовиком. Але вислухавши сі бажання, правительство розпустило стани з загальними фразами про свої добрі наміри, і по сїм не скликувано їх більше 75 літ.

Таким чином коли Англія до XVI віку вступила з сильною королівською властю, але тільки з ослабленим конституційним житєм, Франція вийшла державою вповні абсолютною — і тільки в теорії признавало ся тут, що король має правити при участі „трьох станів“.

71. Іспанія. З королівств, які організували ся на Піренейськім півострові, на ґрунтах, відвойованих від Маврів, найбільшим і найзначнішим була Кастилія — вона займала більшу половину

півострова, сам центр його, й наложила свою печать на весь характер півострова.

Се був край бідний і малокультурний. В завзятій, довговіковій боротьбі з Маврами, кілька разів переходячи з рук до рук, він здичів дуже сильно. Найбільш культурні елементи — міська людність мавританська і жидівська переважно була винищена. Міста задержали старі традиції самоуправи ще з римських часів, але вони не могли похвалити ся ні промислом ні торгівлею. Сільське господарство, спеціально хліборобство упало теж дуже — пограничні землі, що ділили обидві сторони, християн і магометан, довго лежали облобом, і на місце хліборобства ширило ся найбільше скотарство, годівля овець. Сильво розвинула ся в сих вічних війнах лицарська верства. Особливо лицарські брацтва зібрали великі маєтки й їх старшини мали велике значинне. Велику силу мало також духовенство: воно теж володіло велечезними маєтками, але було дуже некультурне; ще в XV в. трапляли ся не рідко священники такі, що не вмiли читати. Власть короля була обмежена з'їздом васалів (т. зв. кортес), з котрого виробив ся рід парламенту, зложений з представників чотирох станів: більших сеньорів, дрібного лицарства, духовенства і міст; без їх згоди не можна було накладати податків. Біжучу управу короля контролювала рада „грандів“, більших сеньорів і вищих урядників.

Португалія і Арагон мали подібну конституцію, але характером своїм значно ріжнили ся від Кастилії. Тут була більше розвинена торгівля й промисел, міське жите сильнійше й живійше, особливо в Арагонії. Після того як арагонські королі заволоділи Балеарськими островами і Сіцилією, арагонські міста стали першою торговельною силою в західній часті Середземного моря. Інтереси-ж Португальців були звернені на океан, і вже від початків XV в. вони вступають на путь далеких морських відкрить, які здобули їм світову славу ролю.

1469 р. стала ся одна з тих династичних комбінацій, які часом так глибоко змінюють напрям життя цілих країв: арагонський престолонаслідник Фердинанд одружив ся з спадкоємицею кастильського короля Ізабелюю. Хоч обидва королівства і далі заховали свою окремішність, але фактично вони об'єднані були спільним правлінням досить сяльно, і сей звязок значно скріпив сили їх володарів. До того й самі вони визначали ся замітними, хоч і відмінними здібностями, які тепер в злуці проявили себе не аби як.

Спільними силами вони приборкали кастильське лицарство. Фердинанд прийняв гідність старшини всіх трох лицарських брацтв, а папа на його бажанне і на будуче звязав сю гідність з іспанською короною, яка таким чином здобула раптом дуже великі засоби. Щоб положити кінець лицарському своєвільству, Фердинанд постарав ся відновити й

поширити давні союзи міст, завязувані ними для оборони від лицарства — так звані германлади (братства). Ці союзи і їх міліції були тепер об'єднані в одну „велику германладу“, і за помічю її король зробив порядок з останками лицарської своєволі, а по сім і розпустив міліцію, щоб вона часом, при нагді не звернула ся против нього самого. Церковною інквізицією (що мала займатися висліджуванням вихрестів з магометан і Жидів, які потайки тримають ся старої віри) Фердинанд покористувався також для своїх політичних завдань, зробив її своїм зрядом для нищення всяких елементів йому небажаних і небезпечних.

Спільними силами двох королівств Фердинанд і Ізабеля покінчили й з останками маврського панування в Іспанії — з Гранадським каліфатом. Араби завзято боронили своєї останньої позиції, але мусіли уступати; війна потягла ся десять літ і закінчила ся в 1492 р. капітуляцією Гранади. Це було завершенням вікової боротьби — воно принесло одначе грікі плоди Іспанії. Зломивши сей останній захист новітства, Фердинанд розпочав страшні напжки на всяких новітців у себе. Насамперед велело або перехрестити ся, або виїхати з Іспанії Жидам, а кілька літ потім такий самий наказ видано і магометанам — хоч при капітуляції Гранади їм була обіцяна незаїманність їх віри і майна. По сих указах багато Жидів і магометан покинуло Іспанію, а ті які рішили вихреститись і зістатись, стали предметом доходжень інквізиції що до їх правовірности. Маса їх згинула на огні „ауто да фе“. („актів віри“). так звала ся церемонія прилюдного паленя засудженців.

Все принесло безконечну шкоду Іспанії, бо позбавило її найбільш рухливої культурної і робучої людности. Але ся шкода виявила ся пізнійше. Неки-ж що Іспанія була на верху своєї слави, вступивши як третій і наймолодший член, поруч Англії і Франції, в ряди нових „монархій станових“ (або клясових), що сформували ся на руїнах феодального устрою, з сильною монархістичною властю і представництвом верхніх верств. Завдяки експедиції Колумба, спорядженій з нагоди здобуття Гранади, вона раптом добула цілий заокеанський світ — невчепрану копальню золота (§ 85), а з другого боку незвичайно шасливою, як здавало ся, звісною вже нам династичною комбшашією незмірно розширила свої впливи в Європі.

1498 р. одружено одначку наслідницю іспанської корони Іоанну з австрійським наслідником Филипом Гарним, сподіваним спадкоємцем цісарської корони і габсбургських володінь, до котрих від часів розділу бургундської спадщини між Людовиком французьким і Максиміліаном австрійським належала також і Фляндрія — найбогатша промислова країна Європи. Филип скоро вмер, але його сини одідичили те все

добро. Старший з них Карло орудовав іспанським військом, американським золотом, фляндськими доходами, і став першим володарем сучасного світу, якого вже давно не бачила Європа: в його державі, як висловляли ся панеїрвисти, „ніколи не заходило сонце.“ І з ним вийшла на широку арену європейської політики, як перша держава Іспанія — з якою Карло був зв'язаний найближче і її перед усім заступав.

Нові часи.

72. Духовий перелом. З упадком імперії впала ідея універсальної, всесвітньої монархії. Її місце заступив ідеал національної держави, себто такої, можливо сильної в незалежній державі, де-б певна народність мала-б як найширше й необмежене панування. Ряд таких держав, як ми бачили, й організував ся під сю пору в західній й східній Європі. Але правительством цих держав, любиваючись повної й необмеженої влади не хотіли мати над собою не то що якусь цесарську владу але не зносили й влади иншого середньовічного старшини — римського папи. Своє духовенство вони хотіли мати в залежності від себе, хотіли використовувати для держави церковні засоби й маєтки. Тому влада папи над своєю церквою вони старались звести до розмірів як найменших, і в тім їх підтримувала пераз дуже рішучо й суспільність і навіть саме духовенство. А правительства, бажаючи обмежити папські впливи, з свого боку часто підтримували проекти церковної реформи і ті течії, які хотіли прикоротити владу папи, поправити церковне життя, віру й моральність.

Такі течії були більш помірковані, що хотіли реформи, переведеної самою єрархією і більш радикальні, які вважали папство й єрархію з сього погляду безпіддійними й різко виступали против усього церковного устрою.

Упадок моральности, освіти, доброго життя між вищим духовенством, що дійшов до краю підчас тої „авіньонської неволі“ пап, і пізніша папська схізма, коли з'являлось по кілька пап і оден другого всякими способами чорнив і поборював, сі обставини справді вимагали якоїсь серйозної направи. Тим більше, що широкі круги громадянства ставились все свідоміше до релігійних питань.

Святе письмо й проповідь на народній мові стали гаслами церковного оновлення. Для широких кругів пішли так звані „біблі бідних“ збірки малюнків з святого письма з короткими поясненнями при них, для розмноження їх вирізували на дереві й відбивали на папері й таке друкування з різаних дощок приготувало перехід до справжнього друку

книг. В 1430-х рр. золотник і різьбар Гутенберг з Майнца вправ на гадку зробити для друку рухомі букви до складання, і сим способом став друкувати біблію; 1450 рік прийнялось рахувати роком її виходу в світ, як першої друкованої книги. Сей винахід зробив величезну прислугу людському поступови взагалі, а під ту хвилю — перед усім поширенням нових релігійних поглядів. Без нього не можна навіть уявити собі всього пізнішого релігійного руху.

Найбільшим осередком поміркованих домагань церковної реформи був паризький університет (Сорбонна) що в сім часі з кінцем XIV в. заняв особливо поважну позицію як огнище вищої богословської науки і правдивих церковних вимог. З огляду на повний упадок папства сорбонські богослови виступили з доводами, що найвищою повагою в справах віри й церковного порядку мусить уважатись церковний собор, і домагались скликання собору в усяких трудних справах, а папи щоб соборним рішенням корились. За помічу соборів сполівались вони поладити папську схізму й завести порядок в церкві. Більшого вони не домагались, догматів церковних не торкались і против більш радикальних реформаторів виступали дуже ворожо. Церковні собори, на котрих вони верховодили, осудили погляди Вікліфа, спалили живцем Гуса — але й своєї поміркованої реформи не потрапили провести.

Перша половина XV в. була добою отсих великих соборів для реформи католицької церкви. Вони викликали в ній велике рзворушення, великі сподівання, але папи кінець кінцем звели їх роботу на ніщо, реформ їх не прийняли, авторитету не признали і нарешті проголосили за ересь самий погляд, що собор має власть над папою. Сим і закінчивсь той поміркований рух за соборну реформу. Але така неподатність пап збудила велике незадоволення й збільшила ряди тих, що домагались реформи радикальнішої — приготвила церковну реформу XVI в.

З другої сторони зневіра в можливість направи церкви, навіяна безуспішністю соборного духу, підтримала те шукання нових взірців, нових ідеалів життя на місці церковних, середньовічних, що вже перед тим, з XIII і XIV в. стало виступати зовсім вразно. На італійським ґрунті сі нові ідеали давало студіювання класичної літератури. Се було зовсім натурально: люде жили тут тугою за колишньою славою і силою, самостійністю і могутністю. Римський нотарій Коля ді Ріенцо, розшукавши сенатський декрет з часів імперії, пробує в середині XV в. підняти Рим з його упадку в часах авіньонського сидження пап — хоче зробити римський сенат тим чим він був в часах античної імперії. Його сучасник Фльорентинець Петрарка відшукує тексти старих римських письменників, студіює їх і сам пише на італійській мові, уже усвячений великою поемою Данта. Хочє новій літературі прищипити античний

44. Іван Хреститель Донателло (найбільшого скульптора раннього відродження).

дух: безпосередню радість життя, котру був помрачив середньовічний аскетизм, сю свободу індивідуальности, котру були звязали середньовічні поняття про догмат і авторитет. Він здобуває в сім загальне признание, популярність і славу, якої за свого життя не мав ні оден письменник середньовіччя, і стає пророком нового напрямку в культурі — так званого „гуманізму“. Сім терміном в тіснійшій значінню названо студії античної літератури, в глибшій він значив оборону людини її потягів і поглядів, її права на втіху і шасте.

В перших початках, орудуючи тільки латинською мовою, гуманісти мали приступ лише до римської літератури. Але вона була тільки ученицею грецької і будила цікавість до греччини. Зв'язки з грецькою культурою давно вже заглохли в Італії, але недоля Царгороду й переговори про унію привели в першій половині XV в. до Італії багатьох Греків з запасом цінних рукописей і деяким знанням класичної грецької літератури. Упадок Царгороду і попят на грецьку мову і літературу погнав їх ще більше. Вони дали гуманістам той бажаний ключ до грецької мисли. Особливо філософія Плятона, поетична, гуманна, неподібна до філософії Арістотеля, котру спротивила всім середньовічна схоластика, притягала до себе увагу.

Настає взагалі велике заінтересованне літературою, поезією, а особливо — красною мовою, стилем. Італійське відродження з сього погляду найблизше стоїть до римського письменства останніх часів республіки й доби цісарства: цїнили головню зверхню красу, вимову, стиль — цвіте історія, політична література, трактати на різні філософічно-моральні теми. Глубша філософічна гадка рідко стрічаєть ся. Нема серьозного відношення до релігії й морали, церкви і громадянства. Тому сей блискучий період італійського відродження пройшов без серьозних проб в сій сфері, які дала пізнійша реформаційна доба в північній й Европі. Проповідь права людини як з одного боку попихала до незвичайного напруження енергії, до блиску і слави, так з другого боку вирождувала ся в погоню за успіхами й приємностями життя без усякого морального стриму. Люде що насміхали ся з християнства і його догматів, преспоійно сиділи на церковних урядах і вважали потрібним підтримувати церкву як річ вигідну, що приносила Італії різні користи. В житю політичній як і в приватній ся доба поруч зверхнього блиску і краси розгортає безконечні перспективи підступства, фальши, зради і нічим нестриманого злодійства для осягнення поставлених плянів.

При перевазі замиловання до зверхньої краси і приємности, яку ми помічаємо зарівно і в письменстві і в житю сеї доби, натурально, що найбільш трівкі й цінні результати вона дала все таки в мистецтві. Головне місце займає фльорентийське „кватро ченто“ — мистецтво

XV в. З сею епохою не може зрівняти ся ніщо в історії культури, після атенського мистецтва V—IV в. перед Хр.

Як Данте в письменстві, в поезії, так в мистецтві на межі середньовіччя і нової творчості стоїть велична фігура Джота, великого фльорентійського архітекта, різьбара і особливо маляра, молодшого сучасника Данта. Властива епоха відродження відкриваєть ся в початках XV в., творчістю двох великих Фльорентійців, скульптора Донателло і маляра Масачо. Потім, з останньої чверти XV в. виступають величаві ймення найбільших майстрів, які оден за другим знаменують перехід від раннього до пізнього відродження або ренесансу (що потім переходить в перезрілу добу бароко). Се Ботічелі, Леонардо з Вінчі, Рафаель Санціо, Мікель Анджельо, найбільші майстри, яких бачило європейське мистецтво, переважно Фльорентійці, хоч діяльність їх звязана була часом більше з иншими культурними центрами сучасної Італії (Леонарда з Мілянном, Рафаеля і Мікель Анджеля з Римом). В мистецтві нові майстри були далеко самостійніші від античних взірців, як у письменстві, і особливо в малярстві дали щось зовсім нове, перед тим небувале.

Замилування до краси з одного боку, охота до слави з другого — характерні предмети сеї епохи, викликають широко розвинене меценатство. Ріжні князі і тірани ріжних категорій, папи і прелати, добивши ся власти і засобів, навзаводи старають ся прославити ся своєю прихильністю для письменства і мистецтва. Не тільки в більших центрах як Фльоренція й Венеція, Мілян, Рим декотрих пап, — але й менші резиденції, громадають часами блискучі групи письменників і артистів, які справді робили віковичною ту чи иншу династію, чи якого небудь удатного узурпатора.

Фльорентійські Медічі особливо прославили себе. І не тільки в своїй Фльоренції, бо коли їх зоря зайшла вже тут — вони в особі папи Льва X з їх фамілії дуже багато зробили для мистецтва в Римі. Уже попередник папи Льва X Юлій II, розпочавши будову нової катедри св. Петра, згромадив найкращих мистців сучасної Італії. Папа-ж Лев, особливо заохочував збирав всякими способами гроші на виставке жите і величчі твори штуки. Справді підняв тим свій Рим на висоту одного з найбільших центрів мистецтва але й прискорив вихід боротьби против папства на півночі. Лютер, тоді ще незвісний чернець, побувавши в сім часі в Римі і приглянувши ся йому, набрав глибокого невдоволення з папства і вищої єрархії церкви, і воно дало потім себе знати в його проповіді церковної реформи.

73. Географічні відкриття. Не помалу виплинули на сеї загальний перелом життя також і великі географічні відкриття зроблені при кінці XV і на початках XVI століття й викликані ними наслідки. Діло

в тім, що як Турки занунали в Малій Азії, на Босфорі й на Чорноморським побережю (як піддавсь ім і Крим в 1470-х р.), то се перервало торговельні звязки з Азією. Венеціане й Генуезці заходились шукати нових доріг, якими могли-б вивозити східньо-азійські товари, котрими вони звикли торгувати в Європі. Дуже цікавились сим також і Португальці, що в другій пол. XV в. систематично поширювали морські подорожі вздовж африканського побережа й сподівались, що обійшовши Африку вони кінцем кінцем знайдуть дорогу до Індії й Китаю.

1487 року одна з таких португальських експедицій під проводом Діаса дійшла нарешті до полудневого краю Африки, названого рогом Доброї Надії — сподіваного відкриття дороги до Індії. Але коло того-ж часу оден з учасників сих португальських експедицій, Генуезець Христофор Колюмб впав на иньшу галку в сій справі. Він познайомився з писаннями одного з гуманістів, який відсвіжлив античні міркування про те, що земля мусить мати форму круглу, і з того виміркував що легше буде дістатись до Індії не східньою дорогою, наоколо Африки, а просто через океан, пливучи з Європи на захід. Що на сій дорозі лежить іще великий Американський суходіл, сього ніхто собі не уявляв, хоч норманські мореплави з Ісландії й Гренландії давно вже діставались до берегів шевічної Америки.

Колюмб запроєктував таку еспедицію португальському правительству. Воно сього проєкту не прийняло, але Колюмбови вдалося заінтересувати ним іспанську королеву Ізабелю: з нагоди великої радості, здобуття Гранади вона рішила дати Колюмбови спробувати щастя. 1492 р. він виїхав на трьох лихих кораблях в свою славу експедицію і по трьох місяцях тривожної й небезпечної дороги пристав до одного з вестіндських островів, названого Сан-Сальватором (острів Спасителя). Був переконаний, що діставсь на східні острови Азії, до Японії, й до смерті все шукав відти дороги до Індії.

Се занепокоїло Португальців. Побоюючись, щоб Іспанці справді не перебігли ім дороги до Індії, вони ще з тим більшою енергією старались добитись до Індії східньою дорогою. Нарешті 1498 р. Васко де Гама дійсно, обминувши Африку за помічю арабських керманічів, діставсь до західньо-полудневого (Малабарського) побережа Індії.

Коло того-ж часу італійські мореплави Каботи, батько з сином, з поручення англійського короля Генріха VII шукаючи північної дороги до Китаю, в кілька подорожей обіхали береги північної Америки, а португальський Кабріль припалком натрапив на береги Бразилії.

Колн наслідком свх і иньших подорожей врятувавсь новий суходіл (прозваний Америкою на честь Фльорентинця Америго Веспучі, що зробив сильне вражінне своїм яскравим, хоч і не дуже вірним

описом нового краю), стало завданням знайти дальшу дорогу на захід, поза Америку. Це зробив іспанський мореплав Маґелян, Португалець походженням. Шукаючи до Азії дороги наоколо полудневої Америки (1519) він проїхав протокою, що з того часу носить його ім'я, й вїхав на океан прозваний ним Тихим. Через австралійський архіпелаг, що також носить його ім'я, доїхав до Філіппін і стрів ся тут з Португальцями. Завдання таким чином було сповнене. Товариші Маґеляна (що сам згинув тут в битві з тубильцями), обїхавши по сім наоколо Африку, по трьох роках подорожі дістались назад до Європи й так здійснено першу подорож наоколо землі й звязано разом відкриття іспанські з португальськими.

Іспанське правительство з початку було дуже розчароване, коли виявилось, що Колумб відкрив не Індію і в сих краях нема ніяких дорогих товарів. Але воно незадовго потїшилось, коли іспанські добичники натрапили на культурні краї Америки в теп. Мексіко й Перу, незвичайно багаті всякими цінностями, а особливо золотом.

1519 р. такий добичник Кортес вибравсь походом на державу Ацтеків в Мексіко, засновану сим прихожим індійським племенем на руїнах старинної культури народу Майя. Це була досить висока культура: Майя знали письмо, мали дуже дотепну лічбу, значні відомости з астрономії, але потім вона захиріла й підупала під натиском більш воевничих племен з північної Америки, що розселюючись серед Майясів руйнували їх оселі й присвоювали собі тільки дещо з їх культури. Ацтеки вважали себе наймолодшими з сих пересельців, в свіжості заховали ще свою воевничість, одначе Кортес з невеликою ватагою іспанських вояків, завдяки кращому узброєнню, особливо стрільбі, переміг їх, підбив Мексіко й забрав тут величезну здобич.

Десять літ пізнійше иньший добичник Пізаро вчинив ще сміливішу експедицію на велику державу Інків в Полудневій Америці, що в останнім століттю незвичайно поширилась, захопила все тихоокеанське побереже на яких 5000 верст і обєднала в собі все, що було культурного в Полудневій Америці: старі культури, що розвинулись тут в попередніх часах, від теперішньої Колумбії до Чілі. Це була не тільки велика, але і досить організована держава так що в порівнянню з пляном в Африці й Азії, експедиція Кортеса до Мексіко були простою забавкою. Але внутрішня, династична усобиця розділила й підтяла силу Інків і сміливий замісел Пізара вдався. Лукавим підступом захопив він в свої руки їх короля й по сім заволодів державою.

Іспанці стали панами всього тихоокеанського побережа й відси стали поширювати свої оселі далі на схід, шукаючи країв багатих золотом і дорогими товарами. Разом з тим, забігаючи дорогу Іспанцям,

робили потрібні-ж розвіди, закладали свої оселі Португалії на атлантийським побережжю, вітти поширюючись далі на схід.

Одночасно поширювали вони своє володіння й торговельні зносини також в Індії східній, що відкрив Васко де Гама. Папа своїм присудом розділив сфери володіння і впливів Іспанії й Португалії. Португалія мала володіння атлантийським побережжям Америки і всім що на схід від нього, Іспанія всім що лежить на захід від сеї граничної лінії.

Всі ці відкриття, завоювання, розвіди зробили повний переворот не тільки в географічних відомостях, але взагалі в поглядах на світ і життя. Вони мали також величезний вплив на життя економічне й політичне. Старі італійські торговіща: Венеція, Генуя й багато інших втратили своє торговельне значіння, що виростало на торговлі східними товарами: їх довозили тенер Португалії, а також і Іспанці з своїх нових колоній. Урядовство іспанське й португальське зробило з того свою державну монополію й не допускало не тільки чужинців, але й своїх купців до торгівлі з колоніями. Але воно не мало змоги само торгувати сими колоніальними товарами, і в дійсності зложилось так, що потрібуючи грошей сеї правительства позичали під ці товари вперед гроші від великих торговельних і фінансових заграничних компаній і банків, бо вони розпоряджали значно більшими капіталами, ніж свійські купці і торгівля португальським та іспанським привозом перейшла до німецьких та фландрських (нідерландських) міст і фірм: з них особливо Антверпен став з середини XVI в. великим, торговельним, світовою біржею. Іспанське-ж та португальське міщанство, купецтво, міста не поживилися ні трохи з того великого припливу заморських товарів та золота.

Назавки, сеї економічний і політичний перелом відбивсь на їх становішчю некористно. Людей захопила колоніальна горячка: служба в колоніях, експедиції для відкриття й підбивання нових країв, більш рухливі люди кидали господарство, торгівлю, промисел та пускались до колоній. Урядовство розпоряджаючи великими масами золота, що приходило з колоній, з добути й продажі тамешніх товарів, не мало потреби запобігати в ласки своєї людности, обмежало її політичні права, і се особливо тяжко відбивалось на людности міській. Відкриття колоній принесло великі бідні людности нововідкритих країв, та не пощастило від нього і тим ніби хазаям нових колоній.

Великі маси золота й срібла прийшли особливо з Америки. Здобича з країв Ацтеків та Інків, дуже багатих золотом, принесла відразу не видані доси маси його, а згодом почалось розроблювання багатих покладів срібла в Мексиці. Золото й срібло стало падати в ціні, тому що стало його против давніших часів дуже багато, ціна-ж

праці й усяких виробів та продуктів господарських стала підноситись. Се згодом дуже сильно відбилося не тільки на відносинах господарських, але й на соціальних та політичних.

74. Політичні відносини в першій пол. XVI в. і початки реформації. Всі ці зміни перед усім підтягли торгівлю, багатство й силу, Італії але зразу се не було помітно, вона все ще злавалась ключем до східних шляхів, осередком промислу, багатства й культури. Давнійше її тому старались захопити німецькі королі та імператори, але вже кілька століть як вони мусіли покинути ці претензії. Тепер, коли Франція з рук Людовика XI вийшла такою одноцільною й сильною державою, походить на Італію, щоб захопити її в свої руки, починають його наступники, з кінцем XV в. Але цього не хотіли попустити французьким королем ні Фердинанд іспанський, ні його свояк Максиміліан Габсбург. Іспанія захопила південну Італію Максиміліан не хотів попустити Франції Італії північної.

Наслідник Фердинанда й Максиміліана, їх внук Карло зібравши в своїх руках землі іспанські, Нідерланди, південну Італію хотів розпорядатись по своєму європейською політикою; не тільки взяти імператорську корону, але й зробити з цісарської влади таку силу, як вона колись була. Та против його претензій на світову владу виступив король французький Франціск. Він скрізь йому перебігав дорогу: сидувавсь перехопити у нього цісарську корону. в'язав ся в усім його ворогами, з німецькими князями, з папою, навіть з султаном турецьким, що воював австрійські землі, й турецькими морськими розбійниками, що воювали володіння іспанські. І в сій боротьбі з усякими ворогами Карло справді розтратив марно свої величезні сили й побачивши свої великі плями розвіяними, кінець кінцем сам зрік ся влади й пішов у манастир.

І так уже дуже складні політичні відносини ще гірше ускладнялись релігійною боротьбою. Карла вибрано цісарем саме, як у Німеччині підіймався великий рух за реформу церкви.

Різні обставини приготували тут для нього ґрунт. Німецькі князі й лицарство ласни оком дивились на величезні церковні маєтки й хотіли, щоб їх відібрано від духовних. Селянство, котрого становище дуже погіршилось останніми часами, дуже знеохочене було „десятиною“, себто данною, яку мусіло платити з поля на свяще яків. Все громадянство дуже нарікало, що папи витягають великі гроші з краю до Риму, що церкви й монастирі пожираючи величезні доходи, не приносять ніякої користі, нема там ні освіти, ні християнського життя. Прихильники нового гуманізму, що з початком XVI в. з Італії починає ширитись в центральній Європі, особливо виступали против неосвітчености духовенства, його грубости і неморальности.

Серед такого загального невдоволення з церковних порядків задувало 1520 р. горяче слово вітенберського професора, славного Мартина Лютера. Він був син саксонського робітника, вирощений в суворій біді, чоловік палкої вдачі. Постригши ся в ченці, він побував в Римі й гірко був вражений тутешнім житем вищого духовенства. Коли скоро потім папа пустив в продажу „індульгенції“, грамоти на одчуженне гріхів, щоб добути грошей на свої римські будови, і ці грамоти стали продаватись по Німеччині, Лютер, вражений тим, вперше виступив публично против церковних порядків. З початку він одначе не чіпав папської власти й інших глибших питань церковного устрою. Але суперечка, яка завязалась у нього з оборонцями сього церковного ладу, все дальше втягала його в критику установ і доктрини (учення) католицької церкви. Він заявив себе одностумцем великих предтеч реформ, Віклекфа і Гуса, і звернув ся в 1520 р. до громадянства, закликаючи його до рішучої реформи не тільки церковних, але й громадських порядків.

Його брошури зробили велике вражіння. З усіх боків підіймались його прихильники й одностумці. Селяне ловили ті слова, що говорили про полекшу десятин і панського права. Гуманісти витали поклики до визволення мисли й життя від церковних пут. І лицарство й князі готові були підтримати церковну реформу, яка обіщувала їм церковні маєтності. Але молодий імператор, не вглянувши в справу, не оцінив користей, яка могла-б дати йому реформа, коли-б він узяв її в свої руки (як то робили інші декотрі володарі). Він уважав, що поправа церковних порядків мусить вийти від папи й собору й осудив діяльність Лютера, так що оден з Лютерових прихильників за краще вважав приховати його в своїм замку, щоб йому не сталось якоїсь біди.

Але -кличі за реформи котились по Німеччині і з неї по сусідніх краях. Німецькі князі, зібравши ся на свій зїзд, без імператора, доволі рішучо висловились на користь реформи й пробували дещо поправити в порядках церковних і в організації імперії. Але в того не виходило нічого, і громадянство, знетерпелившись, само бралося до змін. В різних місцях повставало лицарство против церковних князів. Селянство підіймалося і звязувалося в спілки, домагаючись скасування крпацтва, зменьшення податків, забезпечення особистої свободи селянинови, повернення захоплених панами громадських ґрунтів. Інші йшли далі в своїх домаганнях, жадали скасування станів (сословій) і класового устрою, переходу природних богатств у власність державну або громадську (те що тепер зветь ся націоналізацією землі й природних богатств) і доходили до повного комунізму (спільности всього добра).

Сі жадання і повстання, які з них виникали, перелякали князів і самого Лютера. Вийшовши з свого сховку, він звернув ся против

радикальних церковних і особливо — соціяльних домагань. Цінячи союз і згоду з князями, що були готові підтримати в своїх інтересах помірковану церковну реформу, Лютер і його однодумці заявили себе прихильниками сильної влади і порядку. Вони взяли тепер назад чимало і з того, що самі проповідували, а що було не в лад князям, що підтримували реформу на те, щоб узяти церковне жите в свої руки. Лютер забув, що говорив про тяжке становище селян і тепер накликав князів, щоб били селян за повстання, як скажених звірів. Відступив від жадання повної свободи розуму і критики. Згодився, щоб духовенство було не виборне, а призначене князями.

Відкинено тільки дещо з обряду (як чин літургії й різні відправи), шанування ікон і мощей, пости; зменшено число таїнств; прийнято причастіє під обома видами, богослуження на народній мові. Так зложилось те що дістало назву „евангелицької“ віри, або „лютеранської“ (по імені Лютера); називано її також „протестанством“, з приводу протесту, заложеного її прихильниками против постанови імперського союму (що відкладало реформу до собору (1529). Основи сеї нової віри були вложені Меляхтоном перед соймом, скликаним в 1530 р. в Аугсбурґу. Сей виклад був названий тому „аугсбурґською сповідю віри“ — він став підставою лютеранства.

45. Голова Христа з фрески Масаріо в Фльоренції (сі фрески служили школою для майстрів XV віку).

75. Поширення реформації і реакція католицька против неї. Нова віра в сім часі захопила більшу частину німецьких земель. Більша половина князів прийняла її, бо вона віддавала в їх руки великі церковні маєтності і власть над духовенством. Але особливо добре виходили на такий реформі духовні князі: вони повертали своє церковне володіння в своє власне, женились, або відказували по собі свої землі своякам. Так „секуляризували“ (обернули в світські держави) свої володіння старшини лицарських братств Прусії и Ливонії.

З таких же мотивів, як німецькі князі, перевели у себе реформу королі скандинавські, шведський і данський. Вони поділились церковними землями з лицарством і тим способом дістали його згоду на реформу. Прийнялась аугсбурґська сповідь, з тою різницею,

що тут задержано уряд єпископів, котрих не стало в лютеранській Німеччині.

Подібно було і в Англії. Король Генріх VII, правда, був горячим прихильником католициста, полемізував з Лютером і палив прихильників реформи. Але він посварився з папою, за те, що той не хотів дати йому розводу з жінкою (а ся жінка була тіткою імператора Карла, і папа не хотів того прогнївити). Звернувся до парламенту і до духовного синоду, пояснюючи ті мотиви, з котрих хотів розвестись; парламент і синод не тільки признали сї мотиви важними, але взагалі висловились против власти папи над англійською церквою. Як ми знаємо, становище короля в Англії в сїм часі було надзвичайно сильне, а нехїть до папської власти була тут здавна. Парламент признав короля головою англійської церкви і Генріх VII перевів реформу (1534). Вважаючи себе великим богословом і бувши ворогом Лютера, він не схотів прийняти лютеранства, а перевів свою власну реформу, блищу до католициста, ніж лютеранства, і однаково віддавав на суд і кару смерти всіх хто їй протививсь — і католиків і лютеран. Народній рух що піднявся против сїї реформи, дав сьому суворому королеви тільки привіт до терору, кар і конфіскацій маєтків.

Але нї ся королівська реформа, нї лютеранство, помірковане в інтересах князїв не задовольало, розумієть ся, прихильників більш серйозної і глибокої церковної реформи. Ріжні більш або меньш радикальні проповідники оновленого християнства виступали по різних місцях, знаходячи більш або меньші круги прихильників. Для пізнього часу особливо важне значінне мала діяльність французького реформатора Жана Ковена, або Кальвіна, як його звать звичайно. Він був родом з північної Франції, але з початком 1530-х років, ще молодим чоловіком прибув до Женеви, що належала до Швайцарського союзу, але будучи містом французьким по своїй людности, виписала собі проповідників реформи з Франції. Одначе суворі правила, які постановили для людности сїї проповідники, показали ся Женевцям занадто тяжкими, і Кальвін покинув тоді Женеву. Але в 1541 р. його покликали назад, постановили головою консисторії, що завідувала духовними справами, й поручили перевести реформу по своїй волї.

З того часу і до смерти (1504) Кальвін зіставався духовним старшиною Женеви й зробив її „святим городом“ реформи. Се була людина твердої волї, систематичного розуму. Його релігійна доктрина відійшла значно далі від католициста, ніж лютеранство, і не спинилась перед крайними выводами з протестантського погляду, що людина спасаєть ся не ділами (як учила католицька віра), а благодатю божою: Кальвін доводив, що божий присуд наперед, незалежно від діл людських, одних признає до спасення, а інших до погибелі. Але разом з тим

він вимагав суворої побожності, осуджував не тільки, розпусту і розкіш, але й прості веселощі, і немилосердно гнав і карав усіх, хто не приймав його науки і правил.

Ся суворість і неублаганність знаходила прихильників. Релігійна боротьба розгорілась і викликала з обох сторін крайні настрої. До Женеви напливали люде крайніх протестантських поглядів, і навпаки в організованій Кальвіном академії виходили проповідники сеї суворої реформи до різних країв. 1549 р. переведено порозумінне між кальвіністами й иньшими реформаційними течіями Швайцарії, і так організувалась „реформатська“ церква — инакше „пресвітеріянська“, як вона називалась. Крім Швайцарії вона значно поширила ся в Німеччині, в Франції (тут її прихильники звались „гугенотами“, себто Швайцарцями), в Нідерляндах, в Англії, й особливо в Шотляндії. Тим часом як лютеранство ширилось на правительстві, на князях, Кальвіни сміливо підіймались против правительств, які ставились неприхильно до їх віри, і кликали люде до повстання против них. Через те як прихильникам релігійної свободи суворий догматизм Кальвінів був обридливий, так само як старий схоластичний, то далеко більше знаходилося таких, які цінили сю їх безоглядність як познаку серйозности переконань. І особливо вважали її потрібною супроти католицької реакції, яка стала підійматись з середини столітя.

Папство довго не виступало против протестантського руху безпосередньо. Папа Лев, зайнятий своїми будовами, легковажив виступ Лютера і підняту ним полеміку, як „сварку монахів“, і його наступники теж не подавали великого значіння сьому рухови, сподіваючись, що його дасть ся задавити ріжними дипломатичними та політичними способами. Навіть собору для направи церковної, котрого добивав ся від них імператор, довго не хотів скликати, памятаючи давнійші соборні клопоти; не хотіли реформи покладаючи, що всі змагання дасть ся задавити через правительственні заборони та нагінки.

Дійсно, головніші володарі були реформі противні: імператор Карло, англійський король Генріх — поки не посварив ся з папою, французький Франціск. Але сеї, ворогуючи з імператором, підтримував против нього протестантських князів Німеччини, хоч у себе суворо гнав проповідників реформи.

Але з середини столітя в самих католицьких кругах починає наростати реакція против реформації, бажанне противставити їй католицьку церкву скріплену й оновлену — але на старих основах віри і практики церковної. В папських кругах правління Павла III, кінець тридцятих і сорокові роки, знаменує вже сеї новий напрям. Вони вітрясають ся з впливів відродження, меньше дбають про мистецтво, заводять духовну цензуру, щоб нищити книги перейняті вільним духом

відродження. Укладасть ся так званій Індекс (показчик) заборонених книг. Організують ся інквізиційні суди на сретиків і всякого рода критиків і скептиків. Видають ся суворі розпорядження против розкоши й пихи світського життя і пародних забав.

Але Італія з своїм легким відношенням до релігії, як не відгукнула ся серіозно на кличі релігійної реформи, так не виявляла і глибшого відродження релігійного духу. Вітчиною католицької реакції стала Іспанія. Тут католицизм була запальне, воевниче, виховане в довговіковій боротьбі з Маврами, в пагінках на невірних за Фердінанда Католика, і в місіонерських місіях Нового Світу. Культура, письменство, мистецтво були тут бідніші, політичне життя задушене. Все се спрягло тут силі і суворости католицьких настроїв.

Витвором сих обставин був чин (орден) єзуїтів, зазваний в сім часі іспанським лицарем Ігнатієм Лойолою. За молоду він був вояком. Ранений в ногу, довго лежучи в шпиталі, багато читав побожних книг і перейняв ся бажанням служити церкві. Пробывав місіонерства в Палестині, потім зібрав гурток одноступців для боротьби з невірством і ересями і задумав з ними заснувати такий новий духовний чин (орден). 1570 р. він дістав для нього затвердження від папи Павла, який додав до звичайних монаших обітниць обовязок для членів нового брацтва бути безоглядно послушними папі. Названо його брацтвом Ісуса (по латині Єзу, відти назва єзуїтів для братчиків). Братчики мали служити інтересам церкви, не своему власному спасеню. Тому побожним подвигам, молитвам не надавано тут ціну, а шукано таких доріг, які могли б послужити церкві й папству, не відріжняючи на те чи будуть все моральні чи не моральні: „мета оправдує способи“, так характеризуєть ся практика єзуїтів.

Так єзуїти особливо увагу звернули на виховання молодіжи, особливо з вищих правлящих кругів. Вони зробили його свого спеціальністю, і скоро здобули славу великих педагогів. Їх колегії стали улюбленою школою для молодіжи з вищих верств, і вони її справді виховували на вірних, послушних слуг церкви. Зручно проводили єзуїти своїх членів також на різні позиції, де вони могли служити церкві впливаючи на володарів і членів династії: на секретарів, послів і особливо — сповідників. Сими всіми дорогами вони скоро, вже в другій половині століття здобули собі великі впливи в політичнім і церковнім житю.

Собор скликаний папою Павлом (він трівав довго, бо папи переривали його, коли він зачіпав неприємні їм справи) досить скоро перейшов під впливи єзуїтів, і в їх руках став знарядом не реформи, а скріплення, консервовання підстав церкви. Переглянено і потверджено католицьку догматику, признано необмежений авторитет папи, але

заведено порядок в церковній адміністрації. Тому що тоді собор засідав в Трієнті, сі постанови звуть ся трієнтськими.

76. Релігійна боротьба і релігійні війни. В політиці головно Габсбурґи виступили опорою католицької сторони против реформації: імператор Карло V, потім його син Филип II, король іспанський. Інтриґи Франціска одначе довго паралізували політику Карла в Німеччині. Тільки в 1540-х рр., упоравши ся з Турками й иньшими справами, він в союзі з Генрихом англійським приборкав Франціска, і потайки, против своєї присяги, провів іспанське військо до Німеччини, погромив протестантський рух (1547) і опираючись на католиків сподівався скріпити свою власть і перетворити Німецьку імперію в своє діичне володінне.

Але такі його пляни і самовласте підняли против нього самих його недавних помічників з-поміж німецьких князів. Вони війшли в порозумінне з Франціском і разом з ним напали на Карлові війська і землі. Карло не був готовий до сього і ледво втік. Не міг переболіти такого удару, здав справи імперії на брата Фердінанда і пішов в монастир. Фердінад увійшов в переговори з протестантськими князями і 1555 р. зложено релігійну угоду в Авґсбурґу на тім, що кождий князь може по своїй вподобі заводити в свої країні таку віру, яку хоче. Після того як Карло зрік ся цісарства, на його місце князі вибрали імператором Фердінанда і він вів доволі помірковану релігійну політику.

Натомість завзятим ворогом реформації виступів Карлів син Филип, що перейняв його володіння іспанські, нідерляндські й заморські кольонії. Жонатий він був з донькою Генриха англійського, Марією, що після брата стала королевою Англії і з любови до свого чоловіка вернула назад католицьку віру; прихильників реформації стали судити й карати. Таким чином в руках Филипа були великі засоби — хоч батько лишив йому державу дуже розстроєною і вичерпаною його широкою політикою. Не вважаючи на сей лихий стан своїх земель, він ще з більшим завзятем, напружуючи всі сили, повів боротьбу против реформи. Підтримував військом і грошима всіх її противників, позичав на се де міг, проголошував себе банкрутом, зрікав ся довгів, і потім робив нові. Видушував з своїх підданих, що міг, і викликав серед них страшенне незадоволенне.

Англійську поміч скоро стратив, бо Марія рано вмерла, а її сестра і наступниця Єлисавета відновила батьківську реформу і стала завзятим ворогом Филипової політики. Західня Европа поділилась на два релігійно-політичні табори: Филип підтримував католиків в Німеччині, в Англії, католицьку партію Франції, Єлисавета підпомагала протестантів а Німеччині, у Франції, в Нідерляндах. Західний світ став аренною

завзятої боротьби на релігійнім ґрунті: політика виступала під релігійними прапорами.

Як у Німеччині реформацію прийняли під свою опіку князі, в інтересах поширення своєї влади і своїх доходів, так у Франції коло протестанства зібралось те, що було настроєне опозиційно, неприхильно до королівського двору і влади — провінціальне панство, буржуазія, також полудневе селянство, де тримались останки старих ересей. Се настроювало тим більш ворожо до нього правительство. Франціск, виговоривши собі великі права від папи, суворо гнав протестантів, і сі нагінки продовжувались при його наступниках. Душею сеї католицької політики в другий половині XVI в. були дяки Гіз, вони діставали субсидії від Филипа й мали велику силу у Франції. Правила також Шотляндією, іменем Марії Стюарт, королеви шотляндської, що вийшла була за французького короля і стояла під впливами Гізів.

Їх самовластна політика викликала у Франції таку сильну опозицію, що правительство мусіло піти на уступки. Генеральні штати, скликані після 75-літньої перерви висловились також за реформу церкви, і наслідком того видано толеранційний едікт: протестантам дозволено відправляти свої служби й обряди, тільки не по містах (1560). Але ворожнеча між католицькою й протестантською партією не вигасла, і скоро вибухнула на ново в виді оружної війни. З 1562 р. вона потяглась, з перервами, аж до 1594: за сі тридцять літ рахуєть ся у Франції десять релігійних війн, часами дуже кривавих. Найбільш нелюдський і голосний епізод їх се різня задана гугенотам в Парижі в ніч під св. Варфоломея 1572 р. (так і зветь ся Варфоломеевою нічю). Вона змусила гугенотів напружити всі сили, щоб не дати себе знищити. Вони організували ніби свою державу, федеральну республіку з аристократичною закраскою. Перед у ній вели Бурбони, королі Наварри (маленького королівства в Піренеях), з французької династії Вальоа. Против неї католики завязали свою ліґу. Їх підтримував також союз міст північної Франції, з Парижом на чолі, що домагались від короля політичних реформ.

Сю католицьку партію, як уже сказано, всіми силами підтримував Филип. Навзаєм французькі кальвіністи і англійське правительство піддержували повстання против іспанського правительства в Нідерляндах, що піднялось там наслідком католицької загорілости Филипа і невдалої економічної політики його правительства. Сі нідерляндські провінції, з різноплемінною людністю, з дуже відмінними економічними інтересами, досить випадково звязані в одну цілість, здавна користували ся широкими привілеґіями, і коли тут Филипіві намістники стали переводити свої репресії против різних нововірців, кальвіністів і сектантів, се

впало як остання крапля в загальне невдоволення з іспанської влади. Піднялось повстання, яке було задавлено немилосердно, і присланий Філіпом новий намістник дюк Альба почав немилосердно карати всіх охочих до опозиції, не жалуючи й найвищої аристократії. Тоді північні провінції — Голандія й сусідні повели формальну війну з іспанським правительством, вибравши своїм правителем Вільгельма Оранського, одного з нідерландських магнатів, котрому вдалось утікти від розправ Альби (1572). До них пристали потім і полудневі провінції, сі іспанському правительству вдалось потім відтягнути від цього союзу; сім же північних зорганізувались як самостійна федеративна республіка, і вели далі боротьбу против Філіпа, яка страшенно підтинала його сили. Нідерлянди були-ж найбагатшим його володінням, яке несло йому найбільші доходи!

В 1580 роках він зробив останнє зусиле. 1580 року перервалась португальська королівська династія і її володіння перейшли до Філіпа. Тепер весь колоніальний світ з усіма багатствами належав до нього. Се ще раз підняло кредит Філіпа, і він заживши ся де можна, обновили свої сухопутні й морські сили рішивсь одним ударом покінути з ворогами. Його союзниця, Марія Стюарт, в тім часі програла свою боротьбу з кальвінським рухом, підтримуваним в Шотляндії Єлисаветою, попала в її руки й була засуджена на смерть. Філіп виступив местником за неї й претендентом на англійське королівство. 1588 р. він вислав з Лісабону величезну флоту, на завоювання Англії, заразом в Фляндрії мало приготувитись військо, щоб висадити ся на англійських берегах. Але плян не вдався. Бурі розбили Філіпову флоту, з експедиції не вийшло нічого.

Разом з тим в Франції програла справу ліга. Вийшла старша лінія Вальоа, корона переходила до Генріха Бурбона, провідника гугенотів. Правда, він мусів прийняти католицтво, щоб північні міста признали його королем. Але ставши королем він поновив толеранційний едикт 1560 р., тим признавши гугенотам сливе повну свободу релігії й політичну рівноправність (кентеккий едикт 1598 р.)

Підтримана Англією й Францією тепер Голандія добилась незалежності: зараз по смерті Філіпа його намістник признав її самостійність. З своєю боротьби з Іспанією вона вийшла великою економічною силою: ведучи боротьбу головно на морі, Голандці завели велику флоту, заволоділи найбагатшими остіндськими, давнішими португальськими колоніями, розвинули велику торгівлю. Також в культурі, в мистецтві записали себе дуже високо. В першій половині XVII в. се була з кожного погляду одна з найбільших і визначніших держав Європи.

77. Відгомони реформаційного руху і католицької реакції в Славянщині і сумежних землях. Могутній реформаційний рух, що так сильно зворушив жите германських народів, з східніх германських країв поширювався також в сусідніх землях на сході — славянських, угорських, литовських, фінських, дуже різнородно відбиваючи ся на місцевім житю.

Австрійські провінції, зарівно німецькі й не-німецькі дуже сильно були підпали впливам реформації, особливо в другий пол. XVI в. завдяки релігійній толеранції правительства. Як і в Франції, й тут протестанство було релігією вищих верств — міщанства й лицарства, і мало в значній мірі характер опозиції правительству.

В Угорщині, що тоді розділилась на три части: одну заняту Турками, другу яка зіставалась при Австрії, і третю, півсамостійну: се був Семигород, Трансильванія, кальвінство і різні иньші релігійні секти поширилися силою, і найбільше в Семигороді. Вони мали тут повну свободу, і се стягало до сього далекого закутка, відтятого від Європи турецьким володіннем, багато культурних сил зпоміж свобідних мислителів, яким не було місця по иньших краях.

Тажо і в чеських землях, завдяки недавньому гуситському рухови, що кінець кінцем виборов собі право на існуванне, — теж поширювались найбільш крайні течії реформації, різні форми свобідного християнства. В ріжних сполученнях з гуситством вилились в національні релігійні організації, які відиграли важну ролю в розвою чеської літератури й культури. В сих громадах розвинув свою діяльність найвизначнійший культурний чеський діяч сеї доби — славний педагог Коменський.

Одним з принципів реформації було, що святе письмо має бути приступне і зрозуміле всім християнам, а не самому тільки ученому духовенству (як було у католиків). Тому разом з проповідю реформи йшли переклади на народню мову святого письма, літургії, катехизма, і сі переклади навіть в старих і розвинених культурах мали велике культурне значінне (напр. біблія Лютера у Німців). У декотрих же народів се робило правдиву епоху. Так напр. у Словенців сі протестантські переклади святого письма знову ввели в книжне уживанне словенську мову, витиснену перед тим католицькою латиною. В розвою румунського письменства важне значінне мали протестантські переклади на румунську народню мову, зроблені в Семигороді. Письменство литовське (на народній мові) починаєть ся лютеранськими катехізісами та перекладами св. письма, зробленими друсськими пасторами. Розвиток польського письменства (на народній мові, а не на латині) теж властиво починаєть ся писаннями протестантів в половині XVI в. і пізнійшою релігійною полемікою сзутів з протестантами. У Українців і

Білорусів протестантські переклади св. письма на народню мову мали також чимале значінне в розвою письменства.

Українські й білоруські землі тоді тісніше обєднались з Польщею, бо останній з Ягайлової династії король Польщі і в. кн. литов-

46. Мадона Ботічелі (останнього великого майстра фльорентийського „кватроченто“, раннього відродження).

ський Жигимонт-Август поставив своїм завданням зробити звязок сих земель можливо тісним, і в 1569 р. він дєбив ся сього, на Люблинськім соймі, зломивши опозицію противників. Через те в сїм часі землі литовські, українські, білоруські особливо сильно підпадають змінам в польськім житю — поширенню протестантства і потім католицької реакції.

Протестанство в Пруссії, через посередництво німецького міщанства, що великими кольоніями жило в польських містах, дуже сильно поширилось в Польщі. Польська шляхта дуже вхопилась протестанства, сподіваючись з його поширенням заволодіти духовними маєтностями. Король Жигимонт-Август також сприяв реформі, сподіваючи ся сею дорогою збільшити свою власть і грошеві засоби як то робили ріжні германські володарі, — і Польщі се дуже могло-б здатись, бо королівська власть і засоби були дуже обмежені шляхтою. Але ні церковної ні політичної реформи тут перевести не вдалось, і скоро саме новірство злетіло з шляхти, під натиском католицької реакції, правдивної політики Жигимонтових наступників, єзуїтських впливів (особливо їх шкіл).

Між громадянством українським і білоруським протестанство не поширилось глибоко: до нього приставали елементи чужородні (польські, литовські, німецькі, які сиділи в сих землях) або ті, що вже відстали від свого народу. Всі хто тримались його, цінити православну віру, як єдину організовану форму свого народнього життя, не вважаючи на весь її упадок і розстрій, і звертали всю енергію на її напругу і піднесення звязаного з нею культурного життя. Так виникає тут брацький рух, шкільництво, сильвійша літературна діяльність. Був у тім одначе чималий вплив протестантських взірців, їх організації й літератури, — їх використовували Українці в своїй діяльності.

Далеко сильніше дала себе знаки українському та білоруському життю католицька реакція, коли вона опанувала Польщу, в другій пол. XVI в. Єзуїти здобули тут велику силу, захопили виховання вищих верств, підбили своїм впливам аристократію і двір. Завдяки їм відродила ся католицька церква Польщі — що в середніх десятиліттях XVI в. прийшла була до великого розстрою, і скріпивши її вони звернули енергію польської єрархії, правительства, аристократії на те, щоб привести під власть католицької церкви білоруських і українських православних.

Перед тим, протягом сливе всього XVI в. польсько-литовське правительство не відважалося робити який небудь натиск на православних, повчене гірким досвідом: білоруська й українська аристократія й духовенство против католицького натиску шукало помочи у Москві, і ми вже знаємо, що московські князі, прийнявши на себе ролю протекторів православних, встигли з кінцем XV в. і на початку XVI відірвати від Литви дуже значні області на пограничу. Тоді Московська держава явно буда сильніша від Литви, не об'єднаної тісніше з Польщею і тому слабо нею підтримуваної. Після 1569 р. Литва становила властиво одну державу з Польщею, а на польсько-литовським престолі засів воевничий, енергійний король, Стефан Баторій, князь семигород-

ський (трансільванський), вибраний шляхтою потім, як нестало Ягайлової династії. Він умів узяти шляхту в руки, наладив військові сили, і завдяки тому довга війна, що тяглась між Москвою й Литвою, обернулася на користь Литви. Потім в Московщині наступили внутрішні замішання. Польське правительство чуло себе сильнішим, не боялось московської протекції православним, і польський король Жигимонт III, вірний помічник єзуїтів, енергійно взявся до переведення їх плану що до православних.

Православні єпископи українські й білоруські не видержали спокуси й згодились признати власть папи, аби тим способом позбутись неприємностей, які терпіли з боку католицької адміністрації й зрівнятись в правах з католицькими єпископами. Православна людність горяче протестувала против сього, хотіла скинути сих єпископів: Але король твердо взяв їх під свою опіку і обстояв нову „церковну унію“, що мала віддати під власть папи його білоруських і українських підданих (1596). То приготувало великі біди людности, тяжку релігійну боротьбу і війни.

78. Тридцятьлітня війна. На заході смерть Філіпа II, толеранційні розпрядження Генріха Бурбона в Франції, признанне незалежності Голандії внесло деяке заспокоєння в релігійні відносини. Але се було тільки затишє. Релігійна справа не була заспокоєна і дала привід ще до тяжких і завятих воєн.

В Німеччині релігійна угода 1555 р. установила деяку рівновагу між протестантською і католицькою партією, але відносини зіставались напружені, і обидві партії міряли свої сили, сподіваючись неминучого нового конфлікту. Протягом другої половини XVI в. католицька партія, головно завдяки єзуїтам, скріпилася, вийшла з своєї пасивности і тільки чекала догідної хвилі, щоб почати смертельну боротьбу з протестантством. На двох князях спочивали її надії: на Максиміліані герцогу баварським і Фердинанді архикнязю (ерцгерцогу) штірійським. Вони прийшли до власти в останніх роках і були перейняті католицькою ревністю і бажанням боротьби з протестантською стороною. Протестантські князі настрашилися і стали готуватись з свого боку. Вони обєдналися в союз, так звану „євангелицьку унію“ — вона рахувала на поміч Генріха французького. Тоді против неї завязалась католицька „свята німецька ліга“, яка опиралась на Іспанію.

Несподівано Генріха нестало — його вбив оден вихованець єзуїтів (1610). Протестанти стратили союзника й присіли. Але кілька літ пізнійше вони мусіли стати до боротьби, коли не хотіли попасти вповні у власть католиків — як імператорська корона і всі австрійські володіння перейшли до Фердинанда штірійського (Фердинанда III) в 1619 р.

Перед тим, 1618 р., проти австрійського володіння підняли повстання чеські протестанти, з приводу зруйнування одної протестантської церкви. Коли власть перейшла до Фердинанда, чеські стани, не сподіваючись нічого доброго, рішили повести боротьбу на жите і на смерть. Вони віддалися в опіку „Євангелицької унії“ і вибрали королем чеським курфюрста репеського Фрідріха, що стояв на чолі сей унії, а був зятем англійського короля, так що й на поміч Англії з тим рахували. Сподівались також помочи Голяндії, німецьких протестантських князів, протестантських станів Австрії й князя семигородського. Але ні сі союзники, ні сам нововибраний король не виявили енергії в обороні Чехії, і австрійське військо під проводом Тілі задавило повстання в Австрії, відти пішло на Чехію, і в осени 1620 р. під Прагою на Білій Горі розгромило Чехів.

Тут пішов страшний погром на все що мало якийсь звязок з протестантизмом або з опозицією. Кари смерти, вигнання, конфіскації маєтків знищили чеську аристократію. Землі перейшли в руки різних прислужників реакції, або на аукціонах (ліцітаціях) були за безцін розкуплені ріжними зайдами - спекулянтами. Скасовано земські привилеї, заборонено протестантське богослуження, з церков вигнано народню мову, університет віддано езуїтам, по містах управу віддано военним комісарам.

Чехія, перед тим одна з найбогатших і культурніших країн Європи, була знищена від разу. Промисел, торгівля, господарство — упали. Все що було більш енергійного, талановитого тікало до інших країв. Жите завмерло. Німецька мова заступила місце чеської в публичнім житю. Національне чеське жите завмерло майже на два століття.

Сей страшний погром Чехії показав німецьким протестантам, чога вони мають сподіватись від перемоги католицької партії. Протестантські князі виступили против ліги, але Тілі зручно погромив їх одного по одному. Фрідріха репеського вигнано й його землі віддано Максиміліанови.

Але така перемога католицької сторони, і Габсбургів, що стояли на чолі її, злякала їх противників. Великий французький політик Рішельє, що взяв тоді правління Франції в свої руки, організував союз против Габсбургів: туди йшла Англія, Голяндія, а головною активною силою був данський король Християн. Тепер уже ліга почула себе слабшою, і Фердинанд прийняв пропозицію одного з нових чеських магнатів, Валенштайна, що скупив великі маєтки на аукціонах, став великим богачем і пропонував Фердинандови сформувати велику армію, коли йому дано буде вільну руку нею распоряджати. Він справді зібрав величезну, як на той час, 50 тисячну, армію і показав себе

талановитим вояком. Переїс війну на північ, підбив тутешніх протестантів, вигнав з Німеччини Християна і змусив просити згоди (1629).

Але таке скріплення влади Габсбургів злякано й самих католиків. Фердинанд видав так званий реституційний едикт, котрим наказував вернути католикам всі землі, які відійшли від них на р. 1555. Валенштайн уїв ся всім своїм самовластом. Князі стали добиватись його відставлення, і добились цього, а Рішельє за той час напустив на лігу нового вояки, молодого шведського короля Густава-Адольфа Вазу (1630).

Се був завзятий бойовник за протестанство: він виріс під вражіннями боротьби против католицької реакції в Швеції, а разом був з нього сміливий політик і талановитий воляк. Перед тим уже встиг дуже значно поширити шведські володіння на балтійським побережу. Швеція там володіла ранійше Фінляндією й Естонією; Густав, користаючи з московських замішань, забрав від Москви землі на Неві і Ладозькому озеру, а від Поліщі Інфлянти (Ліфляндію). Тепер радо відізвався на поклик Рішельє, що обцяв йому гроші і поміч на війну з Габсбургами: при сій нагоді він сподівався взяти у власть Швеції й полудневе Балтійське поморе. Погромив Тілі й відразу здобув перевагу в Німеччині. Опанував Баварію й став розпоряжатись в західній Німеччині. Фердинанд мусів наново звернутись до Валенштайна. Той справді швидко сформував армію й змусив Густава вступитись з полудневої Німеччини. Під Люцею в Саксонії сталась рішуча битва. Шведи виграли її, але Густав поляг в ній сам (1632). Валенштайн одначе не використав сеї перемоги. Його підозрівали в зрадливих замірах, що він хоче стати володарем Чехії, і незадовго його вбито потайки.

Тепер, коли сили Габсбургів надломано, протестантські князі замислилися з Фердинандом, щоб позбутись заграничних вмішань. Але Франція і Швеція не хотіли кидати війни, що обцяла їм великі користи. Рішельє тепер почав уже сам воювати в Німеччині і заволодів Ельзасом. Син і наступник Фердинанда II, Фердинанд III завів переговори про згоду, але вони потягли ся кілька літ, і тільки 1648 р., через 30 літ після початку, війна скінчилась, т. зв. Вестфальською згодою.

По сій згоді за Францією зіставсь Ельзас, за Швецією Поморянське побереже. В імперії признано свободу віру лютеранам і кальвінам. За князями Німеччини признано повні суверенні права; власть імператора і союму обмежено ще більше. Імперія властиво стала збіркою самостійних держав. Овочі всі сеї страшної боротьби зібрали таким чином князі. Німецькій людности, німецькій культурі дісталась гірка оскомпина. Війна розвинула нечуване бандитство. Країна обезлюділа. Культурний

добуток Німеччини за останні століття пішов з димом. Покоління, що вирости серед сих страшних, безвихідних обставин, серед вічної небезпеки й руїни, не були здатні до ніякої творчої праці. Тільки під кінець XVII століття німецький нарід почав піднімати ся з тяжкого занепаду.

79. Релігійна боротьба в східній Європі. Зріст Москви і московсько-польське суперництво. Під окликами релігійної боротьби пройшли також глибокі зміни в політичних відносинах європейського сходу: українсько-польська боротьба, відірванне українських земель від Польщі й прилучення їх до Московщини, і наслідком того незвичайно швидкий політичний і культурний зріст Московської держави, що потім, з початком XVIII в. забезпечує їй повну геґемонію в східній Європі, на її північній і полудневій сході.

Протягом XV в. московські князі вібрали під свою руку великоруські землі й заявили претенсії на білоруські й українські землі, які були під властю в. кн. Литовського, як на свою династичну спадщину. Се було ділом Івана III і Василя III. Після недовгого ослаблення Московської держави, під час малолітства Василевого сина, Івана IV, прозваного Страшним („Грозный“), в 1530-х і 1540-х рр., Москва поширює свою власть на східне Поволже: підбиває татарські царства, які утворились тут в володіннях старої Золотої Орди — царство Казанське й Астраханське. Таким чином відкриває собі, для торговельних зносин і політичних впливів, дорогу на Каспійське море і Кавказ. Потім, відновивши війну з Литвою, стало не без успіху пробивати ся до балтійського моря, порічем Двини — на Полоцьк і Ліфляндію, щоб відкрити собі дорогу на захід. Тут одначе заступив Москві дорогу Стефан Баторій, і сі завоювання були страчені. Пізнійше, як ми вже знаємо, Швеція забрала собі східне побереже Фінської затоки, і Густав-Адольф хвалився, що він положив тут Москві барер, який не легко буде Москві перескочити. Москва була відкинена від заходу. Невдав ся также плян, здаєть ся підданий з української сторони, Байдою Вишневецьким — зломити Крим і просунутись на чорноморське побереже. Натомість несподівано відкрились широкі перспективи в північній Азії, в Сибірі.

Вище було вже сказано, що вже в XV в., забравши новгородські володіння в басейні Камі, Москва стала поширювати свої впливи за Уралом. Деякі тутешні племена давали їй дань. Але в 1560-х рр. сибірське татарське ханство — одно з ханств, які зістались з колишньої Темучинові монархії, стало підбивати собі, сих московських даньщиків. Московські агенти старались їх боронити, і організували для сього військові експедиції. В 1581 р. оден з козацьких ватажків, що був в московській службі, Єрмак Тимофійович, рушивши за Урал, невдоволівсь обороною, а відваживсь на саме Сибірське царство, рушивши

рікою Іртишом на самий його центр. Хан Кучум заступив козакам дорогу, але його погромлено. Єрмак здобув його столицю, і осмілений таким несподіваним успіхом, рішив оснуватись тут і післав до правительства послів, просячи помочи.

Поки ся поміч наспіла, Єрмак згинув в засідці й його залога втікла з Сибіру. Але московське правительство не кинуло сеї здобичи; його воеводи стали систематично опановувати басейн Іртиша, і звідси московські добичники й військові люде проторювали далі дорогу на схід і північ. В 1620-х рр. вони присунулись уже до Єнісею, в 1640 рр. її „добичники“ і „прибильщики“ пройшли до Тихого океану, до Амура й монгольської границі, і в 1670-х рр. Сибір на стільки, в головних напрямках уже була освоєна, що можна було зложити й мапу.

Се поширення московської влади і московського добичництва принесло велику біду людности — не менше як американським Індіям іспанське. Сї добичники й правительственні агенти повидили ся з місцевою людністю немилосердно, оббирали її й нищили безжалісно. Цілі племена і народи вигинули від сього нищення, від хороб, занесених до них, і горілки, котрою їх розпокувано. Але московське правительство здобуло незвичайно важне джерело доходу в данні, головно в дорогих футах, які збирали ся з сибірських племен або вимінювались від них. Уже при кінці XVI в. його рахують на третину всіх московських доходів. Подібно як іспанські заморські кольонії, прилученне Сибіри відограло таким чином дуже важну ролю в політичній зрості Московщини і в звязаних з тим змінах.

Поруч із таким територіяльним розростом переходили в Московськім царстві глибокі внутрішні зміни. Іван Страшний дійсно страшним терором заходив ся знищити всякі опозиційні сили, які могли загрожувати царській влади, або могли її обмежувати: московська аристократія, потомки недавних князів, боярство і впливове міщанство новоприлучених земель, як от Новгород, Пскова, було почасти вирізане, вибите, почасти поміняне маєтностями, масами переселене; зроблено все для того, щоб викорінити старі звязки, старі традиції. При тім одначе, викорінюючи впливи аристократії, цар Іван старавсь розвинути місцеве самоврадування, опертись против аристократії на ширших верствах. Тому власть „грозного царя“ була в народі досить популярна.

Але за снм періодом зміцнення, прийшла з смертю Івана IV (1584), доба ослаблення. З сином Івана Федором вигасла стара московська династія (1598), і ті царі, які наступали по нїм не мали під собою такого твердого ґрунту ні авторитету. Боярство підняло голову знову. В новоприлучених землях прокидалась стара, не зовсім задавлена

неохота до московського володіння. Польське правительство і різні магнати, користаючи з цього, підтримували різних авантюристів, які видавали себе за синів Івана IV, знаходили собі помічників і прихильників, підбивали й грабували московські землі, а один з них дійсно засів на московським престолі (так званий Лже-Димитрій перший). Дуже діяльну участь в цих екскурсіях брали наші українські козаки й їх сусіди Донці задля здобичі.

Таке замішанне („смута“, „смутное время“), як воно зветься в московській історії, потяглось п'ятнадцять літ (1598—1613). При кінці першого десятиліття XVII в. Московське царство було в такім розкладі, упадку й знищенню, що польський король Жигимонт задумав прилучити його до Польщі, і він дійсно добився того, що московські бояре згодились взяти на царство його сина Володислава — сподіваючись фактично правити його іменем і прийняли до Москви польську залозу (1610). Але тим часом в великоруськім центрі, на Поволжю, наступила реакція, під впливами духовенства між иньшим, що добивалось відновлення старого царства. Дружини організовані містами і духовенством вибили польську залозу з Москви. На царство вибрано одного з далеких свояків старої династії Михайла Романова. Протягом кільканадцяти літ держава була відновлена понесла тільки другорядні територіяльні утрати. Польща, зайнята суперництвом з Швецією в Ливонії і турецькою небезпекою, піднятою козацькими походами, не допильнувала, щоб перешкодити відродженню своєї небезпечної конкурентки — Москви. Незадовго, використовуючи релігійну боротьбу в Польщі, могла вже грати ролю в її власних внутрішніх відносинах.

80. Північна війна 1650-х рр. і північно-європейські краї в другій пол. XVII в. Католицька реакція польська, натиск на православіє, протекція унії викликали різку відправу з боку українського і білоруського громадянства. Козаччина українська стала активною силою сеї опозиції. При кінці XVI в. вона потерпіла сильний погром, занадто задерши ся з магнатами і протягом першого десятиліття XVII в. потроху вертала собі свою позицію, між иньшим широко використавши для цього польські заходи в Московщині підчас смуги. При кінці другого воно твердо ставить правительству релігійні і національні домагання і відмовляє своєї помочи йому, коли б воно не прийняло їх. Коли Москва тим часом піднялась з своєї руїни, православне кнївське духовенство пропонує цареві прийняти Україну й козачину під свій протекторат і вступити в велику лігу звернену разом против Польщі й Туреччини: туди мали вийти православні балканські народи, Крим, ще деякі держави. Але Москва ще боялась задирати ся з Польщею й відкинула сі пляни.

47. Мемлін', св. Катерина (Фляндрія друга пол. XV в.)

Полишені своїм силам козаки вели далі війни з польським правительством під окликом боротьби за православну віру против католицької реакції. Релігійне гасло покривало домагання соціяльні, націо-

нальні й політичні. Такий характер мали великі війни 1630 і 1637/8 рр. і поменші конфлікти. Син Жигмонта, Володислав, вступаючи на польське королівство (1632) задумав взятись толеранційної політики супроти православних, щоб виключити з внутрішньої політики се небезпечне релігійне гасло. Але впливи клерикальних кругів, за котрими стояли Єзуїти, раз-у-раз збивали правительство з сеї толеранційної політики, і гасло боротьби за віру не переставало тратити сили між Українцями. Під сим гаслом підняв своє велике повстання против Польщі і Богдан Хмельницький, і поновив московському цареві пропозицію 1624 р. — прийняти Україну під свою протекцію й разом з нею повести боротьбу против Польщі.

Сим разом московське правительство, по довгих ваганнях рішило прийняти сю пропозицію. Собор всякого стану людей, скликуваний як водилось в важнійших справах, висловивсь за се, Україна була прийнята під царську руку і Польщі проголошено війну. Вона пішла дуже щасливо для Москви. Польща підірвана тяжкою війною з козаками й Татарами не могла здобутись на серйозну оборону. Московські війська за помічю козаків опанували Білорусь і заволоділи Вильном. Тоді й Швеція захотіла пожитись в польській біді й почала війну з Польщею й собі.

Швецією правив тоді сестринич Густава-Адольфа, Карло X, дуже енергійний чоловік. Він поправив фінанси, підірвані його дядьками, повідбиравши землі від папів, організував сильне військо й кинувсь на Польщу, що здавалась йому легкою здобичею. Польські емігранти подавали йому надію, що магнати, невдоволені Володиславовим наступником Яном Казимиром, перейдуть на його бік. Справді чимало магнатів готово було трактувати виступ Карла як династичну справу, суперечку двох претендентів на польську корону. Північні польські області (так звана Великопольща) признали Карла королем. Його підтримав також бранденбурський курфюрст Фрідріх Вільгельм, з полудня воював Хмельницький з семигородським князем Ракоцієм. Ян Казимир мусів тікати до Австрії.

Але Карло своїм самовластним поступованнем скоро підняв против себе польських панів: він поводивсь не як король з своїми громадянами, а як побідник в чужім краю. Польська людність стала підійматись против нього. З другого боку успіхи Швеції занепокоїли Москву: вона дивилась на землі в князівства Литовського як на свою здобич і протестувала против претенсій Карла. Австрія, ратуючи Польщу, заходила мирити Москву з Поляками. Поляки запевнили царя, що Ян-Казимир зречеть ся корони і королем вибраний буде царевич Алексій. Се заохочувало царя до згоди.

Нахилило Москву до порозуміння з Поляками також і те, що вже дуже скоро на Білоруси стала виявлятися неохота до Москви, коли виявилось, що вона хоче зробити з них прості московські провінції, не рахуючи ся з місцевим складом життя, і так само на Україні, коли показалося, що Москва не має заміру трактувати Україну як окрему державу під московським протекторатом, як того собі бажали і вимовляли при прилученню українські політики.

Московські політики були настільки необережні, що покладаючись на польські запевнення і не довівши навіть до формального трактату з Польщею, вони поставили ультиматум Швеції і почали з нею війну — сподіваючись тепер пробити собі дорогу до Балтійського моря, коли не вдало аж сто літ тому. Але сі пляни не вдалися. Ні Польща ні Україна не підтримали Москви. Українці не хотіли розірвати з Шведами; навпаки, збагнувши московську політику, вони краще хотіли зістатись союзниками Швеції й разом воювати Польщу. Москві могло-б бути дуже зле, як би не виратувала Данія. Та давно чекала моменту, щоб запобігти панованню Швеції на Балтійському морю, і тепер виступила й собі против неї. Карло кількома нападами розгромив Данію й заволодів її землями. Але сей успіх підняв против нього нових ворогів. Бранденбурський курфюрст перейшов на сторону Польщі против Швеції. Піднялась против неї Голяндія. Становище Швеції ставало небезпечним. Франція прикладала всі старання, щоб витягнути свою союзницю з сеї халепи і за її проводом 1659 р. розпочались по всій лінії мирові переговори. Карло в сім часі, на початку 1660 р. несподівано вмер і се улекшило замирення. Рядом трактатів 1660—1 рр. уложено згоду.

Се було тяжким ударом для України; зіставшись без помочи союзниці — Швеції вона пошукала згоду з Польщею (Гадяцька унія Виговського), а кінець кінцем мусила згодитись на жадання Москви (Переяславська угода 1659 р.)

Польща скористала з московсько-українських непорозумінь, щоб відновити военні операції з Москвою, і відібрала назад майже все, що Москва була завоювала в Білоруси. Москві прийшлося, ще раз зрікти ся своїх балтійських плянів. Щоб розв'язати собі руки, вона кінець кінцем відступила Польщі навіть провобічну Україну, щоб взяти до рук цупкіше принаймні лівобічну. Ії повага, самопочуте її правительства вирости в сих подіях нізмірно. Пониження смуту були забуті, затерті.

Внутрішні замішання в самій Московщині, релігійні рухи, що привели до так званого церковного „росколу“, і рухи народні — з них особливо славне повстання Радина на Волзі — були задавлені, правління набрало вповні деспотичного, необмежено-монархічного харак-

теру. Навіть земські собори перестали скликатись. Натомість в Польщі державна організація і королівська власть ще більше ослабли в сих замішаннях.

Швеція, завдяки Франції, заховала свої володіння, і свою репутацію — найбільшої сили на півночі, котру їй придбав Густав-Адольф, і підтримав Карло X. Але засоби її були вичерпані війнами, і королівська власть стратила всяку силу в малолітство Карлового наступника.

Найбільше скористала в сій північній війні Бранденбург-Прусія. Се був перший її виступ на ширшій арені сеї грядущої політичної сили, під рукою сього курфюрста, що в історії Прусії носить назву „Великого“, як фундатор будучої могутности. За час свого довгого, майже піввікового правління Фрідріх Вільгельм більш як у трое розширив своє володіння, а що важніше — добре їх загосподарив, після страшних спустошень тридцятилітньої війни. З усюди приймав він пересельців, і вони — особливо французькі протестанти прогнані Людовиком XIV, високо піднесли культуру, промисли, торгівлю країни. Але власти своїй він подав зновні абсолютний, необмежений характер і суворо приборкав претензії станів Прусії на конституційні права.

81. Англійська революція. Англія, як ми бачили, не пережила в XVI в. таких релігійних бур як скажیم Німеччина та Франція — вони зістають їм на XVII вік. В XVI-ім правительтво кілька разів змінювало і заводило на власну руку різні зміни в релігії. Се самовільство не без того щоби не викликало невдоволення. Були люде, які далі вірно тримались католицтва, було їх з початку навіть дуже багато, але що далі мало було багато прихильників більше радикальної реформи: кальвінство особливо загнуздо ся Шотландії і відти ширилось також в Англії а крім того напливали до Англії також люде різних радикальних сект з континенту, особливо з Голандії, і знаходили послух у місцевих людей. Правительтво гонило суворо і католиків і сих релігійних радикалів і завдяки покірности єпископату, великому авторитету королівської власти і пасивности через нею громадянства ся правительствена політика не викликала серйозної опозиції.

Ми вже знаємо, що королівська власть за династії Тодорів в Англії була дуже сильна і парламент не підіймав против неї голосу. Довге панування королеви Єлисавети, що заняло всю другу половину XVI століття скінчило єї особливо. Воно було дуже популярне в англійськїм громадянстві, властиво в його вищих, заможних кругах і вік Єлисавети зіставсь і потім в їх пам'яті немов золотий вік Англії — часи сили, багатства, спокою достатку, веселого життя („весела Англія“ як її потім називали в противлежности до пізнійших суворих, тривожних часів). Боротьба з католицькою партією, з „папізмом“ відповідала національним настроям, стала в поглядах народу. боротьбою за своє існування. Вона тісно звязувалась з поширенням політичних і економічних

впливів, торговельною й кельоніяльною конкуренцією Іспанії (на сей час припадає заснованне англійських кольоній в північній Америці). Єлисавета як взагалі Тодори, багато зробили для розвитку промислу й торгівлі й підтримувала поміщиків і промисловців в відносинах до робітників. Але і в культурнім житю ся доба зазначилась блискучо — особливо розвитком театру (се часи Шекспіра, найбільшого драматурга який коли небудь був). Але все се змінилось коли з смертю Єлисавети в 1603 р. на королівстві засів єї племінник Яков, син нещасливої Марії Стюарт, король Шотландський. Він мав незвичайно високі понятя про свої королівські права, але не мав такту, будив невдоволенне своєю політикою (його підозрівали в нахилі до папізму, ставили в провину що він не підтримав німецьких протестантів в тридцятьлітній війні). Діставши державний скарб в дуже сумнім стані від своєї тітки, він мусів раз-у-раз просити у парламенту кредитів, а парламент, такий послухний при Тодорах, тепер робив різні прикrostи несимпатичному королеви і настоював на своїх конституційних правах, так що кінець кінцем Яков перестав його скликати і старавсь діставати гроші без парламенту, ріжними не дуже законними способами. Вони практикувались і його попередниками, але те що дарували їм не пропускали йому. Коли він за кілька літ до смерти попробував скликати парламент, той виступив з небувальними доти жаданнями, хочачи мати контролю над королівським правлінням. Добив ся суду і засуду над першим міністром короля, канцлером Беконом, славним філософом, але нікчемним чоловіком, і королівським претензіям твердо противставив принцип народоваля.

Його син Карло був здібнійший від батька і з добримими прикметами, але він був так само завзятим монархістом, ворожим парламентській опозиції, і що особливо обурювало громадянство — в своїй політиці нечесний (не додержував обіцянок, лукавив) і тим до ґрунту підкопав стару повагу королівської влади і особи. Заплутавшись в довгу, нещасливу і непопулярну війну, з Францією і Іспанією, він потребував великих грошей, і так само як і батько не вмів дати собі ради з парламентом. Тому перестав його скликати і батьковим прикладом старавсь винаходити різні джерела доходів поза парламентом. В тім підтримували його монархісти, котрими він себе окружив і котрі старались укріпити його позицію. Між иньшими, як і його батька, піддержував його єпископат і сї часи зазначились сильною нагінкою на радикальні секти (так званих пуританів, що вимагали „чистого“ християнського житя, ворогували против офіційної церкви і королівського самовластя).

Коли по довгій перерві Карлови, в тісних грошевих обставинах, прийшлось таки скликати парламент, той зараз же зажадав суду над тими недобрими міністрами і контролі над королівським правлінням.

Настрій в краю був за парламентом і король розпустивши зараз же мусів його скликати на ново і видати йому на суд своїх міністрів, і з них декотрі зараз же заплатили головами за свою занадто монархічну політику. Король надіяв ся, що обставини змінять ся на його користь. Справді в самім парламенті були помірковані і монархісти, на котрих він рахував і навіть розпорядив був арештувати головних проводирів парламентської опозиції. Але парламент не видав їх і льондонська людність стала по стороні парламенту, так що король мусів покинути Лондон і з своїми прихильниками переїхав до Йорку. Тоді парламент почав збирати податки на себе і організувати своє військо против королівського. Країна поділилась на два табори. Короля підтримувала аристократія і більшість шляхти, католики і прихильники „високої“ (єпископської церкви); вони звались „кавалерами“ і мали перевагу в північній і західній Англії, менше розвиненій економічно і культурно. Парламент підтримували пресвітеріяне і більш радикальні секти, з міщан і дрібної шляхти; вони звались „круглоголовими“, бо стригли голову, а не розчісували волося в кучері як пани.

Так почалась, року 1642, англійська революція, але з початку війна між обома партіями йшла доволі мляво, бо на переді й там і тут стояли прихильники порозуміння, і воєнна перемога була загалом по стороні короля. Змінилось се, коли перевагу в парламентській партії взяли „індепенденти“ радикальна секта, яка не признавала ніякої церковної власти ні організації, ніякого обряду ні текстів молитов, тільки свободне слово. На чолі їх стояв Олівер Кромвель, потомок аристократичного, але збіднілого роду, характеру завзятого і запального але суворого і меланхолійного. В парламенті він не грав ролі, не маючи ораторської здібности, але підчас революції виявив незвичайні здібности організатора і вояка. Тому став провідником всієї парламентської армії виїсши до неї свій крайній індепендентський дух, і вона тепер стала давати напрям парламентській політиці — більш радикальний. Пресвітеріяне як в церковній справі так і в політиці були більш консервативні, індепенденти були більш непримирені супроти короля і йшли до демократизації всього устрою і життя.

Завдяки Кромелеви парламентська армія стала брати гору над королем. Кілька разів його армії розбито і він не маючи вже де триматись в Англії, втік до Шотляндії; але що він не згодив ся дати такої присяги, якої від його вимагали, Шотляндці видали його парламентови. Тепер парламент думав, що справа буде скінчена тим, що король прийме його жадання, і хотів розпустити свою армію, котра доїла йому своїми претензіями. Але Кромвель і армія не хотіли вдоводитись такими малими реформами. Вони кілька разів „почистили“ парламент, викидаючи з нього більш поміркованих, які хотіли краще

пануванне короля, ніж індепендентських генералів, і сей „куций“ парламент, як його прозивали сповнив волю армії. Короля поставлено перед суд за „зраду парламентови“, засуджено на смерть „як тирана, зрадника, убийника і ворога держави“, і стято на початку 1649 р. Потім скасовано королівську власть і верхню палату і проголошено республіку. Правління передано „державній раді“, вибраній парламентом, але фактична сила зіставалась за армією, на чолі котрої стояв Кромвель.

Против сеї диктатури армії з усіх боків піднялось невдоволення й повстанне. Збунтувалась Ірляндія, католики і кельтська людність взагалі. Шотляндія не признала новою правління й покликала королевича Карла. З другою боку против індепендентів підіймались секти ще більш радикальні, такі напр. „лівелери“, прихильники повної рівности, які висували домагання які тільки тепер стали на чергу — скасування прав на землю і заведенне трудовою принципу. Але Кромвель, опираючись на армію, тлумив без милосердя всіх супротивних і щастя незмінно помагало йому. Погромив Шотляндців, потоками крови загасив ірляндське повстанне, конфіскував ірляндські землі, і вперше звязав всі три країни — Англію, Шотляндію й Ірляндію в тісну державну унію, від котрої веде початок нинішнє „сполучене королівство Великої Британії“. 1654 р. він скликав перший спільний парламент. Задумував також обєднати з Англією Голяндію, що вважалась твердиною протестанства, але що та не згодилась на се, індепендентські політики задумали зломити небезпечну конкурентку в морській торгівлі — почали війну, розгромили голяндську флоту і перевели т. зв., „навігаційний акт“, що замкнув англійські порти для перевозової голядської торгівлі.

Завдяки такому щастю Кромвель держав твердо власть опираючись на армію і кінець кінцем розігнавши парламент прийняв від армії диктатуру. З титулом „льорда-протектора“ правив абсолютно до самої смерті (1658) і передав по собі власть синові. Але той не був еї жадний і добровільно зложив по кількох місяцях. Роялісти тоді перевели відновлення монархії. Самовласте армії знеохотило громадянство до радикальних течій і перевагу взяли консерватисти. Парламент покликав на королівство згаданого королевича Карла. А здобутки революції не пройшли марно, і коли сей Карло, а потім його брат Яков пішли слідами батька, стали пробувати правити без парламенту і ріжними способами викручуватись від його жадань, се привело до того, що на королівство покликано Карлового зятя Вільгельма Оранського, правителя Голяндії, протектора і чесного прихильника конституційного правління (1688). Умови поставлені йому притім парламентом, зібрали разом принципи вироблені попередньою боротьбою з коро-

лівським самовластям і положили підставу дальшому розвитку англійської демократії.

82. Розвій абсолютизму у Франції. Ті задатки демократичного, устрою, що розвивались в Англії протягом сього століття, иньшим краям пригодились на пізнійше, як взірці сеї проби. На найблизший час взірцем служила Франція, яка на полі релігійної боротьби виростила у себе абсолютну, необмежену королівську власть і незвичайний престиж, повагу її, яка служила прикладом для иньших великих і малих потентатів Європи в XVIII віці. Ряд визначних політиків викохав її тут і довів до такої блискучої повноти, до якої вона не доходила ніде ні перед тим ні потім.

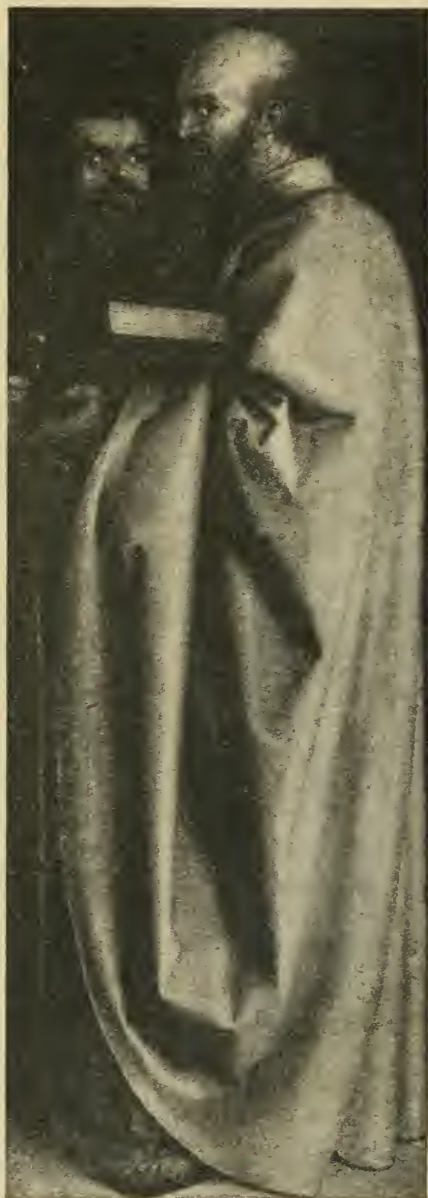
Релігійні війни XVI в. привели були Францію до крайнього знищення. Не тільки промисел упав зовсім, але й хліборобство було часто закинено. Поміщики зістались без доходів, а їх проби підвищення чиннів, викликали грізні селянські повстання, подібні до Лютерових часів.

Генріх IV Бурбон і його міністер і дорадник Сюллі, багато зробили, щоб направити господарство. Сюллі був великим приклонником сільського господарства, вважаючи його головним а навіть єдиним джерелом багатства краю; він давав селянам різні полекші, щоб дати їм стати на ноги. Кілька разів даровано їм податки, хліборобський інвентар (худоба і знаряде) не міг забиратись за довги; на всякі хліборобські улпшення давались різні пільги. Релігійну і політичну боротьбу за той час тільки притишено, і після несподіваної смерти короля з руки єзуїтського вихованця (1610) гугеноти піднялись наново, мобілізували свої военні сили і шукали помочи за кордоном. Княжата королівської крові підняли знову усобицю між собою. Правительство попробувало звернутись до громадянства і скликало ще раз генеральні стани (в останній раз аж до самої революції), але стани нічого не зробили, щоб використати сей момент в інтересах громадянського впливу на правління: міщанські депутати „третього стану“ як його називали, домагають ся правильного скликування станів, признання за ними законодатної ініціативи й иньших прав, але депутати аристократії і духовенства не підтримали сих жадань, і правительство, без усяких наслідків, розпустило стани, щоб більше не скликати — аж до самої революції. Усобиця відновилась знову, і потяглась повних десять літ, поки правління не взяв в свої сильні руки єпископ (пізнійше кардинал) Рішельє, оден з найбільших правителів, яких бачила Франція. Він правив нею аж до смерти й король Людвик XIII попри нього не грав ніякої ролі.

Рішельє перед усім відібрав у гугенотів їх права політичної організації, право мати свою армію, свої кріпости, і. т. и. Вибивши

з-під ніг аристократії сю релігійну підставу, він взагалі постаравсь позбавити її всякого впливу на публичне жите, перенісши всю вагу в правління на королівських урядників, з людей худородних. Самовладуванню не дав місця і взагалі правительственна політика, котрій він дав напрям, була перейнята глибоким презирством до громадської думки. Цензура була гостра, свободи слова не було. Все покладалось на урядництво (бюрократію). Головна увага зверталась на організацію сильної й доброї армії.

Ще більшим мистцем показав себе Рішельє в дипломатії, де він дав Франції першу ролю в європейській політиці. Завданням сеї дипломатії він поставив поборювання Габсбургів і поширення Франції коштом Німеччини і іспанських Нідерляндів. Результати її зібрав ученик і наступник Рішельє в правління Францією, кардинал Мазаріні, що продовжав потім його політику. Франція дістала Ельзас і ряд володінь на нідерляндській границі. Правління Мазаріні, що правив майже повних 20 літ до самої смерти, за малолітства Людовика XIV не йшло так гладко як у Рішельє і було наповнене ріжними замішаннями, які мали назви „фронди“ (грн), тому що з них не вийшло нічою серйозного. По його смерті внутрішні справи перейшли до рук Кольбера, третього великого будівничого Франції XVII віку. Але він не був вже таким повновластним правителем як Рішельє та Мазаріні — Людовик XIV хотів сам бути своїм першим міністром, і справи военні та дипломатичні зістались поза впливами

48. Альбрехт Дієр (великий майстер німецького відродження). Апостоли.

Кольбера. Його сферою була внутрішня адміністрація і господарство. За Рішельє та Мазаріні вони були ведені тільки прихашцем, і тільки в Кольбері знайшли свого організатора й майстра. Кольбер зробив в тім собі велике ім'я і його система зветь ся „кольбертизмом“ (або меркантилізмом).

В ній знайшли особливо вираз політично-економічні ідеї того часу про народне хазайство. Вони перед тим виступають в політиці Голяндії, в діяльності Кромвеля; Кольбер довів їх до найбільшої ясности — і крайности. В противність поглядам „фізіократів“, як вони називались — прихильників розвитку природних богацтв і сільського хазайства сї ідеї виходили з високого значіння промислу й торгівлі, переваги вивозу фабрикатів над довозом сировин. Кольбер приложив особливі старання, щоб розвинути фабричний промисел у Франції, особливо річей дорогих, предметів роскоші — шовків, шкла, дорогоцінних матерій і посуду і добити ся для них великого вбуту за кордоном. Він справді в значній мірі осягнув такого, хоч і односторонного промислового розвитку. Французьке майстерство, підтримуване різними субсідіями замовленнями для незвичайно пишного королівського двору, стало справді високо, здобуло велику славу, й зробилось взірцем для иньших країв Європи. Епоха, ся видала також визначних артистів і письменників, які своїми творами звеличали добу Людовика XIV, його двір і його особу (найславнійше ім'я сеї доби се Мольєр, найбільший автор комедій, двірський актьор Людовика). Двір Людовика, для котрого велись незвичайно коштовні будови, вироблялись дорогоцінні кімнатні меблі, посуда по королівських фабриках, під доглядом талановитих майстрів, своїм богацтвом і артистичним станом своєю розкішю і пишним етікетом зробив собі велику славу і став взірцем для иньших держав на довгі часи.

Сей блеск і пиша, котрим Людовик, „король-сонце“, як його називали, окружав свій двір, щоб зробити его яко мога принаднійшим, щоб зібрати на нїм все що було блискучого, родовитого, талановитого у Франції й обернути те все на службу свому престижови, — коштував країну страшенно. Але ще більше вичерпувала його блискуча, але страшенно марнотратна нездержлива загранична політика, котрою Людовик хотів кермувати сам.

Він продовжував політику Рішельє й Мазаріні, стараючись загорнути ренські землі Німеччини й іспанські Нідерлянди (теп. Бельгію). Для сього він вів цілий ряд війн — вони наповняють сливе все його довге правління. Вони наповнені блискучими побідами й успіхами — Людовикови щастило і на добрих вояків; але сї війни страшенно дорого коштували країну, в засобах і людях і те страшенне знищення, яке вони лишили по собі в Франції. Головним мотивом була „іспанська

спадщина“: Людовик був оженений з донькою іспанського короля і заявив претензії на його спадщину, мав на оці головно Нідерланди, а потім, коли мужеське потомство Филипа II вигасло зовсім, іспанська корона була записана Людовику внокуви Филипови під умовою одначе, що ні він ні його потомки не будуть заразом французькими королями. Війни, які виникли з сього приводу, втягли різні держави, велись з великим завзятем і зробили великі зміни в політиці. Голяндія була в них роздавлена і стратила значіння. Австрія відірвала Нідерланди й полудневу Італію від Іспанії і дуже направила свою повагу. Виросла нова політична сила — Савойя, зародок нової Італії. А Франція вийшла з сеї війни зовсім знищеною.

Внутрішня політика Людовика теж не була щаслива. Відновлено нагінки на протестантів — вони скінчились скасуванням нантського едикту про волю віри, що мала наслідком виселення з Франції тисячів протестантів. Також ненавистно ставивеь король до поступової католицької мисли тримаючи ся езуїтів, і взагалі до всякої свободи гадки, до всякої незалежності від його королівської власти. Режім був задушливий і тяжкий, те блискуче духове життя, яке заблисло в початках правління Людовика, згасло під кінець, і загальна популярність його перемінилась в крайню непопулярність.

83. Зміни на заході Європи. Паралельно з завзятими війнами за іспанську спадщину на заході розвивались війни на сході, котрі можна-б назвати в паралель тим, війнами за спадщину турецьку і шведську. Сі війни принесли за собою великі зміни в східній Європі й європейській політиці взагалі. Туреччина, після того як заволоділа Балканським, півостровом, за султана Магомета, перейшла з кінцем XV і в першій половині XVI в., за султанів Селіма й Сулеймана (або як його називали на Заході — Солімана Великого часи найбільшого блиску й могутности. Тоді вона заволоділа Месопотамією, Сірією й Арменією, Єгиптом і африканським побережем (Тріполі, Туніс, Альжир), а в Європі забрала значну частину Угорщини й загрожувала самому Відневи. Король Франціск ввійшов з Сулейманом в угоду і на спілку з ним воював против Габсбургів австрійських і іспанських, і Австрія тільки за ціну щорічної данини виговорила собі західню частину Угорщини. Турки підірвали панування на Середземнім морі Венеції, відібравши від неї Кіпр, зігнали з Родосу славних тутешніх лицарів, (що перенесли ся на Мальту).

Але вже з кінцем столітя став помітний упадок сеї могутности. В Азії Персія під пануванням шаха Абаса стала грізним конкурентом і вибила Турцію з Месопотамії й Арменії (се суперництво Туреччини й Арменії гірко давало ся знати полудневому Кавказови, Вірменам, Грузинам). В Європі українські козаки з сходу, Венеціане заходу

замкнули Турків в початках XVII в. в таку тісну блокаду, що Європа очам своїм не вірила — де діла ся турецька сила. Султан і правительство стали ігранкою в руках двірського війська (яничарів), двірські революції й інтриги займали в історії Туреччини місце недавних побід і завоювань.

Тим часом обставини для Турків складались дуже прихильно. Персія підупала знову після свою недовгого піднесення, Габсбургі були залутані в тридцятьлітній війні. На північнім сході турецької протекції шукала Україна, відкривала турецьким завоюванням дорогу на північ від Чорного моря. Туреччина тільки в 1670 рр., за енергійних везірів з албанської фамілії Кепрім, виходить з своєї пасивности, бодай хвилями. Відновляє свої операції на Угорщині, опираючись на ворожих Австрії угорських магнатах. Ідучи за покликами Дорошенка здобувають ся на похід на Україну, що приносить єї Поділя і протекторат над Україною.

Але не ставало витрималости в сій енергії. Операції напр. на Україні занедбано, Дорошенка не підтримано в час, і він мусів капітулювати. Польський гетьман (потім вибраний королем), Ян Собеский повів агресивну компанію на Турків. Коли вони поновили операції на Угорщині і приступили під Відень, Собеский поміг цісареві відбити їх. Заохочений сими успіхами цісар з Собеским організують лігу против Турків, щоб повести наступ на їх землі. Сюди вступила Венеція і мальтійські лицарі. Собеский приложив всі старання, щоб притягнути сюди й Москву. Він пожертвував для того Київом і вавив Москву надіями завоювання Криму. Московська правителька Софія довька Алексея і її фаворит боярин Голіцин звабились на се. Так починаєть ся сей наступ на турецькі землі Австрії і Московщини, що з перервами продовжуєть ся до найновіших часів (1686). Австрія на меті відібрати від Угрів Угорщину й сербські землі, Московщина пробиваєть ся до Чорного моря. Австрії дійсно удалось вернути собі в сій війні цілу Угорщину, Венеція забрала Дальматію і Пельопонес. Московсько-українські походи на Крим були не вдатні, але брат царевни Софії Петро вхопивсь за гадку здобути вихід на море, діставши від Турків Азов, на устю Дону, і взяв ся його здобувати.

Се був початок правління сього визначного володаря, прозваного Великим і звеличеного творцем нової європейської Росії. Він тоді тільки що доходив літ. Скориставши з невдалого кримського походу Голіцина, він відсунув від правління сестру, взяв його в свої руки (1689) і почав дуже енергійно розвивати свої плани європейзації Московщини: організації сильної армії на європейський взорець і взагалі надання своїй державі, її життю європейських форм. В тім напрямі йшла правительственна політика й перед тим, але дуже помалу і не

рішучо, Петро-ж виявив в тім велику енергію і непохитну волю не рахуючись ні з якими перешкодами і опозицією. Його улюбленою мірею було дістати вихід на море і завести флоту — здійснити те, чого московські політики добивались уже півтора столітя. В даних обставинах являлась можливість добитись виходу на Чорне море і Петро з усім запалом береть ся до сього: споряжає на Дону маленьку флоту, за її помічу здобуває Азов і буде флоту азовсько-чорноморську.

Але тим часом заходять зміни в політиці. Собеский, душа ліги против Туреччини, вмер, на його місце вибрано королем курфюрста саксонського-Августа. В тім же часі вмирає шведський король, лишаючи неповнолітнього сина. Серед невдоволених шведським пануванням балтійських панів являється гадка використати се, щоб збутись шведського панування. Вони заходять ся творити союз против Швеції. Петро і Август радо відкликають ся на сей плян: Август хоче вернути забрану Шведами у Польщі Ліфляндію, Петро сподівається ся здійснити плян свого батька, добути вихід на Балтійське море просто на захід, се йому було далеко ціннійше чим Чорне море. Він спішно замирюється з Туреччиною, і 1700 р., спільно з Августом і данським королем, що теж пристав до союзу, починає війну, яка потягла ся на цілих двадцять літ і стала головним змістом всего його правління.

Данці вдарили на Шлезвік, Поляки на Рігу, Москва на Нарву, що боронила приступу до Фінської затоки. Але вислід сього одностайного натиску був зовсім несподіваний. Молодий шведський король Карло XII виявив незвичайний военний хист, вдачу давнього норманського вояка, замилованого в війні. Він кинувсь просто на Копенгаген, застав його безборонним і відразу змусив Данію відступити від війни. Потім погромив московське військо під Нарвою, але замість притиснути й сього противника й змусити до згоди, він кинув Москву, пішов воювати Августа, і загруз в війні в Польщі.

Сею політикою скористав Петро. Нарвський погром відкрив йому очі на хиби його армії, котру він зачав організувати — ше з маленькості, з дітей двірської служби за помічу чужоземців, яких звайшов під рукою. Наслухавшись їх оповідань про європейські порядки, він сам пустивсь до західніх країв. Поки Карло воював з Польщею, він збільшив свою армію й вишколив в війні з невеликими шведськими відділами, полишеними в балтійських провінціях. Відкрив собі дорогу до устя Невы, і тут фундував нову столицю — Санкт Петербург (город св. Петра). Разом з тим переводив реформи в адміністрації й фінансах, на західноєвропейський, головно шведський взір. Старавсь принодобити також жите до західно-європейського. Завів європейське численне літ, змінив азбуку, силоміць наказав носити європейську одезу, голити бороди, курити тютюн, виводити в світ жінок,

чого досі не бувало. Загалом одначе сі його реформи, від котрих веде свою історію нове російське жите, мали характер випадковий, робились прихапцем. Ділом Петра була властива організація армії й фльоти.

Карло звернув ся против Московщини тільки розгромивши до решти Авґуста в Польщі й Саксонії, в 1706 р. Франція старалась звернути його против Австрії, але він рішив добити Росію. Але московські війська на стільки твердо боронили лінії горішнього Дніпра, що Карло рішив повернути на схід, на Україну, рахуючи на тутешнє невдоволеннє московським пануваннєм. Старий гетьман Мазєна, під натиском старшини, і по довгих ваганнях, пристав до Карла. Запорозька січ також. Карло пересунувсь в глибину України, але тим дав можливість російським військам перервати його звязки з Швецією позбавити його помочи й постачання звідти. Ослаблене й деморалізоване шведське військо було побите під Полтавою, літом 1709 р. Карло мусів тікати до Туреччини, разом з Мазєною.

84. Зміни на сході в першій половині XVIII столітя. Успіхи Росії й Австрії. Католицька ліґа 1680-х рр. і північна війна 1700-х розпочали се обскубуваннє підупалих держав — Туреччини, Польщі й Швеції, яке продовжуєть ся потім помалу протягом цілого XVIII столітя Австрією, Росією — до них потім прилучаєть ся ще Прусія в розділі Польщі. Франція, союзниця Швеції й Туреччини, даремно силкувалась перебити сей процес: вона занадто залуталась в боротьбі з Англією, котру поволі, але за те сильно розкачав Вільгельм Оранський. Тільки доривочно мішалась вона в східні справи, підтримуючи Угорщину, Польщу, Туреччину: французькій політиці XVIII в. бракувало тої одностайности й доцільности, якою вона визначалась в XVIII віці.

Австрія особливо щасливо вийшла з боротьби з Туреччиною і Францією (за іспанську спадщину). Від Туреччини дістала решту Угорщини, вібрала її в своїх руках в цілости. Але таки зараз ще почалось невдоволеннє против суворого австрійського правління. Угорські пани жалували за Туреччиною, що лишала їм більше свободи і власти в краю. Коли потомок семигородських князів Ракоцій з'явивсь в 1703 року на угорській Україні й відти покликав Угорщину до повстання, угорські пани піднялись і завзято повели боротьбу против Австрії. Та була зайнята війною з Францією й не була приготована до сього. Сам Відень оден час був в немалім страху. Але сили Ракоція були не великі, Франція підтримувала його слабо, невдоволена тим, що він шукав звязків з протестантськими країями і з французькими гугенотами. Серед самої угорської шляхти не було згоди між католиками і кальвинами. Новий цїсар Карло VI користаючи з сього розділу

вмів пригасити повстання і зміцнити в угорських землях свою владу.

Се дало змогу Австрії повести далі свій наступ на Туреччину, щоб вирвати з рук Турків сербські землі. Саме в тім часі розбурхав там повстання цар Петро, подражненим тим, що султан прийняв на свою землю його ворога Карла. Весь час північної війни Франція, Швеція і їх поставленник в Польщі, король Станіслав Лещинський, старалися втягнути Туреччину до війни з Австрією й Росією, щоб відтягнути їх сили на полудне. Але Туреччина тоді не схотіла воювати, упустила сей час, коли Росія була зайнята боротьбою з Лещинським, а Австрія з Ракоцієм, аж тепер зачепила ся з Петром, не згодивши ся видати чи видалити Карла. Петро, розгорячений своєю перемогою над Шведами, думав, що йому не тяжко буде погромити і Турків, і захотів відновити з ними війну, перервану в 1700 р. Він рахував на поміч християнських підданих Туреччини. Черногорський владика підняв повстання, і сербський висланець обіцяв таке саме повстання в Сербії; воеводи Молдави і Валахії після полтавської побіди війши з Петром в тайну угоду, обіцяючи пристати до нього.

Покладаючись на се, цар ухопив ся за султанську відмову, проголосив війну з Туреччиною та з невеличким військом пустив ся в 1711 р. на Молдаву, рахуючи на повстання. Але Турки наспіли вчас, щоб не дати повстати Валахії. Тоді й Сербі та Греки не посміли піднятись.

Молдавський воевода прийшов до царя, але Молдаване не пішли за ним. Російське військо було окружене переважними турецькими й татарськими силами, становище царя було безвихідне. Підкупом викрутив ся він від неминучого полону, і турецький візир почав з ним переговори. Мав поручене поставити цареві такі умови: Росія віддасть назад Азов, зрічеть ся України і не мішатиметь ся до справ польських. Щоб вийти з небезпеки, цар дав на се ніби свою згоду, але умову навмисно так постилізовано, що її можна було ріжно толкувати, і цар потім не згодивсь опорожнити Україну.

Воєводи гірко постраждали за союз з ним. Вони стратили дотеперішню пів-самостійність, Турки стали на відкуп давати сі воеводства багатим царгородським Грекам і ті завели тут грецьку мову, церкву, школу — так було ціле століття. Черногора була спустошена турецькими військами, але з помічю їй прийшла Венеція. Туреччина почала з нею війну, але тут вмішалась Австрія, яка підчас Петрового походу ще не була готова до війни, а тепер приготувилась, та стала займати волоські та сербські землі. Туреччина стала шукати згоди, затримала відібраний від Венеції Пеллопонес, але відступила Австрії північну Сербію і західню Валахію (Пожаровацький трактат 1718 р.).

Цар не скористав з сеї війни, щоб поновити свої балканські пляни, бо мав багато інших.

Користаючи з неприсутності Карла, що застряг в Туреччині, він заходив ся перейняти на себе колишнє шведське панування на балтійськїм морі. Розпоряджав ся пруським королем як своїм васалем, повивадав своїх братаниць та доньок за ріжних тутешніх герцогів і командував ними по своїй волі. Коли Карло нарешті повернув до Швеції (1715), він уже вважав за краще війти в спілку з царем, замість з ним боротись, і розпочав переговори — але згинув в поході на Норвегію (що належала до Данії). Нове правительство попробувало ще побороти ся з Росією, але коли ся кампанія не вдалась, пішло на згоду, відступивши Естляндію (Естонію), Ліфляндію (Латвію), Інгрію (де Петербург) і сусідні части Корелії та Фінляндії; так стала ся згода в Ніштаді, 1721 р. В Швеції пішла боротьба з королівським самовластем, боротьба партій, з котрої користали сусіди, в тім і Росія, щоб робити там свою політику.

З другого боку царя захопили пляни на полудневий Схід, на Індію. Персія в тім часі роздералась усобицею: східні Іранці, сунніти-Афганці, воювали ся з шіитами Персами, і боротьба з Персією здавалась легкою. Царські висланці поширювали російські впливи на північнім Кавказі, в сусідстві козацької Терської лінії. Закавказькі народи, підвласні Персії, Армяне й Грузини просили царя, щоб визволив їх. Цар давав їм знати, що покінчивши війну з Швецією, зараз візьметь ся до Персії, і справді негайно, в 1722 р., тим часом як Афганці здобували перську столицю, російське військо під проводом самого царя пройшло через Дербент на полудневе побереже Каспія. Але в російськїм війську псчались хориби від непривичного повітря (дуже від них потерпіли українські козаки, що мусіли брати участь в сім поході). А тим часом в обороні перських мусульман від російської грози підіймала ся з „святою війною“ Туреччина. Росія відступила від своїх плянів, і 1724 р. уложено згоду, котра лишала за Росією її нові здобутки на Каспійськїм побережу, а за те вона давала згоду на турецькі завоювання в західній Персії та на Кавказі. Турки завоювали полудневий Кавказ і страшенно мстивсь Грузинам і Вірменам за їх орієнтацію на Росію. Багато Вірмен тоді втікало до Росії й розселялось кольоніями по ріжних місцях.

Персія одначе скоро віджила — завдяки ватажковї туркменської банди Надірови: він став на чолі перських військ, вигнав з Персії Афганців, позім Турків і змусив Росію зріктись забраних Петром каспійськїх земель. Відповив панування Персії на Кавказі, а потім — проголосивши себе шахом (1736), пустив ся на Індію, де й розгромив так недавно ще славне царство „Великих Моголів“.

Всі оті широкі пляни були причиною, чому Росія на якийсь час, в 1720-х рр., зіставила Балкани у впливах Габсбургів, що міцно засіли на балкансько-угорськїм пограниччю, після того як цїсар Карло VI

війшов в порозумінне з угорськими панами, коронувавсь угорською короною й привів Угорщину під свою владу.

В 1730-х роках вона ухилилась від боротьби з Персією тому що сподівалась війни з Туреччиною. Ми знаємо, що Петро обіцяв Туреччині не мішати до польських справ. Тим часом від часу північної війни, коли Карлові й Петрові війська навзагоди господарили в Польщі, і польські маґнати поділились між російською й шведською партією (та тримались Августа, а ся Карлового поставленика Станислава Лещинського), Росія, перемігши Карла, держала Польщу і Августа вповні в своїх руках, не допускаючи ніякого ладу, ніяких реформ, котрі могли-б Польщу поставити на ноги. Коли-ж Август помер (1733) так і не здолавши вирватись з російських впливів, Росія з Австрією на спілку постановили посадити на місце Августа його сина Августа III, який за се обіцяв бути їх слугою і зоюзником. Але з сям мусіли сподіватись війни з Турцією, бо Франція намірялась підтримати претензії на польську корону Станислава Лещинського, що був тестем французького короля Людовика XV, і ясно було, що вона при сям випустить против Росії й Австрії Турцію.

Але вийшло так, що поки Турція згодилась почати війну, Росія вже упоралась у Польщі, увела туди свої війська (при сій нагоді на Україні піднялось гайдамацьке повстанне против панів) погромила Станислава і посадила Августа. Франція з Іспанією за той час воювала австрійські землі, з користю для себе, і коли Туреччина виступила, Австрія не могла противстати їй і потративши свої завоювання на Балканах, замиралась з нею і Францією, яко мога скорше. Росія натомисть воювала щасливо, вернула собі Азов, здобула Очаків на устю Дніпра і спустошила Крим і заволоділа Бесарабією. Але що Австрія замиралась, вона також мусіла миритись, щоб не прийняти всего тягару війни на себе, і зрікти ся майже всього завойованого. — Се зісталось на пізнійше.

85. Семилітня війна. Зріст Прусії. Як ми бачили, Австрія, так сильно підірвана тридцятьлітньою війною і турецьким натиском, з кінцем XVII і на початку XVIII в. досить поправила свою позицію й здобула нові великі й цінні володіння. Але всі вони, механічно повязані між собою, тримались головно звязком династичним, династією Габсбургів, що їх прирзбирала і звязала до купи. А тим часом сама ся династія мала перерватись. Цісар Карло VI був останнім в роді, крім нього Габсбургів більше не було. Се його дуже клопотало, і все своє довге пануванне він займав ся тим, як забезпечити перехід Габсбургських володінь по собі своїй старшій доньці Марії-Терезі, що була замужем за герцогом льотарінгським Францом. Ще в перших роках свого панування він зібрав постанови своїх попередників про

престолонаслідство, толкуючи їх так що спадщина ся могла перейти і на доньок і доповнивши їх ріжними постановами, про права ріжних Габсбургських країв, які могли бути приемними правлячій аристократії сих країв, він предложив їх з початку до відома і потвердження ріжних соймів і потім 1724 р. опублікував під назвою „Праґматичної санкції“. І після сього австрійська дипломатія працювала неустанно, щоб дістати від усіх європейських правительств призначення сеї „Праґматичної санкції“ себто прав Марії-Тереси на володіння Габсбургів.

Всі правительства кінець кінцем, за ріжні уступки, дали свою згоду. Але як тільки помер Карло VI, 1740 року, так зараз і виявилась марвість сеї угоди. Виступили претенденти на Габсбургські володіння, близькі й далекі свояки, а король пруський Фридрих II без усякого свояцтва заявив претензії на шлезькі князівства себто давні польські землі по р. Одрі, що належали до Австрії, і коли Марія-Тереса не згодилась йому їх віддати, він послав військо й зайняв силоміць. Так почалось суперництво сих двох держав Австрії й Прусії, що мало потім важне значінне в історії Європи.

Сі дві держави мали в своїй історії багато подібного. Одна і друга, як ми знаємо, вирости з німецьких всенних осель, так званих марок, на славянським пограничу — Австрія з австрійської, Прусія з бранденбурської, вибили ся в силу, підбиваючи слабше організовані славянські й иньші сусідні землі (австрійська — угорські й волоські, бранденбурська — литовські), кольонізуючи їх німецькими виселенцями й посіваючи німецьке панство — лицарство й маґнатство. А вбивши ся в силу, почали претендувати на гегемонію, на старшинство між німецькими землями. Австрії се вдало ся скорше й легше ще з XIII в., коли вона перейшла до рук Габсбургів, в руках яких уже тоді була цісарська корона. В порівнянню з ними Гогенцолерни, котрим з початком XV в. дістав ся Бранденбург, були людьми, як то кажуть, вчорашними, новими. Але силкуючись вибитись серед тяжких умов існування, вони мусли напружувати сили й свої, і своєї держави, і дійсно в порівнянню з Австрією, яка зложилась легше, щасливим збігом обставин, складаючись з богатых земель, які правились на підставі місцевих привілеґій місцевою-ж здебельшого аристократією, Прусія виробила організацію більш централізовану і наручнійшу для правительства. Мала роботяще, акуратне урядництво, була краще загосподарована.

Се вважалось заслугою, „великого курфїрста“ Фрідріха-Вільгельма, що на руїнах тридцятьлітньої війни заложив основи пізнійшої сили Прусії, його наступник, Фрідріх I, поставив своєю метою добитись королівського титулу від імператора. Обережні люде передбачали, що се пахне конкуренцією для Габсбургів, що досі одні тільки з поміж німецьких

49. Ганс Гольбайн, другий великий майстер Німеччини. Портрет його жінки з дитьми (1-а пол. XVI в.)

княжат носили королівський титул (як королі Чехії й Угорщини) — але Фрідріх таки виходив собі сей титул і з великою пихою коронував ся 1700 р. Сей титул і той блиск, котрими новий король

старав ся себе окружити, дуже випорожнивши пруський скарб і наступник Фрідріха, Фрідріх-Вільгельм, все своє правління присвятив економії, збиранню грошей — і організації сильної армії. До пристрасти люблячи високих, замашистих жовнірів, він купував їх міняв і всякими способами добував. І от сі призбирані гроші й військо пустив в рух його наступник, талановитий й неперемірливий Фрідріх II Великий, як його величала Прусія — котра від його вела свою пізнійшу силу і престиж. Він звязав ся против Австрії з Баварією й Францією, забрав у неї Шлезк і Австрія опинилась в такій скрутї, що мусїла згодитись відступити йому сей Шлезк (за Австрією зісталась тільки південня частина т. зв. Горішній Шлезк. Спекавши ся Фрідріха, Марія-Тереса зложила грізну спілку против Франції з Англії, Голяндії, Савойї, і сподівалась нагородити на Франції утрату Шлезка. Франції справді прийшлось би дуже тяжко, коли-б Фрідріх, помітивши, що Австрія займає занадто сильне становище в Німеччині, не перекинув ся знову против Австрії — і се дало змогу Франції вийти з війни не дуже зпущеною.

Але сі крутіства Фрідріха і політичні претензії, котрі він став виявляти, приспорили йому багато ворогів. Особливо цариця Єлисавета, донька Петрова, завзялась на нього. Фрідріх збирав ся забрати від Польщі західню Прусію (з Гданськом), щоб звязати разом Бранденбург з Східною Прусією (з Королевцем, Кенігсбергом), що належала до Бранденбурга, але була відділена польською (західною) Прусією. Сього не хотїли допустити в Росії, і краще хотїли відібрати від Фрідріха Східню Прусію. Єлисавета звязалась з Марією-Тересою, що хотїла вернути собі Шлезк. Але воювати не хотїла, не притягнувши до спілки ще Францію, щоб бити вже Фрідріха на певно. Се й удалось, бо Фрідріх зблизвсь до Англії, ворога Франції і Франція ввійшла у спілку против Прусії. Так розгорїлась велика континентальна війна, звана семилітною (1756—1763). Против Прусії виступила Австрія, Франція, Росія, Саксонія-Польща і Швеція. З Прусією була тільки Англія, але помагала їй головно грошима, а воювала з Францією на морі і в кольоніях. Фрідріх мав таким чином проти себе майже цілу Европу, але не відступив перед війною, вмів її витримати — не тільки завдяки своїм талантам, своїм генералам і своїй армії, але й завдяки бракови порозуміння і одности в операціях між своїми противниками. Найтяжші удари задавали йому російські війська, зайнявшу східню Прусію, Померанію і сам Берлін, але вони зовсім на дбали про те, щоб знищити противника до решти. Фрідріх викрутив ся й дочекав ся смерти цар. Єлисавети, котру заступив її сестринич, Петро III, великий прихильник Фрідріха, і зараз замирив ся з Фрідріхом, повернувши йому все завойоване; після сього й Австрія замирив ся

з Фрідріхом, стративши надію на Шлезк. Фрідріх не завоював в сій війні нічого, — але заробив репутацію першого мопарха між сучасниками, а його Прусія, її армія і бюрократія теж здобули велику славу. Давши спокій воєнним плянам він постаравсь дипломатичною дорогою добути, те що не вдалось досягнути війнами. Се був поділ Польщі, потрібний Прусії для того щоб забрати західню Прусію і заокруглити польські землі на сході.

86. Росія в середині й другий половині XVIII в. Турецькі війни і розділ Польщі. Росія в середніх десятиліттях XVIII в. переживала період застою чи затиша, особливо помітні після бурливої рухливості Петрової доби. Петро перетворив сю напів азіатську державу в європейську імперію (титул імператора прийняв він при закінченню шведської війни), але її економічне, суспільне й культурне життя полишив в хаотичнім стані, з котрого вона тільки поволі виходила за Петрових наступників (по ній правила його жінка Катерина I потім внук Петро II, братаниця Ганна, потім донька Єлисавета і нарешті — внук Петра від другої доньки — Петро III), Талановитих людей не було між ними, а при тім вони не дуже певно почували себе і в правліннях: через брак мужеського потомства весь сей час наповнений двірськими переворотами, боротьбою двірських партій і різних фаворитів.

По змозі керманичі Росії старались іти слідами Петрової політики, тільки більш здержливіше й простіше. У внутрішній політиці, опираючи ся на середнє дворянство і набрану з нього гвардію, вони старались скріпити однастайність держави і сильну чиновничу владу між иньшим тісніше звязати з Росією й Україною, ослаблюючи її політичну окремішність. По троху поглиблювали зачатку Петром європейзацію культури й життя. В заграничній політиці старали ся далі утримувати в російських впливах Польщу і Швецію та захопити чорноморське побереже, видерши його з володіння Туреччини.

Таку програму прийняла і цариця Катерина, жінка Петра III, котрої правління наповняє собою другу половину XVIII в. Німка походженням, донька пруського генерала, вона дуже добре знайшла ся в обставинах, завязала звязки з гвардією, з нею відставила від правління свого чоловіка і міцно взяла владу до своїх рук (1762). Се була перша талановита людина на російським царстві після Петра і використовуючи засоби і сили придбані досить довгим і спокійним правлінням Єлисавети і ту повагу, яку дала Росії симілітна війна, Катерина дала російській політиці знову ту смілість і розмах, яким вона визначалась за Петра.

Перше на чім вона себе показала, були справи польські. Саме вмер Август II і серед польської аристократії знову зазначили ся дві

партії — одна готова йти далі за волею Росії й прийняти кандидата, котрим був сям разом улюбленець цариці Станіслав Понятовський, друга так звана патріотична, котра хотіла вирвати Польщу з російських впливів й вибрати свого короля, незалежно від них. Росія, підтримувана Прусією, знову впровадила свої війська до Польщі, задавила опозицію, дуже слабо підтримувану Францією й перевела вибір Понятовського. Але партія Понятовського скоро вишла з послуху Росії, вона хотіла перевести реформу, щоб вивести Польщу з того безладя, в якім вона жила се століття. Сього не хотіла ні Росія, ні Прусія, в їх інтересах було, щоб Польща зіставалась анархічною. Представник Росії став деспотично командувати соймом і королем, арештовував супротивних і силою добив ся прийняти своїх постанов.

Таке самовластя Росії викликало загальний рух в краю. Найбільшою з повстанських організацій була „барська конфедерація“, завязана в Барі на Поділю. Але против сього шляхетського повстання виникло величезне народне повстання, зване Коліївщиною (1768). Воно підтягло шляхту, і російські війська, знову вислані до Польщі без великого заходу задавили і одно і друге повстання — і панське і народне. Але до сих російських операцій, що зачіпали турецьку границю присікалась Туреччина намовлена Францією, й розпочала з Росією війну. Цариця вхопилась за неї з усею енергією. Перше піж Туреччина зібрала свої сили, російські армії були вже вислані до Молдави, против Криму і на Кавказ, де Грузія прилучилась до російського війська для війни против Туреччини. На другий рік російська ескадра була вислана в архіпеляг, щоб підтримати там повстання Греків і Сербів. Вона погромила грецьку флоту, але щоб підтримати повстання її було замало і повстання не розгорілось. Але Молдавією й Валахією російські війська заволоділи. Опанувала також і Крим.

Се дуже стрівожило Австрію, вона ніяк не хотіла, щоб Росія заволоділа волоськими краями і стала шукати порозуміння з Прусією, щоб вплинути на Росію. Фрідріх поставив плян: щоб Росія зріклась плянів на дунайські землі дати їй нагороду в Польщі. При сім він сподівався взяти собі західню Прусію, а Австрії радив прилучити Галичину, на котру услужні історики вишукували для Марії Тереси історичні права, тому що нею колись хвилево володіла угорська корона, котра тепер належала до Марії Тереси.

Цариця не рада була сьому проекту: вона бажала всю Польщу взяти під російські впливи й не хотіла її ділити. Але непевне становище Прусії й Австрії змусило її згодитись — щоб вони не перейшли на сторону Турції. 1772 р. переведено сей перший поділ Польщі. Фрідріх узяв західню Прусію, Росія заняла білоруські землі по Дніпро і Двину, Австрія дістала Галичину з сусідними частями Поділя.

За те Росія зріклась своїх (впливів) плянів на турецькі землі і у неї скоро сталося замирення з Туреччиною. Вона дістала тільки приморські міста. Крим і татарські орди були признані незалежними від Туреччини, — Росія тим чином приготвила їх перехід під свою власть. Австрія, хоч грала ролю приятельки Туреччини, зробила собі також зривок: зайняла північну Моллаву для тіснійшого сполучення Галичини з закарпатськими землями (Семигородом).

Разом з Польщею замало не пішла тоді в поділ і Швеція. Росія здавна пильнувала підтримувати в ній нелад, щоб держати в своїх впливах, і подібно як до Польщі, ввійшла в змову з Фрідріхом, щоб запобігати всякому зміцненню монархічної власти в Швеції й приготувати розділ її земель. Але король Густав III, відвернув сю грозу: за помічу Франції перевів переворот, котрим обмежив права сенату і сойму і скріпив свою власть. Се уратувало Швецію. Росія вдоволена ся кінєць кінцем Фінляндією (в цілости її прилучено вже на початку XIX в.).

Закінченне турецької війни дало змогу російському правительству зайнятися внутрішніми реформами. Ріжні події — як бунт в Москві підчас зарази, велике повстання підняте Пугачовим в східніх провінціях вказували на глибокі ненормальности життя, потребу економічного, соціального, культурного піднесення мас. Але завдячуючи своє становище дворянству (гвардії) Катерина не важилась піти против його інтересів. Її реформи звернулись на укріплення і упорядкованне бюрократичного устрою — „учрежденія о губерніях“ було найбільшим ділом її; в звязку з сим стояла система можливого обмежування, або повного касовання особливих прав, запоручених деяким провінціям (в тім і Україні, де скасовано гетьманщину).

По десятилітній перерві, Росія в 1780-х рр. знову починає дуже активно виступати в східніх справах — на Кавказі, в Криму, на Балканах. Прийнято під власть Росії, Грузію, Кубань, Крим. Відновляють ся пляни Петра на Персію й Індію, з другого боку з цісарем Йосифом, сином Марії Терези, укладають ся пляни поділу Балканів, відновлення Візантії, корону котрої цариця призначила одному з своїх внуків. На спілку з Австрією почато війну з Туреччиною, але та над сподіванне дала їм добру відправу. Росія опинилась в доволі труднім становищі, бо Франція, ратуючи Турцію напустила на Росію Шведів, а Фрідріх, користаючи з сього почав робити їй конкуренцію в Польщі. Там, під вражіннем поділу, знову взяла гору партія реформи. Користаючи з того, що сили Росії були звязані Туреччиною й Швецією і вповаючи на Фрідріха, який заявляв себе прихильником, ся партія переводить цілий ряд реформ на „чотиролітнім соймі“ (1788—1792); „конституція 3 мая (1791 р.) збирає головні принципи нового устрою.

Але вона не встигла вийти в жите, бо після смерти цїсара Йосифа царця з його наступником поспїшала закїнчити невдалу війну з Туреччиною і першим ділом взялась до Польщі. Противники реформи організували конфедерацію й піддались під протекцію Росії. Цариця дуже легко порозумїла ся з Фїдрїхом: як цїну нового обкроєння Польщі Прусія забрала північні, великопольські провінції, Росія білоруські й українські землі (1793). За Польщею зісталась четверта частина її давнїйшої території.

Польські патріоти підняли повстанне, проголосивши республіку (1794). Диктатор її Костюшко попробував підняти селян, обіцяючи їм особисту свободу. Але се було запізно для селян, і відішхнуло від повстання частину шляхти. Росія розгромивла повстанців, і на спілку з Прусією — прийнявши сим разом до участі й Австрію, перевели останній подїл Польщі: Австрії віддано полудневі польські краї (Малопольщу), Росія взяла східні провінції, Прусія західні, з самою Варшавою. Польська держава перестала існувати.

87. Франція й Англія в XVIII в. Економічне суперництво й боротьба за колонії. Великі держави заходу, Франція й Англія, досить малу участь брали в сих змінах, що розвивали ся в центрі й на сходї Европи, бо були зайняті своєю боротьбою, конкуренцією за море, за колонії, за вивіз і довіз. Дві иньші колонїяльні держави, Голяндія й Іспанія, приборкані вже в XVII в. і на початку XVIII в. ішли за ними в хвості, як їх прибічники.

Запїною стороною протягом всього столїтя була Англія. Франція, вичерпана, знесилена останніми війнами Людовика XIV, старалась привести до рівноваги своє економічне становище, відродити свої военні сухопутні й морські сили. Але Англія після застою реставрації, коли повернені до Англії Стюарти зійшли були на пенсіонерів Людовика і не відважались боронити англійський промисел против заливу французькими товарами, з правлінням Вільгельма Оранського вступила в період кишучої економічної й політичної активності.

Вільгельм, котрому в Голяндії прийшлося пережити болїзний погром її Францією, в своїм англійськїм правлінням неустанно працював для того, щоб прищїпити англійському громадянству ідею непримиреної боротьби з Францією, як економічною конкуренткою і опорою реакційного католицтва. Згодом воно оцінило всі користи сеї політики. Меркантильські ідеї, проводжені Кольбером у Франції, захопили Англію. Ліберали (по англійській термінології — віґи), що з Вільгельмом взяли правління, були представниками інтересів великого промислу й торговлі. Правда консервативні землевласники („торї“) зістались при великих впливах, стримували перевагу меркантилізму, і він в Англії не дійшов до таких крайностей як у Франції за Людовика XIV. Проте все таки

напрям політніці давали віги. Великі керманчі англійської політики XVIII в. — Вальполь, Піт Старший і його син Піт Молодший (наступники Вільгельма не мали великого впливу на політику) при всіх своїх особистих відмінах провадили одну програму англійського імперіялізму: панування Англії на морях, захоплення торгів і колоній, безмежного зросту й панування англійського капіталу.

В попереднім століттю Англія виступила конкуренткою Голяндії в морській, перевозовій торгівлі і взяла над нею перевагу. Досі промисел англійський (головно вироби вовняні) ще не виходив за межі дрібного промислу, обпунаний всякими перестарілими правилами що до порядків і форм фабрикації. Попит на вироби бавовняні і їх фабрикація, свободна від усяких таких обмежень, вказала нові дороги, нові форми промислу. Вона розвиваєть ся незвичайно, викликає ріжні технічні улпшення, винаходи машин; місне дрібних робітьєв і домашнього сільського промислу заступають великі фабрики. Машиновий спосіб виробу викликає винаходи парової сили й її використання. Недостача дерева приводить до розроблювання камяного вугля, перед тим неуживаного. Се дає змогу розвинутиь добуванню вугля, що перед тим за недостатчею дерева майже не існувало. Попри, вироби сукняної й бавовняної мануфактури розвивають ся фабрики залізних і сталєвих виробів. Англійський промисел доходить незвичайних розмірів і відкриває нову сторінку в економічнім розвою людства. Чимсь досі невиданим були й величезні, як на тої час, фабрики, з масою робітників, богатством машин і технічних улпшень, спеціалізацією виробів і поділом праці.

Сей розвій скоро переходить межі домашніх заласів сировини і місцевих ринків. Для нього треба заграничного збуту і заграничного довозу сировин, треба колоній.

В часах своєї боротьби з Іспанією, Голяндці виробили нову форму колоніяльних підприємств — приватних, але затверджених урядом монопольних компаній, які сполучали в своїй діяльності военні, піратські й торговельні. Вони широко і вдатно повели свої операції, витискаючи з колоній, особливо з Ост-Індії, Португальців і иньших конкурентів та закладаючи нові торговіща й колонії. За прикладом голяндської зявилиь подібні компанії англійські, французькі й иньші, для Вест-Індії й Ост-Індії. В першій половині XVII в. особливо великого розвитку дійшли колоніяльні операції Голяндців; вони майже зовсім витиснули Португальців з Ост-Індії. В другій половині Франція почала витискати їх звідси, і взагалі за часи Кольбера колоніяльна політика французька набрала великого розмаху й енергії. Французи усадовили ся на східнім побережю Індостану, опанували Канаду і звідси розпростронилиь в басейні Місісіпі, захопили у Голяндців і самі заснували ряд важних станцій і колоній по иньших місцях.

В Ост-Індії і в Північній Америці вони стрічались з англійською конкуренцією. Англійські колонії ще з часів Єлисавети стали осідати на східнім побережжю Північної Америки, і в Ост-Індії англійська остіндська політика вела подібні операції що й французька. Коли Англія за приводом Вільгельма Оранського вдала ся в війну з Францією, вона почала виганяти її з колоній. Але утрати понесені Францією в свх перших війнах за Людовика XIV не були надто тяжкі і французька торгівля скоро поправилась. Французька фльота в середині столітя була знову велика і добре організована. Утрати в колоніях були з лихвою покриті новими здобутками. Кілька талановитих губернаторів остіндських колоній з незвичайно малими засобами, з кількома сотнями вояків, зручно мішаючись в місцеві усобиці і підтримуючи своїх кандидатів, в 1740—50-х роках поставили в залежність від себе славе всю полудневу Індію, величезну країну з 35 міліонами людности.

Коли Англія почала другу велику війну з Францією з приводу австрійської спадщини в 1740-х рр. вона виродилась тут головно в морську війну, яка потяглась властиво не перериваючись аж до замирення 1763 р. Франція, зайнята континентальними операціями, не пильнувала відповідно своїх колоній, вони були полишені власним силам і не могли протиставити англійським силам: під натиском Піта в Англії всю енергію звернено на колоніальну війну, і таланти і завзятя французьких губернаторів і різних ватажків не могли устоятись против сеї переваги. Величезні французькі володіння в Північній Америці були страчені, крім кількох незначних останків. В Ост-Індії Французи тримались дуже твердо, але також були погромлені і хоч угода 1763 р. зіставила за ними деякі місцевости (що й досі зістають ся за ними), — але та велика індійська імперія, яку тут так зручно почато будувати, була похоронена на завсігди. На руїнах її почалась будувати індійська імперія англійська. Колись блискуча імперія Моголів, що процвітаючи в північній Індії в XVI і VXII в., захиріла в XVII в., була погромлена Надіром і до решти пропала серед сеї англо-французької боротьби. Остіндська англійська компанія повязала свої факторії в справжню державу. 1773 англійський парламент прийняв її під свою контролю, себто зробив початок переходу сеї колоніальної держави з завідування компанії в безпосередню звязь держави (се закінчило ся вже в середині XIX віку).

88. Повстання американських колоній і початок Сполучених Держав Північної Америки. Колоніальна війна, котру Англія вела з Францією в середині XVIII в., мала важне значіння в історії англійських колоній Америки і приготвила їх пізнійше об'єднання в велику федеративну республіку, котрій судилась така велика роля. Ся війна звільнила їх з французької конкуренції, відкрила безмежні простори їх розвитку, викурюючи Францію з Півн. Америки, Англія

властиво віддала останню прислугу своїм кольоніям, по котрій вони їй більше не потребували. З другого боку спільна війна, котру прийшлося спільно вести тутешнім кольоніям розвила в них почуття солідарности, спільности інтересів, так що вже підчас сеї війни в 1750-х рр., Франклін виступив з проектом об'єднання в федерацію. Проекту тоді не прийнято,

кольонії, дуже ріжні і своїм походженням, і економічним та соціальним своїм характером, ще не були готові до об'єднання. Мусли ще перейти через спільну боротьбу з метрополією, через довгу війну і всі неогоди роз'єднання. Хоч Англіїці зазнали перемоги з сим побережем ще при кінці XV в., але кольонізацією не займалися довго. За Єлисавети був такий проект, і новозасновану кольонію названо Вірджинією на честь королеви (вірґо—дівиця). Але кольоністи скоро розлізлися, і вже по смерті Єлисавети компанія „Вірґинія“, організована на голандський взірець, орґанізувала на ново кольонію сього імени. Кольоністи займалися садженням тютюну, на який був добрий попит, а коли Голландці, що купували у них тютюн, стали сюди постачати й дешевого робітника, в виді невільників-неґрів з Африки, які добре витримували тутешній клімат, то се рішило долю тутешнього господарства: тутешні кольоністи стали багатими поміщиками-плянаторами, що виробляли свої мастки руками чорних невільників, на взірець Іспанців. І такий характер, аристократичний і консервативний, мали й інші кольонії, які заснувалися в сій полудневій частині побережа (Північна і Полуднева Кароліна, Георгія).

50. Пізніє італійське відродження.
Леонардо да Вінчі, св. Анна.

Зовсім відмінний характер мали кольонії так званої Нової Англії, в північній частині побережа. Сюди пішли пуритане, різні сектанти і взагалі люде, які не приймали офіційної церкви і через те в Англії терпіли різні прикрости. Деякі з них були засновані на принципі повної релігійної толеранції, і до них з різних сторін напливали люде, які терпили у себе дома за свою релігію. Економічний характер сих кольоній був також инший — хліборобський, селянський, а не поміщицький. Через се й уклад їх життя був більш демократичний.

Політичне становище кольоній було приблизно однакове. Вони в малих розмірах повторяли кожда у себе конституцію своєї метрополії, Англії. Короля представляв губернатор, призначений англійським правительством, в своїм правлінню він був тісно обмежений радою і зборами депутатів кольонії, що грали ролю парламенту. Вони стояли на тім, що законодавча власть і податкування належать самій людности. Англійське правительство зіставляло за собою певні права, але було дуже обережне в користанню ними, цінило більше економічне використання кольоній: щоб вони були доставцями сировини для метрополії і покупцями її виробів, через те запобігало розвитку власного промислу в кольоніях, різними правилами і заборонами.

Се давало важні користи англійському промислови, бо кольонії сі швидко виростили і грали все більшу ролю в торговельнім обороті метрополії. Але в міру сього зросту сі обмеження і заборони все прикріпші ставали кольоніям, які швидко розвивались економічно, і хотіли мати повну свободу — особливо після знищення французької конкуренції. Правительство-ж англійське не розуміло сих змін в настроях, які зробила війна, і як раз задумало покористувати ся своїм правом над кольоніями, котре воно признавало за собою, але не признавало його кольонії — правом заводити там податки. Воно мотивувало ся великими видатками, понесеними метрополією в сії американській війні з французькими кольоністами. Глибша причина лежала в тодішній загальній політичній реакції в правительствених і парламентарних кругах в бік монархізму і сильної королівської власти. Отже заведено деякі оплати — стемпльовий (гербовий) папір; потім мито на різні товари (чай, папір, вино і т. и.) що входили до американських портів; заразом вироблено різні способи против потайної торгівлі і з огляду на донесення губернаторів про неспокійний дух серед людности, поставлено залоги по головнійших місцях (1765—7).

Се справді викликало зпочатку протести, а далі й бунти. „Чайний бунт“ в Бостоні, коли викинено в море транспорт чаю, а за се правительство замкнуло бостонський порт, скасувало права сеї кольонії і завело там військову диктатуру, послужило початком загального повстання. На заклик бостонського комітету делегати 12 кольоній зібрались

на перший конгрес в Філадельфії, 1774 р., і зложили декларацію прав, протест до правительства против його репресій і постанови про бойкот англійських товарів. Коли-ж на се правительство відповіло тільки новими репресіями, новими присилками війська, другий конгрес, 1775 р., рішив почати оружну боротьбу організувати військо і на чолі його поставлено вірґінського депутата Георга Вашингтона, яко диктатора. Війна почалась, і конгрес 1776 р. проголосив „декларацію незалежності“ колоній, уложену на основі принципів філософії XVIII в., „натуральних прав людини“, обовязку народу противити ся деспотизмови і доходити свого права на жите, свободу і щасте. Всеї людности в колоніях було в тім часі 2700 тис., з того 600 тис. чорних.

Боротьба за незалежність одначе йшла не легко. Американська міліція була не велика; міліціанти самі хотіли вибирати собі офіцерів, не слухали конгресу. Англія-ж кинулась вербовати й купувати вояків в Німеччині; розпоряджаючи великою фльою, вона мала приступ до всього побережа. Вирятувала Америку загранична поміч. Фравклін, висланий до Парижа, знайшов спочуте і в двірських і в інтелігентських кругах, своїми політичними гаслами в дусі нових ідей. Багато пішло добровольців. Правительство надіялось нагородити собі утрати понесені в останній війні, воно признало американську республіку, війшло в союз із нею, післало військо в поміч і почало военні операції против Англії „дружний нейтралітет“, для охорони торгівлі від англійських репресій.

Супроти сього Англія мусіла від зачинної війни перейти до оборонної. Війна з американським повстаннем відійшла на другий плян. Коли сполученим американським і французьким сухопутним і морським силам в 1787 р. удалось погромити англійські сили в Вірґинії, Англія залишила операції против Американців і стала шукати згоди з ними, щоб звернути всі сили для боротьби з Францією і Іспанією. Дійсно французька фльоа відродилась за сей час і з успіхом мірялась з англійською. Французькі операції в Ост-Індії грозили вирвати у Англії й тамошні здобутки. Тому англійське правительство завело переговори з Американцями про сепаратну згоду, з признанням їм повної незалежности. Американці прийняли се (1782). Після їх відступлення від війни і Франція з Іспанією вважали за краще помиритись.

Тепер американський союз міг зайнятись своєю організацією, і се була не легка річ. Підчас війни колонії перетворились в самостійні республіки, звязані лише воєнним і дипломатичним союзом. Республіки нової Англії здебільшого стояли за тісніше обєднання в федерації (прихильники сеї ідеї звались федералістами), республіки полудневі боялись при такім обєднанню переваги північних республік, тому обстоювали як найширшу автономію республік (теч'я „автономістська“ або

„республіканська“). Компроміс знайдено в організації конгресу, зложеного з двох органів: сенату і парламенту. В парламент вибирають депутати пропорціонально числу людности, в сенаті засідало по два депутати від кожної колонії однаково, більшої чи меншої. Сенат таким чином мав бути сторожем автономії менших республік від переваги більших і впливовіших. По довгих змаганнях ся конституція була прийнята всіма 13 тодішніми республіками в 1788 р. і з зимою переведено вибори обох палат і президента. Америка стала федеративною республікою.

89. Розвій культури і політичної мисли в новій добі.

В декларації прав людини, проголошеної американською революцією, пролунали політичні принципи, які лягли в основу громадського життя новітніх часів. Нові течії, які виявились в відродженню, в його обороні прав людської одиниці против середньовічного авторитету против прирочених прав і віками усвячених правил і поглядів, доходять свого повного і послідовного розвитку.

Огнищем сього початкового, раннього відродження була Італія, як ми бачили в XIV, XV, XVI віках. Воно виявилось в відновленню античних традицій, в студіюванні античної спадщини, в великих успіхах мистецтва, а культурі слова. Відродження старих республіканських традицій мало певний вплив і на політичну мисль, але в розвою політичної думки ся доба не має такої ваги. Ще менше зробила вона в розвою природних наук і техніки.

Права свободної мисли, досліду критики голосить релігійна реформа, підіймаючи ся в початках XVI в. в Німеччині й Франції. Але ні тут ні там вона не розвинула сих принципів, замкнувши ся в нові догматичні системи — лютеранську і кальвінську. Компроміс з правлящими верствами з князями і королем обтяв скоро крила лютерової свободної визвольної мисли, з котрої виходила реформа, хоч в порівнанню з католицизмом протестанство з погляду свободи мисли і критики навіть в такому обшарпанім виді було кроком наперед. Се зараз показали ріжницї в житю тих країв де запанувала католицька реакція, з другої половини XVI в., і там де протестанство заціліло.

Не казати про Іспанію, яка весь час зіставалась у власти, „святої інквізиції“ і де мисль і творчість так і не вирвалась на свободу, не вважаючи на ряд великих талантів, які заблесли в її письменстві (великий сатирик Сервантес й інші) і в мистецтві (Веласкез, оден з найбільших майстрів). Але й Італія з другої половини XVI в. все глибше грузне в пітьмі реакції і тратить свою провідну культурну ролю. Тассо, оден з найбільших письменників сеї доби, сам обвинувачує себе перед інквізицією в непобожности викидає з своєї поеми „Визволений Єрусалим“ все що може відзначити ся античним поганством,

скупує й нищить її перше видання. Галілей, великий астроном і фізик Фльоренції, перед спеціальною комісією мусить відрікати ся від свого виводу, що земля крутить ся наоколо сонця, тому що се суперечить оповіданню біблїї про Ієуса Навина. Мистецтво упадає з останніми великими венеціанськими і фльорентійськими майстрами XVI в. (Тіціан, Тінторето, Мікель Анджели). Полудневі краї Европи захоплені реакцією, винищені війнами в обороні католицтва, підупадають економічно і політично і тратять своє значінне і в культурнім і в політичнім житю Европи. Центр ваги пересуваєть ся на північний захід: до Фравнїї, Голяндїї, Англії. Німеччина, знищена тридцятьїтною війною, в XVII і в першій половині XVIII в. грає дуже скромну ролю в культурнім житю, і не багато більше в політиці.

Голяндія переживає свої золоті часи в першій половині XVII в. — в розвою морської й кольовіяльної сили, в економічнім багатстві в культурі; середина XVII в. се часи великого філософа Спінози, голяндського Єврея і Рембрандта, одного з найбільших європейських малярів.

Друга половина XVII в. — се „золоті часи“ французької культури, доба Людовика XIV. Вона панує над Европою, задає тон в мистецтві й літературі (французький „псевдо-класицизм“, античний стиль в французькій перерібці, що продовжує літературну роботу італійського відродження, але будуччина належить не їй, вона куєть ся в лоні англійської революції. Перед усім що характеризує сей час — другу половину XVII і потім XVIII в. — се поворот від словесної творчости до точної, експериментальної науки. В Англії він помічаєть ся в першій половині XVII в., паралельно з пуританським рухом против „веселого“ напряму літератури Єлисаветиної доби; се часи Бекона, що вважаєть ся основоположником нового наукового методу. В другій половині столітя, з наукового кружка натуралістів, заснованого підчас революції, виростає „королівське товариство натуралістів“ й збирає коло себе великі наукові сили: в 1680 р. воно випускає найславніший науковий твір нової Европи — „Математичні принципи природи“ Ньютона. Поруч із сям розвиваєть ся критицизм і скептицизм в питаннях релїгії, шуканне основ „натуральної“ релїгії, мовляв, спільної всім людям. Реакція против релїгійної боротьби виявляєть ся в проповіді толеранції, й пробах винайти моральні основи житя незалежно від християнської науки, яка викликає такі ріжницї в поглядах і розумінню. Така сама переоцінка, шуканне нових принципів іде в сфері політики. Монархізмови противставляють ся принципи незайманних прав людини, теорії конституціоналізму, народовластя.

Сї погляди, і та політична практика, яка вироблясь в Англії після контрреволюції, під пануваннем Вільгельма Оранського і його

наступників — твердо уставлені конституційні форми, парламентаризм, який виключав всяку можливість самовластя, чарували тих хто томився від самовластя на континенті — вони готові були не тільки хвалити, але й перехвалювати. Особливо така мода на Англію настає у Франції. Найбільший французький письменник сеї доби Вольтер береться популяризувати результати англійської політичної мисли. Найбільший мислитель-політик Монтескіє в своїм творі „Дух законів“, який мав потім величезний вплив на розвій європейської мисли, ідеалізує англійський політичний устрій, як нормальну організацію влади. Принципи народо-властя, виложені англійськими письменниками, розвиває третій великий французький письменник Руссо, який своїми творами найбільш приготував пізнішу революцію. Систему нового наукового світогляду на основах точного знання, нової науки, дає кружок молодих учених і письменників в „Енциклопедії“, яка виходить в 1760—1770-х рр. і дає назву всьому сьому поколінню: енциклопедисти се представники радикальної мисли, матеріялісти, прихильники експериментальної науки.

Ся нова французька література панує в Європі в XVIII в. Поруч неї з другої половини наростає духове життя в Німеччині. Останні десятиліття сього століття — се розвій німецької поезії (творчість Гете і Шілера), філософської мисли (особливо творчість Канта, найбільшого з філософів нової Європи), студій античної старини („друге відродження“). Де в чім сей рух іде під впливом французького „просвіщення“, де в чім він самостійний; світового впливу він набирає вже XIX в.

В мистецтві плястичнім се століття дало мало; найбільше інтересне — новий клясичний стиль (так званий „ампір“, імперії) розвивається повніше вже в XIX в., хоч свої початки має в останніх десятиліттях XVIII в. За те дуже показні усніхи в нім музики: сучасна музика творить ся в XVIII віці.

90. „Просвіщенний абсолютизм“. Англія XVII в., з своїм парламентаризмом і твердо закоріненими в житті в свідомости громадянства порядками, і Франція з своїм пережитим „старим режимом“ — з самовластям правительства і його невідповідальних агентів, були двома крайностями. Інші монархії далеко не були такі глухі на вимоги часу, на політичні погляди сучасного громадянства, на вимоги, котрі їм ставили „філософи“, і „просвіщення“. Тим більше, що з виїмком небагатьох радикалів таких як Руссо, „просвіщення“, особливо в першій половині XX століття, було далеке від яких небудь радикальних гадок про перестрій політичних відносин.

Удари філософів звертались на різні пережитки феодалізму, на клясові привілеї, ще більше й сильніше — на власть духовенства над сучасним громадянством, на його нетерпимість, на духовну цензуру, на керманне духовенством шкіл і вихованне молодіжи. І надії

знищення цих пережитків середньовіччя вони поклали не так на громадянство, і тим менше не на народні маси, що здавались їм чимсь грубим, нерухливим, неприступним для поступу — а власне на просвіщених правителів і монархів, котрі оціняють ці просвіщенні ідеї й переведуть їх в діло. У публіцистів XVIII в. можна стрінути навіть такі гадки, що від абсолютного монарха можна навіть більше ніж від когось сподіватись справедливості, тому що, мовляв, його інтереси сходять ся з інтересами народу.

Ідеї, які ці філософи піддавали правительствам, не в однім відповідали їх інтересам. Касуючи привілегії вищих верств, вони касували ті політичні права їх, які обмежували абсолютну владу монархії. Поборюючи впливи церкви, вони укріпляли свої впливи в школі, в вихованню, в житю. Недовіре до політичного розуму мас, яке виявляли філософи, були їм теж на руку: далеко легше було заробляти компліменти філософів за свого просвіщеність, в поборюванні церкви і феодалізму, ніж зносити організовану контролю громадянства. Дійсно, французькі філософи не жалували компліментів і моральної піддержки монархам, які показували охоту йти за їх гадками. Між деякими з „просвіщених“ монархів і філософськими кругами зав'язують ся навіть досить живі відносини. Фрідріх II запрошує Вольтера до себе в гостину. Катерина II закупляє бібліотеку Дідро, щоб дати йому матеріальне забезпечення.

Сі два монархи, попри них цісар Йосиф II зістались найбільш яскравими фігурами просвіщеного напрямку. Але поруч них були інші, менш годосні, але глибше перейняті новими ідеями монархи як Карло III неаполітанський, потім іспанський, Леопольд тосканський (пізніший цісар) й ин. Ще щиріше віддані новим ідеям люде стрічають ся між впливовими міністрами, які провадять реформи в дусі цих ідей — як славний Помбаль, гонитель єзуїтів, в Португалії, або Струензе, данський міністер, що перевів тут радикальні як на той час реформи. Слабою стороною цих реформ було те, що вони робились без участі громадянства, наказами згори, за посередництвом урядництва, і через те переважно дуже скоро, з уступленням їх просвіщеного автора касувались або зводились на ніщо. Недовіряючи громадянству, просвіщенні абсолютисти пильнують заховати ненарушеною всю повноту монархічної влади, або навіть скріпити її, міркуючи, що добре для громадянства може вийти тільки від просвіщеної влади; громадянство-ж, коли дати йому участь в законодавстві тільки загальмує або зіпсує справу. Тому вони не тільки не розширюють політичних прав людности, а навіть поборюють краєві, станові репрезентації (сойми), які ще істнували — притока була добра, бо в них шляхта і духовенство звичайно мали перевагу. Замість демократизувати, їх зовсім касували.

Все-ж таки змагання до знищення клясових привілеїй, до устанлення рівности всіх перед законом мали своє значінне. Богато зроблено також для того, щоб надати більш гуманности судівництву: касувались мукл (тортури), варварські пережитки середньовічних кар, обмежувалась кара смерти. Корпус португальських законів, виданий Помбалем, зробив сильше вражінне як великий поступ культури і гуманности. Під сильним впливом „філософської“ літератури зложено також пруський кодекс, і пруське судівництво Фрідріха II вважалось для свого часу взірцевим.

Багато робилось для піднесення освіти особливо для того, щоб вивести вихованне з впливів церкви, з рук духовенства, та зробити його світським, раціоналістичним (заснованим на выводах розуму, а не віри). Взагалі, відповідно духу філософії XVIII в. боротьба з клерикалізмом, з властю церкви й духовенства над розумом людности, вважалась основнішим завданням, і знаходила особливі похвали в філософських кругах. Особливо голосними надїями в сїм напрямі було вигнання а потім скасування єзуїтів: початок зробив Помбаль, вигнавши їх з Португалії, за його прикладом пішли інші сусідні держави, а вкінці коли слідства над діяльністю єзуїтів позбирали багато матеріалу про їх зовсім не духовну діяльність, правительтво французьке й іспанське зажадали від папи, щоб єзуїтське братство або скасовано або зреформовано. На реформу єзуїти не згодились, і тому 1773 р. папа формально скасував їх. Але се скасування не всіми правительствами було прийнято, в Росії, Австрії, Пруссії й ин. вони існували далі, і сорок літ пізнійше їх брацтво було формально відновлене. Але свого часу їх скасування зробило сильне вражіння, і справді було доказом упадку власти і відпорности католицької церкви.

В політиці соціальної просвічені абсолютисти переважно стояли під впливами меркантилізму, особливо дбано про промисел і торгівлю, вважаючи їх головною підставою державних фінансів, а з тим — мілітарної сили, про котру вони журились все таки найбільше. Фрідріх II був тут для них прикладом. Але під впливом фізіократів, французьких економістів, які прикладом Сюлі клали натиск на вагу в громадянстві й державі верств дійсно продуктивних, себто хліборобських, деякі правительства серіозно заходять ся також коло улешнення становища селян. Але, як то ми бачили на прикладі цариці Катерини далеко не всі важились на якісь рішучі реформи в сїм напрямі, тому, що вони підіймали непримирену опозицію шляхти та ерархії. Найбільш відважним і витривалим у сїм показав себе цїсар Йосиф, бо справді багато зробив для того, щоб улешити податковий і панщизняний тягар, який лежав на селянах — кріпаках і ослабити їх залежність від панської власти. Се особливо цїнне було для країв з розвиненою панською владою, як

новоприлучені до Австрії провінції Галичина та Буковина. Але з його реформ взагалі не багато пережило його коротке панування.

51. Рафаель, „Агенська школа“ (Образ грецької науки, в центрі Платон і Арістотель).

Найменше податне на домагання французького просвіщення, як уже сказано було, зіставалось саме правительтво французьке. Під безпечним правлінням наступника Людовика XIV, Людовика XV, іменем

котрого правила за його малолітності в початку опікуни, потім фаворити і фаворитки, заховувались, як на глум і злість всі недорічності пережитого феодального ладу і пляни поступових людей, які траплялись іноді між міністрами і хотіли перевести розумні реформи, розбивались о супротивленне аристократії і двору, що не хотів ніяких обмежень своїй самоволі, безконтрольності і марнотравності.

Селяцтво угиналось під тягарем всяких оплат і обов'язків, всяких перестарілих прав, пр. судових, двірських, ловецьких. Торговля і промисел були обпутані сіткою всяких безглуздих приписів і перепон, ремесло було сковане цеховими правилами, які гальмували його свободний розвиток. Але ні буржуазія, ні тим менше селянство не мали сили зломити сей „старий режим“. Правительство цензурою, конфіскаціями, вязницею запобігало критиці і обговоренню того що гнітило життя, викликало загальне невдоволення й нарікання. Критика мусіла ховатись в анонімні листки або до заграничних (особливо голандських видань) і потім ширитись потайки у Франції.

Відпорність правительства готовила великий вибух, який і вибух в виді великої французької революції.

Новіші часи.

91. Велика французька революція. Неподатні були французькі двірські сфери на які небудь уступки вимогам часу, але у них було слабе місце, на яким вони мусіли кінець-кінцем уступити. Се були фінанси. Марнотратність і війни Людовика XIV полишили їх в гіршому стані, і пізнійше господарство не поправило; двір визначав ся легководушністю й байдужністю в справах, а війни з Англією ведені в середині столітя привело державний скарб до становища просто таки катастрофічного.

Людовик XVI, що настав (1774) по Людовику XV, чоловік не без добрих прикмет, але теж не твердий, і не витривалий супроти вимог двору натрапив був на доброго прем'єра в особі Тюрґа, ученого фізіократа і здібного адміністратора. Він почав був переводити економічні і адміністративні реформи, котрими хотів оздоровити самі основи економічного життя: визволити селянство від незносних тягарів, промисел і торгівлю від пут що на них тяжіли, громадське життя від неможливої залежності від уряду. Але що він при тім хотів завести економію в видатках двору і прикоротити привілегії вищих верств, то против нього пішла така опозиція, що король мусів його відставити.

Та покликаний на його місце визначний фінансіст, банкір Неґер, хоч чоловік більш тісних поглядів, також не бачив иншого виходу з тяжкого становища (яке ще безмірно погіршилось війною за американських повстанців). Щоб оправдати свою фінансову політику, він опублікував державний бюджет, і тут громадянство в перший раз могло переконатись в дійсно страшному і безвихідному стані фінансів. На довжників держави, держателів державних паперів напав жах. Невдоволення громадянства ставало все більше різким і отвертим. Загальним бажанням стало, щоб правительство, з огляду на грізне становище, скликало на пораду генеральні стани, котрих не скликувано від 1614 р. Правительство відтягалось з сим, але кінець кінцем, коли державний скарб припинив всякі виплати за нестачею грошей, воно само прийняло се як вихід з безвихідного становища і на весну 1789 генеральні

стани скликано, по рівному числу заступників від шляхетства і духовенства і в подвійному числі від „третього стану“ або від громад, як вони сами себе називали. Накази, які депутати отримували від своїх виборців, дає виразний образ тих настроїв, в яких переходили сі вибори, і тих домагань, які сучасне громадянство ставило правительству, чи своїм представникам. Загально узявши, сі домагання мають дуже скромний і поміркований характер, далекі від яких небудь переворотних плянів, від якої небудь принципіальної ворожнечі против королівської власти, чи монархічного ладу. Коли-б правительство виступило перед сим зібранням з якоюсь продуманою програмою реформ, все правдоподібно і пішло-б дуже поміркованою дорогою. Але правительство не виступило з нічим, і взагалі ніякої ясної програми не мало, немов покладаючи ся на стани, щоб вони шукали способу витягнути його з багна, в котрім воно загрузло. Але коли стани самі стали організувати свою роботу, їх діяльність зараз же розійшлась з поглядами і бажаннями правительства. Ініціативу й провід узяли інтелігенти, представники „третього стану“, де була зібрана вся преса, весь цвіт сучасного французького громадянства. Перше що вони зажадали — щоб депутати трьох станів не вели окремо нарад, як то було давніше, а спільно всі разом, і коли зібралось се спільне зібрання, вони вивесли постанову, що се зібранне оголошує себе „національним зібранням“, і постановлює, що від сього часу ніякі податки не можуть ні платитись, ні збиратись без його згоди. Коли сі постанови були протестовані деякими депутатами, і король наслідком сього велів припинити станам свої наради, зібранне присягло, що воно не перерве своїх нарад ані не розійдеться ся, поки не виробить для Франції нової конституції (тому воно потім приняло назву „конституанти“, установчих зборів). В ній була міцна революційна більшість, бо радикалів з третього стану підтримала також і деяка частина депутатів від шляхти і духовенства, які признавали потребу реформи. Провідником, лідером зібрання був прирощений аристократ маркіз Мірабо, чудовий оратор, освічений і досвідний політик, хоч в особистім житю дуже непоправний.

Супроти такого непослуху станів двір намовляв короля до рішучих заходів против непокірних. Король відставив міністрів прихильних реформі (Некера в тім числі), почав стягати до Парижа наемне війсьско. Справді в Парижі на першу-ж вість про відставлення міністрів пішли розрухи; товца розбила арсенал і озброївши ся здобула твердиню Бастилю, що служила в'язницею й знищила її (сей день 14 липня став потім національним святом). Вибрано нову управу міста і заведено міліцію. Так почалась революція. З Парижа сі розрухи пішли і на провінцію і ріжні міста пішли слідами Парижа в своїй організації. Революційний настрої показавсь також в армії.

Король не зваживсь ціти на боротьбу, він прийняв революційні зміни в Парижі і не робив більше перешкод „національному зібранню“. Але декотрі з принципів королівської сім'ї і з аристократії найбільш завзяті прихильники старою режіму виїхали за кордон, не мирячи ся з такою капітуляцією, і там шукали способів оружноі боротьби з революцією, спираючись на армію, на поміч заграничних володарів. Се кидало підозріння і на короля. І дійсно його політика не була щира. Він бачив себе змушеним іти на уступки Нац. Зібранню, потверджувати його постанови, але в них було багато такого, з чим він не миривсь ніяк — особливо пастапови против католіцької церкви й її порядків. Кінець кінцем він таки не витерпів і рішив і собі утікти за кордон. Довго робились для сього приготавання, і літом 1791 р. він утік разом з сімєю, але в дорозі його пізнали і завернули. Се викликало велике роздрознення, Нац. Зібранне його відставило від прав, але потім оправдало і вернуло йому власть. Воно спішило закінчити свою роботу по конституції, король затвердив її і Нац. Зібранне розійшлось, уступаючи своє місце так званому „Законодатному Зібранню“.

Ся конституція 1791 р. полишала монархію з виконовчою властю, а власть законодатну полишала „Законодатному Зібранню“ але виборче право обмежувала цензом. Адміністрацію робила виборною. Проголошувала свободу, рівність і братство (гасло революції) — але демократичні принципи не вмiла розвинути послідовно і напр. робітникам заборонено професійні організації, землі забрані від духовенства розпродано не наділивши безземельних і т. д.

Такий поміркований характер сеї конституції уже в момент проголошення не відповідав настроям громадянства, далеко більш радикальним. Але Законодатне Зібранне, вибране ще перед утечою короля, було також далеко більш помірковане, ніж загал громадянства. Провід в нiм вела група конституційних монархістів, названих „Жірондистами“ (по імени департаменту Жіронди, звідки вийшло кілька талановитих ораторів); з них сформовано міністерство. Але серед паризької людности, що від бастільського повстання все більше розворушувалось, під впливами преси, радикальних і республіканських кличів та набирало все більшого голосу і впливу в політичних справах (головну ролю серед неї в сім моменті грав Дантон), наростав настроїв все більш ворожий королеви і його жірондистському міністерству. Привід давали знов таки зиграничні відносини. Держави з початку досить індиферентні, навіть задоволені, що французьке правительство має стільки клопоту, після утечі короля стали з тривогою дивитись на зріст революції. Найбільшими ворогами її були царця Катерина і Густав шведський, але не можучи самі воювати вони випихали против Франції Австрію і Прусію. На Австрію особливо покладавсь

французський двір, бо жінка Людовика XVI була сестра цїсара Йосифа. Австрія й Прусія справді розпочали війну.

Франція не була готова до неї, французькі війська не могли утриматись. В громадянстві пішла тривога, короля і двір підозривали в вносинах з ворогами. В сих обставинах в серпні 1792 р. в Парижі став ся переворот, скинено дотеперішню міську управу, організовано нову з республіканців, потім оружною силою здобуто королівську палату, короля з сімею арештовано. Тимчасову владу взяло на себе Законодавнє Зібраннє, в новім міністерстві провідну ролю мав Дантон.

Вибори, переведені в сїм часі до нового зібрання, так званого Конвенту, дали мандати переважно прихильникам крайніх течій; поруч Дантона як найбільш впливові його провідники виступають Марат і Робеспєр. Першим ділом Конвент скасував королівську владу. Сам король був засуджений за державну зраду і стятий (гільотинований) в січні 1793 р., королева також. Потім паризька людність затривожена вістями про нові военні неудачі зажадала надзвичайного суду над усіма підозрілими, а літом 1793 р. піднялась уже против самого Конвенту, вимогла від нього арешт жірондистів. І се було початком кінця самої революції.

92. Упадок революції, Наполеон і імперія. Революційний вибух 1793 р., викликаний тривокою за долю держави, стратив скоро свої мотиви, воєнне щастя обернулось на користь Франції. На Рені, в Бельгії, Савойї, людність виявила горяче спочуття революційним кличам, піддавалась французькому війську і прилучалась до Франції. Засуд на смерть корсєля, правда, підняв против революційного правительства, цілу Европу, можна сказати, але ся боротьба з цілим контрреволюційним світом була прийнята революційними кругами з ентузіазмом. Вони рахували на спочуте людности, сподївались легких побід, організували все нові армії, забирали до війська всю молодїж.

Велике громадянське піднесення, свідомість великого моменту, наложили свою відбитку на все життя сеї доби (1793-4 р.). Виганялось з нього все блискуче, розкішне. Пішов похід на легке, роспустне мистецтво старого режіму, закрито навіть королівську академію мистецтва. В моду входить „спартанська простота“, суворий античний стиль, культ горожанських чеснот, він кріпнє і поширює ся і в мистецтві і в цілїм складі життя. Особливо симпатичною стороною сього напрямку був культ праці, бажаннє зблизити ся з робучими верствами й підняти їх економічно й культурно. Сими ідеями була навіхана нова конституція, вироблена літом 1793 р. — але вона не була заведена в жите, а відложена „до заспокоєння“.

Діло в тім, що в сїм часі зовсім ясно парламент „прочищений“ парижським повстанням, був уже більш радикальним ніж загал люд-

ности. Реформи в церковних справах (доведені кінець-кінцем до скасування християнства і заведення культу „верховного ества“), а потім жадавне рекрутів, розбудили повстання серед селянства північно-західних провінцій, на чолі котрого стали священники. Полудневі провінції повстали против конвентського правительства і ліваків після арештовання і гільотиновання жирондистів. Провінція взагалі бурилась против диктатури Парижа. Безглузде терору, що посилав на гільотину тисячі людей без докладнішого навіть розслідування, між ними найвизначніших людей — учених, мистців, поетів, підіймали загальне невдоволення, тим більше, що становище було забезпечене, революційна армія біла ворогів, понесеві утрати повернені, прилучено цілий ряд сусідних земель.

Серед самої лівниці зазначилось роздвоєння. Група Дантова противилась крайньому теророви, група Робеспера послала його на гільотину і на кілька місяців запанувала в конвенті, але літом 1794 р. против неї піднялась більшість конвенту уже під проводом правіших елементів. Робеспер з товаришами згинули самі на гільотині і після того як таким чином виднійші проводирі лівниці самі винищили одні одних, починається швидкий і нестримний упадок революції. Поки конвент відбивався від останніх вибухів лівих течій в Парижі, против нього грізнійше підіймалися праві, монархічні з другої сторони. В осени 1795 р. йому прийшлося уже покликати на поміч армію, щоб виратуватись від монархістської оружноі атаки. Генерали, між котрими був уже Наполеон Бонапарте, оден з молодих генералів, що зробили собі імя в революційних війнах останніх літ, корсиканський патріот і ворог Франції за молоду, який і тепер дививсь на свою нову вітчизну як на місце кар'єри, — сі генерали виратували конвент і він дотягнув свою діяльність до кінця, виробив нову конституцію, далеко поміркованійшу, і боячись, що нові вибори дадуть перевагу елементам занадто реакційним, рішнів зразу перевибрати тільки третину членів до нового „законодатного корпусу“.

Дійсно, коли переведено нові вибори, вони принесли перевагу монархістам, або роялістам (прихильникам короля), так що республіканцям прийшлося знову звертатись до помочи Бонапарта, і він з Італії, де тоді пробував на фронті, прислав одного з підвладних генералів, щоб прочистити законодатний корпус і ним вибрану праящю колегію — „директорію“. По сім прочищенню республіканська партія сама уневажила вибори в половині департементів, перевела ріжні репресивні постанови против правих елементів, і таким чином становище республіки було ніби уратоване.

Але самі сі ратовання показували, що така „республіка без республіканців“ не може довго стояти. Заміри роялістів — відновити монархію й старий режім не стрічали симпатії в ширших кругах. Бур-

жуазія, яка за безцін покупила конфісковані церковні та шляхецькі маєтки, поживила ся на воєнних доставах останніх літ, не хотіла повороту до влади прихильників старого режиму. Бажала сильної власти, яка-б забезпечила їй уживання достатків, але не такої, яка-б скасувала всі зміни, внесені революцією. Таку власть могла дати, по її гадці, тільки революційна армія, хто небудь з популярніших генералів.

Таких тепер було два — Наполеон Бонапарт, начальник армії, що вела війну в Італії, і Моро, начальник ремської армії, і з ними велись переговори. Коли Бонапарт блискучо скінчивши італійську кампанію наробивши в Італії різних республік під своєю диктатурою, приїхав з кінцем 1797 р. до Парижу, за порозумінням з ним став готуватись переворот для такого-ж перетворення в його диктатуру і самої французької республіки. Але директорія відвернула сей переворот виславши Бонапарта в проєктовану ним східну експедицію до Єгипту, відти до Індії, щоб тим способом підтягти сили Англії. Та ся експедиція, дуже важна для наукових розслідув Єгипту, політичної своєї мети не досягнула: зміркувавши се, Бонапарт в осени 1799 р. потайки кинув свою єгипетську армію й поїхав до Франції, мовляв ратувати її від європейських ворогів.

Се був справді доволі тяжкий момент для Франції, коли наступник Катерини цар Павел дуже активно виступив против неї, італійські війська під проводом найславнішого з російських генералів почали громити французькі війська, викинули їх з Італії. Але поки Бонапарт доїхав, ситуація поправилась. Цар встиг нагніватись на Австрію й відкликати свої війська. Але провідники скористали з приїзду Бонапарта, щоб порозумітись з ним що до перевороту. Його зроблено з початку командантом Парижа, себто віддано йому все місцеве військо. Потім члени директорії, Бонапартові прихильники, зтікли ся своїх урядів, а інших арештовано. Рада старшин законодавчого корпусу установила нову виконавчу власть — трьох консулів, одним з них був Бонапарт, фактичний диктатор. Низша палата протестувала, тоді її розігнано військом. Вироблено нову конституцію, четверту з ряду, і нову палату просто іменовано. Бонапарта проголошено з початку „першим консулом“ на десять літ, потім доживотнім. Опираючись на армію, „горожанин Бонапарт“ мав в своїх руках всю повноту власти, але не вдоволив ся сим і 1804 р. велів проголосити себе „імператором Французів“, Наполеоном першим. З великою пишнотою коронував ся й розвівши ся з своєю жінкою взяв собі нову — цїсарівну. Надії й бажання буржуазії він сповнив. З революційних змін зіставлено те, що було користне для неї, з рештою-ж революцію проголошено ліквідованою. Кодекс права, вироблений комісією правників і опублікований частками в 1804-10 р. — славний кодекс Наполеона —

пережив всі візійні французькі перевороти й став взірцем для буржуазної Європи XIX в., тому що відповідав інтересам і потребам

буржуазії. Він відкинув республіканську „ідеологію“, змагання до зрівняння в правах чоловіків і жінок, до соціальної справедливості і поправи долі нижчих верств. Але зробив кінець пережиткам феодалізму, привілегіям аристократії, признав рівність всіх громадян перед правом. Дав великі права чоловікові і батькові в родині, над жінкою й дітьми, широкі права розпорядження власністю, й вивіше — відповідно бажанням буржуазної верстви.

Власть організовано справді сильну, абсолютистичну. Виборну адміністрацію заступлено урядницькою. Заведено дуже сильну і чуйну поліцію. Свобідну пресу задавлено за те показувано велику ласку наукам і мистецтвам, аби тільки вони були покірні новому режимови. Відновлено католицьку церкву,

але не в формі державної церкви і в сильній залежності від правительства.

Недостачу свободи нагороджувано військовою славою. Дійшовши влади завдяки своїм війсьним успіхам і популярности в армії, Наполеон

52. Тіціан. Аллегоричний образ (т. зв. любов небесна і земля).

далі будував все на сім. Він нановинив своє панування голосом неустанних війн, побід, завоювань, панування Франції над світом. Кількома поворотами він розгромив Австрію і Прусію, перебудував на ново політичні відносини Німеччини, з західніх, ренських земель утворив королівство Вестфальське, де посадив королем свого брата, відібрав польські землі, забрані Прусією й Австрією та утворив з них князівство Варшавське й віддав його по старій пам'яті королеви Саксонському. Показував різні духовні князівства, вільні імперські міста та імперське лицарство (що стояло від безпосереднього властью цісарства, себто нікому не було підвладне) і віддав їх під владсть більших князів: Баварії, Бадена, Віртемберга й так придбав їх вірність. Стару германську імперію скасовано, тодішній цісар Франц проголосив себе на томість цісарем Австрії.

В різних краях залежних від Франції — в Голляндії, в Італії пороблено також нові королівства і роздано Наполеоновим братам та генералам. Як за революції, скрізь творено республіки на французький взірець, так тепер Наполеон творив нові королівства, розсаджуючи в них своїх людей, вічно міняючи свої розпорядження, свої комбівації, обнятий ненаситним бажанням давати відчутти всім свою владсть, свою волю, свої капризи.

93. Упадок Наполеона, Віденський конгрес і Святий Союз.

В своїм нестримнім бажанню всім розпоряджатись, всіх брати під ноги, Наполеон кінець-кінцем мусів викликати й обеднати против себе ворогів, против котрих навіть і його незвичайні військові таланти стали безсилні.

На заході він даремно силкував ся зломити Англію, підтяти її економічні сили, її панування на морі і в колоніях; вона зруйнувала його пляни на сході, блискучою побідою над французькою ескадрою під Трафальгаром (1805), затвердила своє панування і свої колонії захистила від претенсій Франції. Вона підтримала своїми силами боляче і небезпечно для Наполеонового престижу народне повстання в Іспанії против французького панування, против посадженого тут Наполеоном його брата та його розпоряджень.

На сході відповленням Польщі й иньшими розпорядженнями Наполеон кінець-кінцем необережно накликав на себе війну з Росією і весною 1812 р. зібравши величезні сили з Франції і з німецьких держав, що мусіли служити йому своїм військом, рушив в похід, щоб подиктувати свою волю царови. Росія не встигла приготувати ся до сеї війни й мусіла надати сій війні характер оборонний: значна частина її війська була зайнята війною з Туреччиною, котру вона мусіла спішно закінчити, щоб обернути се військо на оборону против французького наступу. Російські війська мусіли уступати перед ним; Наполеон, не рахуючи ся

з обставинами, загнав ся аж до Москви, витримавши кілька тяжких битв особливо під Бородіном, недалеко Москви, що значно підірвала його сили. Він думав, що зайнявши Москву, змусить Росію покоритись, але цар не подавався, і Наполеон кінець-кінцем мусів з своєю армією, не приготованою до зимової війни в непривичних для неї обставинах, пізною осінню вертати назад. Армія його була вже настільки ослаблена й розбита, що сей відворотний похід перейшов в повний погром її: вона майже вся пропала, не так в битвах, як в тяжких умовах походу, від лютої зими і недостачі всього потрібного.

Се мало наслідком, що Прусія й Австрія, відступивши від Франції, звязали ся з Росією против Наполеона. В Прусії тяжкі пониження, які їй прийшло ся зазнати за сі роки від Наполеона, викликали великий національний рух, який виявив ся і в літературі і в організаційній політичній роботі, і війна против Франції була прийнята з радістю, як боротьба за національне визволення від чужих, французьких впливів, так само як і в Іспанії. Взагалі французький імперіялізм, Наполеонове самовласте, безцеремонне, згідне поводження з иньшими народами багато зробили для поширення національної свідомости, поглиблення ідеї народности, як чогось незалежного від державних і церковних форм, розшукування її коренів в минувшині, в сучаснім народнім житю, в народній поезії. Найбільше сей рух пішов в Німеччині, а також, дещо пізнійше, у ріжних славянських народів.

Спілька, яка завязала ся таким чином против Наполеона в 1813 р., зломивши його, велика битва під Липськом, в осени того року, рішила справу. Наполеон мусів уступати ся з Німеччини. З усіх усюдів тепер пішли вороги на Францію. В самім французьким громадянстві прокинулася реакція против Наполеона: утома від беснастанних війн, які вичерпали мужеську людність Франції й її фінанси, і не могли того нагородити своїми побідами, а тепер кінчилися такою катастрофою. Наполеон даремно силкував ся зібрати нові сили до боротьби. Союзні армії опанували Париж. Тимчасове правительство, організоване ними, проголосило відставлення Наполеона і покликано на королівство брата сятягого короля, Людовика XVIII. Франції полишено володіння, які вона здобула підчас революції, по Рен, а Наполеонові дано в володінне о. Ельбу.

Він одначе недовго пробув там: покладаючи ся на незгоду між союзниками, він на другий рік ютайки вернув ся до Франції, армія пристала до нього, і він війшов до Парижа. Але союзники відложили свої непорозуміння й заявили, що ні під якими умовами не потерплять Наполеона. Їх війська зійшли ся з Наполеоновими під Ватерльо, в Бельгії, і розгромили їх, літом 1815 р. Тепер Наполеона вже заслали в заслання на далекий острів св. Єлени на Атлянтійським океані, де

він і вмер шість літ пізніше. Границі Франції обтято, обложено її контрибуцією. Інші справи полаштував тим часом конгрес представників держав, зібраний у Відні в осени 1814 р. Його постанови стали підставою політичних відносин Європи аж до останньої великої війни.

Він поставив своєю програмою відновлення старого, „законного“ ладу, знищеного французькою революцією та диктатурою Наполеона. По часті се було зроблено — так напр. у Франції, Іспанії, Неаполі привернено старі династії вигнані Наполеоном, вернено римські володіння пап, відновлено, з деякими змінами, стару Швайцарську спілку. Але в інших питаннях конгрес значно відійшов від старого ладу, по часті тому, що союзники не хотіли випускати з рук, то що їм дісталось під час революційних та Наполеонських змін, по часті тому що конгрес хотів уставити на будуче „політичну рівновагу“, щоб запобігти якійсь новій бурі, подібній до Наполеонської. Так полишено зміни, пороблені Наполеоном в Німеччині: малі володіння віддані ним більшим князівствам таки зістались за ними. З Голандії й Бельгії зроблено нове королівство. Стару венецьку республіку зіставили за Австрією, Генуезьку віддано савойській династії. Польщу цар Олександр хотів відновити в цілости під своїм володінням і обіцяв їй дати конституцію, але її все таки зіставлено поділеною, тільки більша частина відійшла до Росії й дістала справді особну конституцію, під назвою „царства Польського“.

Щоб охоронити ці постанови й запобігти яким небудь революційним або визвольним рухам, володарі Росії, Австрії й Пруссії звязали ся в тісну спілку, яка прибрала назву „Святого союзу“. Вони часто з'їздили ся і обмірковували різні способи на ослаблення того визвольного руху, який почав ся в Наполеонській добі, під впливами французьких революційних гасел. Головним дорадником їх і керманичем сеї реакції стає австрійський канцлер Метерніх. Учасники Святого союзу вживають усіх заходів, щоб здавити політичне, взагалі всяке свободне життя в своїм громадянстві, щоб з нього не вишло якої революції, і спільними силами гасять повстання і перевороти, які виникали в різних інших краях.

Справді, відновлення старих династій і старого ладу, після того політичного оживлення навіяного революцією й боротьбою против французького панування, в різних краях пілімались повстання, революції, старі династії виганялись, заводилось конституційне правління. Так 1820 р. виникло повстання в Іспанії, потім в Неаполі, в Португалії, в володіннях савойської династії. На Балканському півострові Сербі виборолі собі півсамостійне становище, як васальна держава під турецькою зверхністю, тоді підняли ся Греки добиваючи ся самостійности. Держави Святого союзу задавили повстання в Італії й Іспанії, але против Греків Росія не могла йти, по старим традиціям підтриму-

вання балканських православних і Греція, хоч в дуже маленьких розмірах. дістала самостійність.

1830 року стала ся революція в Франції, де повернені Бурбони, Людовик XVIII і особливо його брат Карло дуже сприкрили ся громадянству, підтримуючи аристократію і духовенство. Вона скінчила ся посадженем на місце Карла принца з молодшої Бурбонської лінії Людовика-Філіпа Орлеанського, більш ліберального, що присяг додержувати конституції й мав спирати ся на ліберальну буржуазію а не на аристократію і духовенство. Сей переворот викликав відгомін і по інших сторонах. Вияхло повстання в Бельгії, яке мало наслідком її відділенне від Голляндії в особне королівство з дуже ліберальною, як на ті часи, конституцією. Прокинулись рухи в різних німецьких князівствах, доволі серйозне повстання в Польщі. Спілка реакційна правительств Росії, Австрії й Прусії старалась всіма силами або гасити і задавлювати сі повстання, або принаймні їх локалізувати — не давати їм поширити ся і захопити їх власні землі. Се їм удавалось і в центральній та східній Європі міцно тримавсь реакційний курс, література була здавлена тяжкою цензурою, політичне жите пригнічене поліційними репресіями. Навіть там де правительства були попустили підчас рухів 1830 р., Метерніх з компанією через союзний німецький сойм обов'язав їх взяти ся до гострих заходів против всякого ліберального руху.

94. Революції 1848 р. Нові бурі принесла французька революція, яка перевернула, буржуазну державу Людовика-Філіпа. Його політика спиралась на богату буржуазію і викликала против нього все більше роздражнення серед бідного міського народу. Хоч на королівство його висадив переворот вчинений революціонерами республіканцями, але він запобігав прихильности реакційних правительств Святого союзу, старавсь заслужити ласки Метерніха, гостро поборював у Франції всякі повстання робучого народу, давив опозиційну пресу, політичні та робітничі організації, і нічою не робив для тою, щоб поліпшити становище робучого люду. Тим часом як промисел в сім часі незвичайно розвинув ся і капіталісти, фабриканти, купці складали великі гроші, для бідного робучого люду міністри Людовика не мали нічого иншого крім поради працювати. Ніяких робітничих організацій не дозволювано, карано навіть за творення запомогових кас для хорих.

Такі обставини творили дуже пригожий ґрунт для ширення поміж робітничим людом соціалістичних або як тоді називали їх — комуністичних ідей. Соціалізм французький веде свій початок від одного з діячів великої революції Бабефа, який в своїм листку в 1790-х рр. поширював гадки про те що в громадянстві не повинно бути богатих і бідних, длятого має бути спільне майно, спільне володіння землею

і спільне користування продуктами господарства. Він хотів перевести в життя всі свої погляди переворотом, але змову викрито і Бабефа з товаришами стято гільотиною, але ідеї його знайшли своїх прихильників, які поширювали їх в 1820-х і 1830-х роках. Поруч сих „бабувістів“, як їх називали, явилися інші проповідники глибокої соціальної реформи, прихильники Сен-Сімона, Фуре й інших, які виступали против ненормальних відносин в сучаснім громадянстві й шукали способів їх направити.

В 1830—1840-х рр. розвинулась сильна соціалістична література, яка мала чималу популярність серед робітництва.

Трохи пізніше ніж у Франції, що служила огнищем соціалістичної думки для інших країв починає наростати робітничий рух і соціалістичні течії і в Німеччині. Саме в тім часі політично розділена Німеччина обєднала ся економічно-мировим союзом (1834), який дуже значно послужив промисловому та економічному зростови краю. Заведення машин, засновання великих фабрик витворяє економічну кризу, як століте перед тим в Англії. Під впливами соціалістичної французької літератури кладуть ся початки соціалістичної німецької літератури — саме в сїм часі починають свою соціалістичну діяльність великі провідники budouчого німецькою соціалізму, а з ним і світового: Маркс і Енгельс.

В сих обставинах агітація за виборчу реформу Франції, дуже помірковану, несподівано привела до повстання: почалось з доволі невинних демонстрацій, а перейшло в уличну війну, в котрій національна гвардія стала переходити на бік повстання. Король зрік ся, проголошено республіку. Се було в лютім 1848 р., тому ся революція зветь ся лютовою (а революція 1830 р. липневою).

Вона зробила незвичайне вражінне, викликала в Европі такий рух, якого не зробила ні велика революція, ні пізнійша липнева. Вся сливе Европа, сливе всі держави були елементу як не революційного, то опозиційного: сувора, темна реакція поставила в опозицію навіть елементи дуже помірковані. І коли ширила ся вість про перемогу реводюційних елементів в Франції, се викликало скрізь більші або меньші созвучні рухи, які виливали ся місцями в правдиві революції й повстання.

Перед усім в сусідній Німеччині. Радикали, ліберали і просто опозиція — навіть клерикали підняли ся скрізь, з ріжними політичними домаганнями як 1830 р. Поруч сих політичних жадань сим разом висувались подекуди й соціальні, а ще більше — гасло політичного обєднання Німеччини (після того як так добре вдало ся обєднання економічне). В головних німецьких столицях — Відні і Берліні стали ся невеличкі революції, які змусили правительства зрікти ся ре-

кційного курсу. Всесильний Метерніх мусів відійти, сформовані ліберальні міністерства дали ріжні обіцянки, і буржуазія ними вдоволилась; робітництво, яке головно робило сі революції, не могло так легко задоволитись, воно добивалось економічних і соціальних уступок, але тут як і в Франції воно вже мало против себе і правительство і буржуазію, яка не хотіла сповняти домагань пролетаріату.

В Італії ще перед лютовою революцією пішли великі розрухи против австрійського володіння (до Австрії належала Льомбардія і Венеція) і против клерикального панування, лютова революція додала ще духу. Ліберальні круги покладали свої надії на савойську династію, що володіла Шімонтом (при французькій границі) й Сардинією; під їх натиском король сардинський почав війну з Австрією. Повстання йшло в Сіцилії, в Неаполі й Римі. Установчі збори зібрані в Римі скасували папську власть і організували республику; на чолі її стояв славний італійський революціонер Мадзіні, що проектував об'єднати Італію в виді федерації республик.

Піднялась Угорщина, вже перед тим дуже невдоволена з австрійського правительства і стала організуватись самостійна держава. Рушились Поляки, Чехи, Хорвати, Серби, Українці.

Сі рухи одначе мали дуже неоднаковий характер, — одні вязалися з рухом революційним, иньші з правительственною реакцією, яка почалась на всій лінії зараз же по перших уступках революції. В самій Франції ті революційні і соціалістичні елементи, що зробили революцію, так само як після революції 1830 р. не взяли правління в свої руки і дуже скоро почули, що вони не хазяями в республиці. Правительство на домагання робітників відповідало ріжними декретами, які нічого в дійсности їм не приносили, а тим часом, опираючись на буржуазію і селянство, лякаючи їх всякими страхами від соціалістичних домагань. вело політику конгр-революційну. Установчі збори, скликані ним, дали величезну більшість ворожу соціальной реформі. Коли паризьке робітництво поспробувало зробити демонстрацію против політики нового правительства, його розігнано, військовою силою, а повстання вчинене літом того року подавлено незвичайно люто і після сьєю організовано кабінет зовсім реакційний. Республиканський устрій ніби то затримано, але використовуючи сей реакційний настрій уже готовив відновлення наполеонської імперії братанич великого Наполеона, Люї Бонапарте.

Се все відбивалось дуже сильно на революційнім руху в иньших краях. В Пруссії король, під вражіннем уличної битви в Берліні заданої війську робітництвом в місяці березні, обіцяв дати конституцію, вивести військо з Берліна і т. ин. Але буржуазія, налякана домаганнями робітництва, що домагалось десятигодинного робочого дня, зменьшення

машин, утворення міністерства праці, зложеного з представників роботодавців і робітників, звернула ся до короля з петицією, щоб військо навпаки, було повернено до Берліна. Маючи буржуазію за собою, король став поводитись дуже рішучо, і коли установчі збори не прийняли його проекту конституції, дуже реакційної а стали виробляти свій, на взірець бельгійський, він збройною силою цюпросту розігнав його.

Подібно і в Відні правительство, надававши обіцянок, в тяжку хвилю, потім — коли буржуазія відвернулася від революції, злякавшись робітництва, теж задумало відписатись слабенькою конституцією й задавити революційний рух. Але його заходи викликали доволі грізні уличні повстання, і правительство мусіло скликати установчі збори. Але тут, окрім підпори з боку буржуазії, воно знайшло опору в депутатах деяких з славянських народів.

Тим часом як угорські незалежники являлись союзниками віденських революціонерів против правительства, і повстанне підняте Уграми давало змогу віденським революціонерам якийсь час витримувати боротьбу з урядом, — ті народи, які бороли ся против угорської гегемонії на Угорщині й не бути угорськими підданими в незалежній Угорщині — Хорвати та Серби — шукали помочи правительства й готові були підтримувати й оружно і парламентарно. Так само Українці в Галичині були ворожо настроєні против замірів Поляків відбудувати польську державу, бо не хотіли вертати зпід австрійської власти під польську, далеко для них тяжшу і безвиглядну. За австрійською помічю правительства вони противставляли Полякам свої національні організації й заявляли готовість підтримувати правительство. Чехи теж, з національних мотивів, поставились против Німців і їх боротьби з правительством. За помічю їх та Хорватів воно задавило віденську революцію. Не могло собі дати ради з угорським повстаннем, але на поміч прийшов цар Микола, і Угрів погромлено; їх „губернатор“ Кошут мусів тікати на чужину.

По сім зведено на ніщо й заходи загального німецького парламенту, що зібрав ся був в Франкфурті, для того щоб виробити спільну конституцію для Німеччини й відновити в новій конституційній формі стару імперію. Задавлено також революційний рух в Італії. Реакція занувала на ново, а її першим сторожем став російський цар, Микола I.

95. Східня Європа. Протягом столітя, від семилітньої війни, Російська імперія вважалась одною з найсильніших, а часами таки й найсильнішою державою Європи, і через те вона являлась найбільшою опорою й твердиною реакції в першій половині ХІХ в.

Вона дуже розросла ся за сі часи. Коли прилучено Крим, в 1780-х рр. і знищено Запороже, Росія заволоділа чорноморським побережем. Розділи Польщі дали Росії українське Правобереже, землі білоруські, литов-

53. Мікель Анджељо, пророк Даниїл. Фреска Сікстинської каплиці.

ські й польські. Підчас наполеонських війн, з початку за порозумінням з Наполеоном, а потім з своїми союзниками Прусією та Австрією вона забрала собі від Швеції Фінляндію, від Туреччини Бесарабію. На полудневім сході після того як Грузія піддала ся знову під протек-

торат Росії (в 1783 р.), опираючи ся на неї Росія в війнах з Туреччиною і Персією, що з перервами потягли до кінця 1820-х рр., заволоділа значною частиною Арменії, і землями прикаспійськими, так званим Азербайджаном (заселеним Турками). Довгою, систематичною війною почасти замирено, по части винищено або змушено до виселення гірські племена Кавказу, які відділяли російські володіння від сих закавказьких придбань, і по сім Росія почала поширювати свої володіння на сході від Каспійського моря: перші проби зроблено ще в 1830-х рр., але здійснено сі пляни головню вже в 1860 і 1870-х рр.: Росія заволоділа західнім Туркестаном. і в значній мірі підбила своїм впливам Персію.

При сих величезних розмірах, що становили — разом з „несходимою Сибирією“ — шесту частину світу, вона, правда, здебільшого була заселена зрідка (деякі азійські частини таки й зовсім порожні, иньші слабо залюднені). Людність її була переважно темна і бідна; промисел і торговля були мало розвинені, міське жите також; селянство в величезній більшості складало ся з кріпаків, в тяжкій неволі у поміщиків, що не давала їм змогу розвиватись економічно і культурно, і держала поміщицьку верству а з нею правительство в вічнім страху селянських бунтів. Але сильна, необмежена власть правительства, витворена ще в московських часах, і ще більше скріплена німецькою чиновничою системою, виробленою за часів імперії, в XVIII і XIX в., давала правительству змогу витягати значні фінансові й военні засоби навіть і з такої бідної країни.

Армія, почавши ще з царя Алексія, і потім з Петра і за його наступників, особливо займала російське правительство, і була доведена до дуже великих розмірів. В першій половині XIX в. в ній звичайно було коло мільона люда, се при 16—20 мільонах селянської людности, з котрої її побирали, було дуже багато, і вона з'їдала всі економічні засоби такої бідної економічно країни. За те давала силу правительству. Те показала вже семилітня війна, потім війни Суворова в Італії і боротьба з Наполеоном, — ся армія могла міряти ся з кращим європейським військом. Складалась з рекрутів, які служили довго, по двадцять п'ять літ і довше, вимуштровувались до незвичайности, відривались цілком від жита, від усяких звязків, була покірним знарядом в руках правительства. На сій армії, сліпо послушній, видресованій як машина, полягала повага і престиж Росії в Європі.

Культурної ролі Росія не грала ніякої. Дуже поверховно европеїзована за Петра і його наступників, вона тільки від часів Катерини II стає здібною слідити за духовою культурою європейською (французькою, майже виключно), але й то тільки не великі купки інтелігенції виявляють спроможність присвоювати собі сю культуру. Початки оригінальної літератури, помітні за Катерини (комедії Фон-

візіна, поезія Деркавіна) підіймають ся на європейську висоту тільки за часів Александра (внука Катерини, що по недовгій правлінню свого батька Павла, правив першу чверть століття XIX віку, 1801—1825). Наполеонська доба, похід на Німеччину і Францію розворушили російське дворянство, ближше познайомили його з політичними і культурними інтересами заходу. Інтересним показником сього було поширення в Росії масонських організацій, які мали завданне підняти моральне жите організуючи його незалежно від церкви і християнської доктрини, і досить розвинули ся на заході протягом XVIII в. Проявом політичного зросту був конституційний рух серед офіцерства, який вплив ся в так звану змову декабристів, що в декабрі 1825 р., по смерті Александра I, коли не відомо було, котрий з його братів має стати наступником, спробували викликати військове повстанне, щоб добитись конституції. Повстанне задавлено, і цвіт російської інтелігенції пропав на шибениці, в в'язницях і доживотнім заслання. Цар Микола, що наступив по браті, був реакціонером найбільш завзятим і давив всяку свободну мисль немилосердно, тим не менше його правління (1825—1855) було добою розцвіту російської літератури — власне тому що за неможливістю якоїсь політичної діяльності, хоч би літературної, всі сили інтелігенції пішли в красне письменство. Се часи творчости найбільших російських поетів Пушкіна, Лермонтова, великого сатирика, Українця, Гоголя, що писав по російськи; в 1840-х рр. виступає група талановитих белетристів, які ввійшли своїми творами пізнішими в світову літературу: Тургенев, Достоевський, Толстой. Але сі високі досягання мистецтва тим сильніше підчеркували глибoku прірву між інтелігентським житем і житем народу, глибоко погребаним в темноті й нужді.

Люте кріпацтво на долі й царське самовласте на горі, з лютими нагінками на всякий прояв свободної думки чи ініціативи параліжували духові й економічні сили сеї такої величавої на зверх держави, якою Росія здавалась. Вже було сказано, що царівна Катерина за молоду хвалила ся великою просвіщенністю, прихильністю до ідей французьких філософів, але після французької революції круто змінила свого політику. Її син Павло, покровитель єзуїтів, був одним з найтемніших реакціонерів і найбільших ворогів не то що революційних, а яких небудь поступових ідей. Його син і наступник Олександр, вихований в ліберальних ідеях Катериною, в часах перед революцією, з початку окружив себе освіченими і поступовими, як на свій час, людьми й носив ся з плянами конституційних реформ, що розробляли ся в сім гуртку, але сі пляни здійснились дуже мало: конституцію дістала Фінляндія, потім Польща, але в Росії після Наполеонських війн наступила навпаки повна реакція: цар пішов під вплив Аракчеєва,

бездушного салдата, під власть побожних містиків і обскурантів, ворогів просвіти і з сього часу, за Олександра і його брата Миколи (особливо після французької революції 1830 р. і польського повстання); панувала найчорніша реакція: в школах і в університетах старалися звести науку до як менших розмірів, і саме число студентів можливо зменшити, письменство і науку держано під тяжкою цензурою, підтримувано впливи церкви, але саме духовенство тримано в рабській залежності від уряду. „Православіє, самодержавє й народність“ — таке було гасло режіму царя Миколи. Самодержавіє означало необмежену власть урядників і помічників, „народність“ — противставленне „фальшивому розумови гнилого заходу“ обтяту по казбонному російську культуру і „обрусеніє“ всього українського.

За останнє столітє під російською властю опинилось багато країв і народів далеко більше розвинених з культурного і політичного погляду. В XVII і в перших десятиліттях та й пізнійше навіть XVIII в., українське духовенство й українська інтелігенція були учителями й просвітителями для Росиян, і українська людність і пізнійше довго стояла вище своєю освітою й своїм політичним розвитком, ніж людність російська. Але зломивши українську політичну автономію та взявши українську церкву під власть московського патріярха, російський уряд своєю цензурою і всякими заходами постаравсь задавити письменство українське і всяке не тільки політичне та культурне жите. В польських краях конституція, надана Александром, фактично не додержувалась правительством, Польща правилась намісником, Александровим братом, керму забрали в руки найгірші реакційні елементи з російського урядництва. Се нарешті викликало повстаннє, в 1830 р., під вражінням французької республіки, але се повстаннє задавлено і польську інтелігенцію, можна сказати, знищено: хто не виїхав за кордон, підпав судови і тяжким карам: масами засилано на Сибір. Конституцію скасовано, польську територію поділено на губернії і включено в склад імперії; Фінляндський сойм ніколи не скликав ся. В Грузії, що добровільно піддалась під власть Росії, місцеву династію арештовано й вислано, а країна опинилась під необмеженою властю російських урядників, і т. д.

Але ламаючи права народів у себе, російське правительство не залишало виступати в ролі покровителя одновірців і одноплемеників за кордоном. Крім православних балканських таку ролю вона починає з сього часу грати в відносинах до Славян австрійських. На ґрунті того загального національного розворушення, викликаного наполеонською добою, особливо за німецькими взірцями наростає національний рух серед Славян, розвиває ся славянське відродженнє, особливо важне для тих народів, які стратили не тільки своє державне

жите, але й національне письменство. У Чехів, Словаків, Словінців, Хорватів, Сербів, Болгар починають ся заходи коло відродження національної культури, утворення письменства на народній мові, поширення освіти і свідомости в народі. Разом з тим росте свідомість славянської спільности, солідарности: в минулих славних часах славянства, в надії на „славянських братів“ черпаєть ся моральна сила для праці для свого відродження. Балканські й австрійські народи уже не з мотивів релігійної спільности, а спільности племінної, славянської покладають надії на Росію, як на єдину славянську державу, і російське правительство старає ся іти на зустріч сим надіям, підтримуючи се славянське жите, славянські інтереси. Появляють ся і пляни славянського політичного обєднання від проводом Росії — політичний панславїзм, на взірєць німецьких змагань до обєднання, він стоїть під сильними впливами німецької філософії та націоналістичної літератури. Він починає викликати тривогу в європейських кругах, бо дійсно здобуває, бодай часами, деякий вплив на російську політику.

96. Англія в XIX віці. Англія також не зістала ся свобідною від загальної реакції, яку викликала в європейських правлящих і маючих кругах французька революція і наполеонська доба. Після довгого пановання лібералів — вігів (що давали провід англійській політиці протягом майже цілого XVIII віку) приходять до власти великі землевласники і з невеликими перервами панують аж до 1830-х рр. В політиці заграничній вони ведуть завзяту, неустанну війну з французькою „революційною гідрою та її вироком Корсіканцем“ (Наполеоном), не синняючись ні перед якими видатками на війну, у внутрішній гальмують всякі соціальні реформи і залізною рукою держать робучий нарід у власти поміщиків і промисловців-капіталістів. Політичний устрій з формального боку зіставсь без змін.

Король королював але не не правив, бо вся власть перейшла до кабінету міністрів, кабінет же міністрів формував ся парламентом, себто тою партією, яка мала в даний момент в нім більшість. Більшість же мала або одна або друга група багатой класи: або поміщики або промисловиці й купці. Більша половина депутатів навіть не вибиралась в дійсности: їх по старій памяти послали дрібні, так звані гнилі місточка, які часом навіть не істнували в дійсности. або складались з кількох домів, і сих депутатів посилав місцевий поміщик. Всі вільности і свободи, виборені столітнього боротьбою з королівським самовластем, стали таким чином привілеگیєю тільки самої багатой верстви поміщиків і капіталістів. Маючи в своїх руках законодатво вони кермували ним в своїх інтересах: ціну на хліб визначали як найвищу а робітничу плату держали як найнищу і всяко обмежали права робучого народу, що стояв в повній залежности — селяне, як арендарі

та наймити, міські робітники — як робочі фабричні. Бідна верства не мала ніякогь голосу і жила в неволі невимовно тяжкій: в 1820-х рр. два з половиною мільона людей жило на утримання громад як незаможні, обов'язані під страхом в'язниць робити всяку роботу, яку їм наказувано, без права переходити з місця на місце, як які каторжане. Робітникам заборонено всякі організації. За всякі виступи безробітних тяжко карано. Смертна кара назначувалась більше як за 200 родів провин; за таку річ як крадіж поживи виставленої в крамницях карано смертю.

Але становище англійської людности було все таки краще ніж людности ірландської. Тутешня тубильна, кельтська людність була позбавлена всяких культурних засобів; їх гнітили як католиків і як безземельну бідноту. Політичну автономію, осібний парламент для Ірландії скасовано. Се викликало тут сильний потаємний революційний рух, тайні товариства, потаємні убийства англійських поміщиків і т. ин. В культурнім життю реакція душила всяку свобідну мисль; людям свободолюбним не було житя в Англії. Опозиційні видання не виходили з процесів, політичні діячі тому звичайно писали без свого імени. Найбільші таланти Англії — Байрон, Шеллі шукали спокою за кордон ом. Се були часи блискучого розвіту англійської літератури — творчости геніяльного поета Байрона, великого історичного романіста Вальтер-Скота і цілого ряду иньших поетів, істориків, мистців. Сі люде душили ся в реакційній залусі.

Коли боротьба з Наполеоном, котрою оправдувалась реакція, скінчила ся повною побідою Англії, в 1814 р., се скріпило опозицію. На чолі йдуть радикали, які добивають ся політичної реформи, але поруч них з кінця 1820-х рр. замітною стає соціалістична, або як тоді казали — комуністична течія; вона звязана з іменем Роберта Овена, філянтропа і соціального реформатора, батька кооперативної ідеї. В епоху тяжких економічних криз і страждань робучого народу, після 1815 р., він виступає як гострий критик сучасного економічного ладу, невтомний агітатор, організатор, відкриватель нових доріг і нових форм економічного житя і працює десятки літ (умер 1858 р.) не знеохочуючись ніякими неуспіхами. Для вироблення ідеї колективізму він зробив незвичайно багато.

Домагання реформи виборчого права підпирали віги, невдоволені пануванням поміщиків, і після довгої й завзятої боротьби в 1832 р. переведені різні частинні, але в сумі доволі значні поправки в виборчій системі (англійські реформ взагалі визначають тим, що звичайно не роблять повної перебудови по певному принципу, а роблять частинні зміни й поправки в старих порядках — все спираєть ся на практиці, і Англія й досі не має писаної конституції). Робітники дістали мало, більше

селянство та середна буржуазія, і 'вігн після сього взяли перевагу в парламенті. Міністерства ліберальні, і консервативні доводи правильно

54. Катедра св. Петра в Римі (бача Мікельанджельо), коьноада Бернії. Найславніший архітектурний твір пінього відродження, перехід до т. зв. „барока“.

ергують ся, але ліберальні кабінети зістають ся при власти де далі се довше і мають все більший вплив на законодатво. Протягом

1830-х років вони зреформували адміністрацію, вирвали її з рук поміщиків, поширили виборне самоврядування.

В інтересах робучих мас все таки було зроблено дуже мало. Отже коли й поява на троні нової особи — молодій королеві Вікторії, що правила потім протягом цілого XIX століття (1837—1901), не принесла ніякого поліпшення, робітники й радикали об'єднались на ґрунті домагання більш ґрунтовної виборчої реформи: загального, рівного, прямого і тайного виборчого права й інших домагань. Виклад цих домагань називався „народною хартією“, і з того рух сей зветься хартитським. Але як і попередня боротьба, так і сей рух не перейшов в революційний вибух переворот, а обмежився лояльними формами: масовими заявами, зборами, протестами. Паралельно, в таких же формах маніфестувався також ірландський рух; але легальні форми його не давали ніяких результатів, і тому так звана „молода Ірландія“ часто хапалась терористичних форм, потайних убийств тощо. Але в революційне повстання він не перейшов і тут. Навіть бурхливий 1848 р. не викликав в Англії революційного відгону.

Ліберали здійснили свою програму торговельної і взагалі економічної свободи: зложили збіжіві закони, якими підтримували високі ціни на збіжжя, в інтересах поміщиків і всякі торговельні обмеження. Провели деякі закони в охорону праці дітей і жінок і початки десятигодинного робучого дня. Більшого не хотіли, і без їх помочі провідники робітничого руху не знайшли доріг до здійснення своїх домагань. Робітництво знеохотилося і закинувши політичні домагання всю енергію звернуло на організації професійні „робочі союзи“, які ставили своїм завданням забезпечення і улпшення робочого договору. Ірландська-ж біда не знайшовши свого залагодження, знайшла свій вихід в еміґрації до Америки, масовій, величезній; половина людности протягом півстоліття виїшла туди.

Робітництво себе чуло не так лихо як сей хліборобський пролетаріят. Кінець 1840-х і 1850-і роки були часами блискучого розросту англійського промислу і торгівлі, збагачення буржуазії. Се давало можливість тред-юніонам добити ся умов роботи і для робітників: збільшення плати, скорочення робочого дня. Політичні інтереси були звернені на заграничну політику, де діяли ся тоді події многоважні, з котрих доволі зручно користалась англійська політика для поширення і скріплення панування Англії на морі і в колоніях. (Віджила на ново, як побачимо стара конкуренція Англії в Францію в захоплюванні колоній, і Англія значно збільшила і поширила свої колонії.) Всі ці економічні і політичні успіхи правляща ліберальна партія брала як потвердження правильности своєї політики економічної свободи (невмішуння держави в економічні відносини), і тому не раді були робити якісь знач-

нійші зміни. Тим пояснюють ся затише в соціяльнім і політичнім законодавстві 1850 і поч. 1860-х рр.

Але з кінцем 1850-х років тред-юніонський рух, вичерпавши всі можливості, які давало йому попереднє законодавство, стрів ся з ріжними перешкодами його в організації економічної боротьби, страйків і т. ин. Провідники тред-юніонів побачили, що потреба вернути ся до політичних, та обєднатись з радикалами для політичних реформ. Економічні кризи 1863—6 рр. загострили сю потребу. Наново обгострив ся також ірляндський рух, коли скінчилась американська усобиця й революційні організації ірляндських емігрантів перекинули свого роботу до старого краю (особливо перелякали англійську буржуазію терористичні акти організації „фенїїв“). Під впливом сього всього розвиваєть ся друга боротьба за реформу.

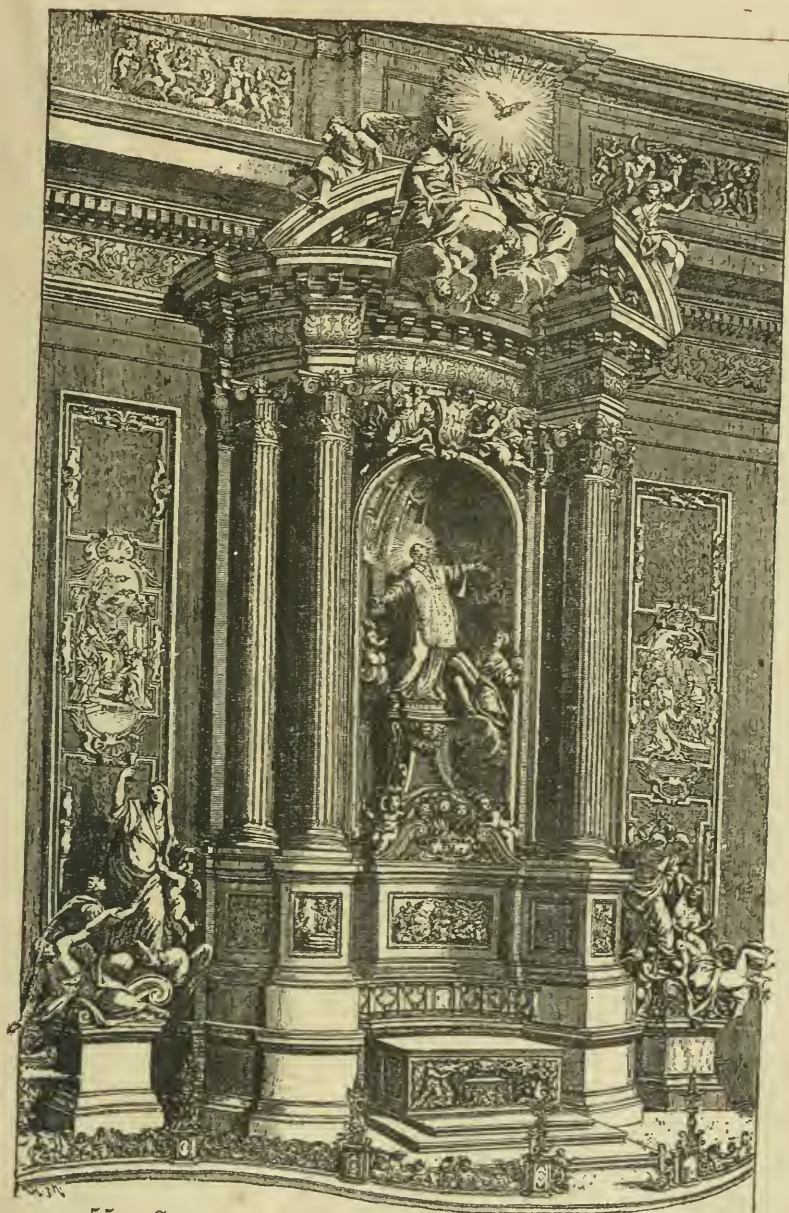
Першим провідником її виступив радикал Брайт, з кінцем 1850-х рр., потім, в 1860-х рр. конкурують на сїм ґрунті, силкуючись провести як найбільше бажаних масами реформ, щоб оперти ся на них, лідери лібералів і консерваторів, два найбільші англійські політики сеї доби, Гладстон, провідник лібералів, і Дізраелі, провідник консерваторів. Перед усім на чераї стояла реформа виборчого права, її провів Дізраелі, щоб перебігти дорогу лібералам, в 1867 р. Вона хоч зіставила велику нерівномірність в розділі мандатів, все таки дуже значно збільшила число виборців, особливо по містах, і відкрила радикальним елементам дорогу до правління. Найближші вибори дали перевагу лібералам; Гладстон, прийнявши правління, запросив до свого кабінету Брайта (се т. званий „перший кабінет Гладстона“, 1868—1874). Протягом пяти літ він перевів ряд реформ в справі ірляндській, в справі робітничій, в справі шкільній. Правда, вони не задовольали вповні інтересованих кругів (Ірляндців, тред-юніони й ин. — се дало можливість Дізраелі кінць кінцем повалити Гладстона, пішовши далі в робітничій справі), але в сумі вони все таки значно здемократизували жите Англії і улекшили всім упослідженим можливість бороти ся за кращу долю.

97. На континенті: Друга імперія у Франції, Кримська війна, обєднання Італії. Тим часом, як Англія без великих революційних бур, дуже повільно, але певно і твердо йшла в напрямі демократизації і поступу, європейський континент після революції 1848 р. переживав часи чорної реакції, котра піднялась скрізь, використовуючи переляк буржуазії перед революційним пролетаріатом та його домаганнями. Монархізм, панування аристократії, урядництва армії скріпилось наново; запанувала цензура, поліційні обмеження і тільки поволі стало вибивати ся з сих лещет громадське жите — як де — в 1850-х та 1860-х роках.

Особливо ефектно подавлено революційні рухи і замінено відновленням Наполеонової імперії в самій Франції. За сей час встигли вивітритись і в непамять пішли темні сторони Наполеонового режиму, виплили на верх різні приємні спомини про ті часи, і коли його брата-няч Люї, що вважав себе наслідником його традицій, і вже кілька разів робив проби перевороту, щоб захопити владу після лютової революції приїхав до Франції, то і військо, і дрібна та середня буржуазія стали переносити на нього свої симпатії до великого Наполеона. Люї умів зручно поглибити й поширити популярність, різними загальними обіцянками, і його залюбки висували найрізнійші круги, неприявні революції і радикалам. При виборах до установчих зборів його вибрано в кількох округах, при виборах президента республіки, в грудні 1848 р., він дістав без малого п'ять з половиною мільйонів голосів, тим часом як кандидат поміркованих республіканців дістав неповних півтора мільйона, иньші й того менше.

Вступивши на уряд, він зараз повів себе не як голова республіки, а як монарх, наслідник традицій імперії. Зручно вмів розбудити й традиції в армії й привязати її до себе, прихилив до себе консервативні елементи, проголосивши „охорону основ, власности, сімї, релігії, порядку“. Здобув симпатії клерикалів, помігши напї задавити революційну республіку, що з'організувала ся в Римі. Проби повстання, організовані радикалами, ще раз в 1849 р., він задавив без милосердя, загострив закони против преси, против зібрань, віддав просвіту під контролю духовенства.

Опираючись на всі ці консервативні елементи, коли скінчив ся час його президентства й парламент не схотів змінити закона, щоб він міг поновити свій вибір, Наполеон в грудні 1851 р. зробив переворот. Замкнув парламент арештувавши наперед визначніших провідників опозиції; для настрашення перевів розстріл неозброєного парижського народу; тисячі людей без усякої вини арештовано і заслано на тяжке заслання. По сім повнім розгромах республіканської партії переведено плебісцит, всенародне голосовання, і завдяки агітації консерваторів (особливо клерикалів) воно величезною більшістю похвалило вчинений Наполеоном переворот і видав у ним конституцію, яка віддавала йому всю владу, як президентови республіки. Заохочений сим успіхом, Наполеон не вдовольив ся сею фактичною властю і захотів влади доживотної й дідичної, імператорської. Протягом 1852 р. відповідно приготовлено настрій, адміністрацією, духовенством і військом і новий плебісцит величезною більшістю висловив ся за відновлення імперії. В роковини перевороту Наполеон проголосив себе „з ласки божої й волі народу імператором Французів“.

55. Стиль „барока“, олтар в церкві Ісуса в Римі.

Се проголошення зробило в Європі неприємне вражіння. Перед тим всі реакційні круги тішилися з Наполеонового перевороту й погрому заданого республіканцям. „Президент“ Наполеон на заході, цар Микола на сході стали двома великими підпорами реакції, на котрих

постарались опертись усі, хто хотів полатати надшарпані революціями 1848 р. старі порядки. В Австрії конституцію 1848 р. скасовано, в Пруссії формально віставлено, тільки прикалдом Наполеона зведено її впливи до кулі; там і тут однаково запанувала чорна реакція, в Австрії до того закрашена клерикалізмом, панованнем духовенства, в незвичайних розмірах. При тім Пруссія опиралась головню на Росію, вповні піддавшись під опіку царя Миколи, Австрія-ж була не вдоволенна його претензіями западто самовластно розпоряджувати в Европі.

Відновленне імперії у Франції їх усіх затрівожило. Воно формально нарушало постанови віденського конгресу й грозило відновленнем старих агресивних тенденцій першої імперії. Дійсно, Наполеон, ставши імператором, не тільки старав ся задоволити буржуазію економічними успіхами, великими прибутками, розкішю й виставністю французького, особливо парижського, двірського життя — що справді знову задавало тон Европі, як за часів Людовика XIV і першого Наполеона, — але потішити її політичними і военними успіхами. Ріжні военні пляни, походи й війни наповняють 1850 і 1860-і рр., і з початку Наполеон мав в них успіх. Особливо високо підняла його повагу кримська війна, розпочата в 1853 р. в оборону Туреччини против претензій Росії.

Цар Микола рахував на відданість Пруссії і влячність Австрії за поміч подану їй против угорського повстання, коли прикладом своїх попередників виступив в ролі оборонця православних підданих Туреччини. Виставив певні релігійні жадання, але мав в пляні скріпити свої впливи, чи урвати щось з турецьких володінь. Але прогавив момент, коли міг би справді розправити ся сам на сам з Туреччиною. Тепер уже, коли він у відповідь на відмову Туреччині на його жадання зайняв руминські князівства Молдаву й Волощину, в оборону Туреччини стала Франція й Англія, в поміч Франції прийшла также Сардинія, а Пруссія й Австрія нічим не помогли Росії, навпаки утрудняли її операції. Росія мусіла опорожнити руминські князівства, побіди за Кавказом також їй нічого не дали; французькі, англійські й італійські війська вступили до Криму, обложили Севастополь, але стріли тут тверду відправу і цілий рік російські війська протримали ся в сій півзруйнованій твердині, і тільки з кінцем літа 1855 р. облишили його. Се дало змогу і союзникам з честю закінчити війну. Престіж Росії як сильної мілітарної держави був зломаний, Наполеон вийшов в ролі керманяча європейської політики. Але наслідком сеї нещасливої для Росії війни мув перший серйозний вилім в пануванню реакції: в Росії почалась доба реформ, ліберальний курс, вона перестала бути тою твердинею абсолютизму, якою була досі.

Подібні, але ще більш шкідливі наслідки для його позиції мав иньший ефектний виступ Наполеона — його поміч італійському об'єднанню.

Він мав ту слабу сторону, що хотів грати роль прихильника демократії й національного визволення, і між иньшим вважав своїм обов'язком підтримувати національні змагання Італійців. Сю слабу сторону використовував великий італійський політик, оден з будівничих італійського об'єднання граф Кавур, що з осени 1852 р. став головою правительства сардинського королівства.

Обставини звернули тоді надії італійських патріотів на се королівство й його савойську династію. Династія ся — потомки старих італійських королів — носила таке ім'я від графства Савойського, котрим здавна володіла. До володінь її належав П'ємонт, італійське підгір'є Альпів, Генуя, Ніца й острів Сардинія. Володар сих земель, король Віктор-Емануїл мав розум не піддати ся впливам темної реакції після 1848 року — він зіставив в цілости конституцію дану 1848 році і тим придбав симпатії італійських лібералів. Його прем'єр Кавур звертав свою політику против Австрії, котра володіла значною частиною північної Італії, була підпорою реакції в Італії і викликала горячу ненависть італійських патріотів.

Кавур шукав против неї помочи Наполеона і той справді пішов на роль протектора італійського визволення — обіцяв Кавурови помочи здобути від Австрії Л'юмбардію й Венецію, що вона держала, але й собі винувив у Кавура Савойю та Ніцу. Покладаючись на се Кавур постаравсь спровокувати Австрію на війну, в 1859 р., і Наполеон прислав йому своє військо в поміч. Щоб замирити ся з Наполеоном, Австрія відступила йому Л'юмбардію і він по згоді передав її сардинському королеви. Але се не задоволило італійських патріотів. В Тоскані, в сусідніх князівствах Пармі, Модені, в папських володіннях, в полудневій Італії підіймались великі рухи за прилученне до Сардинського королівства, за об'єднання Італії під володіннем савойської династії. Багато давних республіканців пристало до того руху, вважаючи сей спосіб об'єднання найбільш практичним, легким до здійснення, з огляду на поміч Наполеона.

Пляни Наполеона в дійсности не йшли так далеко, він мав свої власні пляни на італійські землі, але Кавур зручно вмів його використати для своїх плянів. Лякав його й иньші європейські правительства, що коли не допоможуть савойській династії зібрати Італії під своїм монархічним правлінням, то в ній прийде республіканський рух, небезпечний для них і Наполеон кінець кінцем дав згоду на прилученне до сардинських володінь Тоскани й сусідних земель, папських володінь — крім самого Риму і полудневої Італії. Похід на Сіцилію, організований славним народнім італійським героєм Гарібальді 1860 р. скінчив ся повним розгромом неаполітанського правительства — одного з найбільш реакційних, темних і деспотичних, які тільки були в Європі;

Австрія, Прусія й Росія протестувала против „пограбовання“ неаполітанської династії, але без Наполеона не рішилися виступити активно. Парламент нової об'єднаної Італії, зібраний в березні 1861 р., оголосив Віктора-Емануїла королем Італії, бракувало їй тільки столиці — Риму. Против волі Наполеона Кавур не хотів іти, а Наполеон не хотів до решти дражнити своїх клерикалів, які й так гнівалися на нього, за те що він дозволив на відібранне від папи інших італійських провінцій.

Таким чином здійснилась, хоч не вповні, без Риму і Венеції поки що давня мрія італійських патріотів про об'єднання Італії, а для сучасної Європи знищено ще одно огнище темної реакції, якими здебільша були ті різні італійські правительства, знищені національним рухом 1859—1860 рр.

98. Австрія і Прусія. Франко-пруська війна і відновлення Німецької імперії. Як кримська війна в Росії, так невдачі понесені в Італії Австрією, в війні з Віктором-Емануїлом і Наполеоном, викликали в австрійських правительствених кругах певне отверезіння з реакційного чаду, в якому вони жили й тримали австрійські землі після погрому революції 1848 р. Італійська війна відкрила гріхи реакційного правління, зловживання і крадіжки, які чинилися в правительствених кругах, під охороною цензури і поліційних утисків і в двірських кругах рішено змінити курс. З початком 1860 р. скликано „поширену державну раду“, покликано різних визначних осіб з провінцій для обміркування потрібних реформ. Зроблено різні уступки угорській автономії, щоб приєднати угорські круги. Але вони не вдоволились сими уступками, і взагалі при дуже різномірному складі австрійської імперії не легко було знайти правильну лінію, яка б вивела її на дорогу успішного розвитку.

В комісії, вибраній радою для вироблення пляну реформ, більшість мали аристократичні і клерикальні елементи, які стояли на становищу „історичного права“ — хотіли широкої автономії провінцій, з захованням їх старих привілеїв і законів, які давали провідну роль місцевій аристократії в правлінню цих земель. Вони уявляли собі державу федерацією, але з характером аристократичним і клерикальним. Меншість, представлена урядництвом і буржуазією німецьких провінцій не хотіла такої федерації, вона була настроєна більш ліберально і конституційно і бачила запоруку конституційного ладу в сильній, об'єднаній конституційній монархії. Її підтримували народности, які не мали своєї власної аристократії і не хотіли впасти в руки чужої ворожої аристократії з ослабленням центральної влади. Українці галицькі, буковинські, угорські бажали сильного центрального правління, яке-б обмежило права чужоземної аристократії, що хотіла

панувати над ними — польська в Галичині, румунська на Буковині, угорська в закарпатській Україні.

З цього часу йде хитанне австрійського правительственного курсу між сими двома течіями. З початку цісар прийняв програму федералістичної більшости, поручив сформувати міністерство галицькому Полякови Голуховському і опублікував в осени 1860 р. „діплом“, котрим надав імперії федералістичну конституцію, як бажала собі аристократія. Але угорські маґнати не вдовольнилися тою автономією, яку давав їм сей діплом, вони хотіли повернення своєї конституції 1848 року, яка робила Угорщину з приналежними провінціями державою самостійною, звязаною з Австрією тільки особою спільною монарха. Діставши назад свої старі інституції, вони попросту перестали сповняти розпорядження австрійського правительства, і се підірвало федералістичну програму в Австрії. Цісар перейшов на сторону німецьких централістів, поручив сформування кабінету Шмерлінґови, прихильникови поміркованого лібералізму і з початком 1861 р. видав „патент“, котрим ніби то доповняв ся „діплом“, а в дійсности заводилась конституція зовсім відмінна. Заводив ся єдиний для всієї імперії парламент („райхсрат“, „державна рада“), по провінціях організувались сойми, де діставало доволі широке представництво міщанство й селянство.

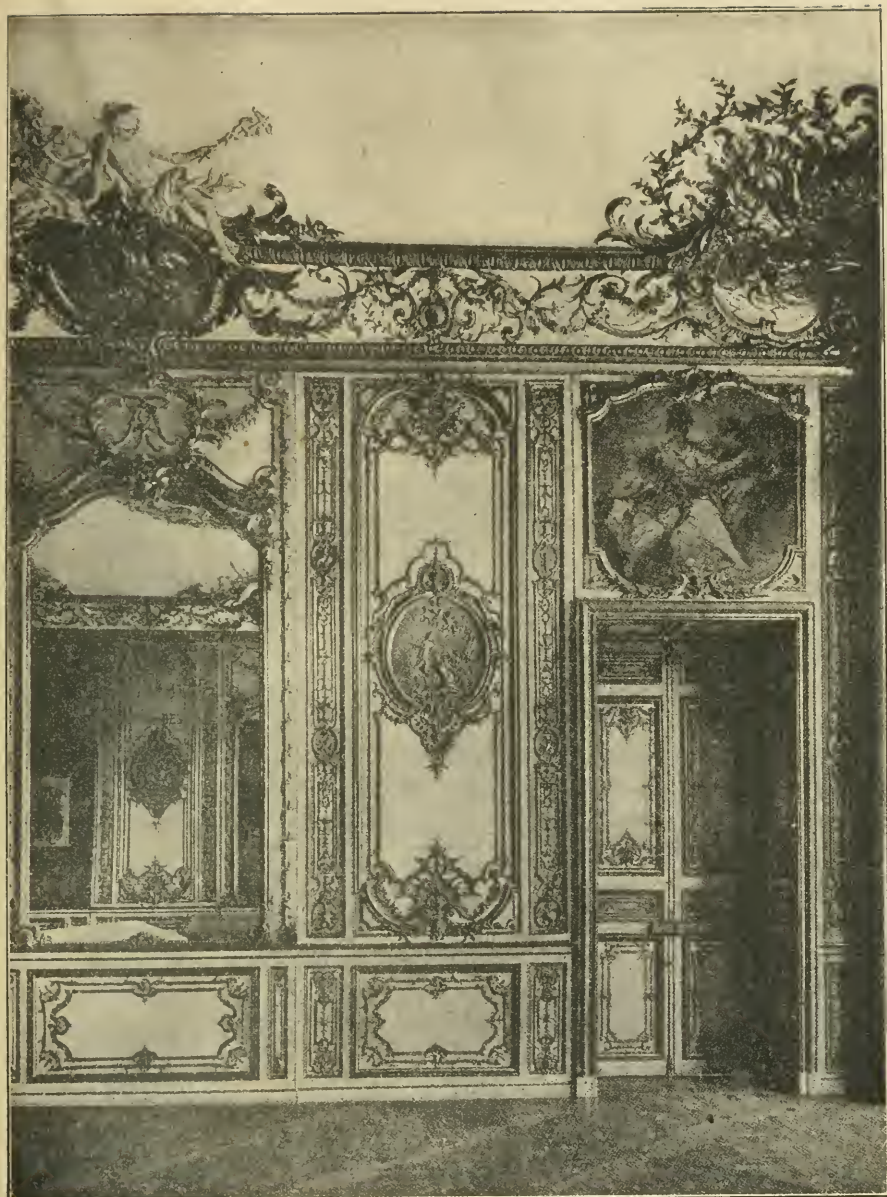
Сей новий курс дуже підняв репутацію Австрії в Німеччині. Досі Прусія мала ліберальніше правління ніж Австрія і німецькі ліберальні круги надії кращої будучности Німеччини покладали на Прусію. Але новий пруський король Вільгельм з своїми міністрами в тім часі розсварили ся з своїм парламентом і повели з ним гостру боротьбу, тому що він не хотів приймати їх плянів збільшення пруської армії, а вони вважали се доконче потрібним для політичної сили Прусії. Провід пруського правління король віддав в руки великого пруського політика Оттона Бісмарка (се він вперше тоді 1862 р. взяв керму пруської політики). Бісмарк не вагавсь повести боротьбу до кінця з пруськими конституціоналістами, се відвернуло від Прусії симпатії німецьких лібералів і всяких прихильників німецького об'єднання. Становище Австрії в Німеччині росте і кріпне на ново, і для пруських політиків, перед усім для Бісмарка, стає черговим жаданням знищити сі впливи Австрії в Німеччині, щоб відновити пруську гегемонію.

Бісмарк мав повний і ясний плян: воєнними успіхами покорити собі пруську опозицію, підбити Німеччину під впливи Прусії й дати їй провідну роль в світовій політиці. Людина вдачі рішучої, непохитної, сей „зелізний канцлер“, як його прозвали, здійснив сей плян не сплянюючись ні перед якими перешкодами, ні перед якими способами.

Російського царя, близько посвояченого з королем Вільгельмом, він умів поставити вповні під впливи пруської політики (особливо приєднав його тою помічу, яку Прусія подала Росії підчас небезпечного для неї польського повстання, тим часом як Австрія зайняла становище більш прихильне для Поляків). Умів ще зручніше використовувати слабі сторони Наполеона для своєї політики ніж се зробив Кавур. І австрійське правительство (де взагалі не знаходилося визначних політиків) умів вести на поводиті й робити з нього свій знаряд.

Першим голосним успіхом його в здійсненню сих плянів була Шлезвік-гольштинська справа. Сі два північні князівства, Шлезвік і Гольштинія займали посереднє становище між Німеччиною й Данією. Вони були в володінню данської династії, але що данський король в тім часі вмер не лишивши наслідника, німецький союз хотів вернути сі князівства назад в склад Німеччини, під володінням одного з німецьких князів, до котрого вони мали перейти в спадщину. Але Бісмарк задумав забрати їх для Прусії, повів дуже тонку інтригу, втягнувши до неї й Австрію, пересварив її таким чином з німецьким союзом, спровокував на війну з Данією, розгромив її на спілку з Австрією, змусив зріктися Шлезвіка й Гольштинії, і поділився сим володінням з Австрією (1864). Потім змовівшися з Наполеоном і ввійшовши в союз з Італією, він підняв суперечку з Австрією і з Німецьким союзом (радою держав Німеччини) з приводу Шлезвіку і Гольштинії і спровокував їх до війни. Пруське військо, загодя приготоване до сеї війни, в кілька день розгромило австрійські і саксонські сили на Мораві (головна битва під Садовою, коло Кеніґґрецу, літом 1866 р.) і зайняло ті території, які пруське правительство мало намір забрати собі, користаючи з сеї війни з німецькими князями. Австрія мусіла просити згоди. Бісмарк, маючи на гадці зробити Прусію гегемоном всеї Німеччини старавсь можливо легко провести ту операцію, яку він уважав потрібною для скріплення Прусії. Австрія стратила тільки Венецію (її дістала нова Італія, хоч у війні була побита), але мусіла вийти з Німецького союзу і полишити Прусії вільну руку — робити що хоче з тими землями, які піднялись були разом з Австрією против Прусії. Прусія забрала землі потрібні їй на те, щоб звязати свої ренські, західні володіння з східними, і на місце старого Німецького союзу організувала новий, так званий „Північно-німецький союз“, на принципах вироблених ще в 1848 р.

Союз сей стояв вповні під впливами і проводом Прусії. Але для Бісмарка се був тільки перехід до об'єднання наоколо Прусії всіх німецьких держав. Для сього мала послужити війна з Наполеоном, національна війна Німеччини з Францією, відплата за всі пониження, які Німцям протягом століть прийшлося терпіти від Франції. Літом

56. Французьке „рококо“, палата Субізі, пол. XVIII в.

1870 р. він зручною інтригою примусив французьке правительство проголосити війну Пруссії — хоч французьке військо зовсім не було готове до війни. Навпаки в Пруссії все було приготоване до найменших дрібниць, німецькі війська, як у війні з Австрією, за короткий

час розбили французькі сили й повели наступ на Париж. Наполеон, що сам був при війську, оточений німецькими силами, віддав ся в руки Вільгельма під Седаном, 2 вересня. Коли про се дійшла вість до Парижа, тут випикло повстання, проголошено республіку й організовано „правительство національної оборони“. Воно завело переговори з Німцями, але Бісмарк ставив вимоги, котрих те не важило ся прийняти. Париж обложено німецькими військами; республіканське правительство, що з Парижа перенесело свій осідок до Бордо, даремно сьлувалось його визволити. Паризька людність незадоволена політикою уряду, бунтувалась против нього і кінець кінцем організувала свою „комуну“ (громаду), з своїм окремим правительством, не признаючи ні республіканського правительства, ні скликаного ним „національного зібрання“, що мало дуже консервативний характер і за всяку ціну хотіло як скорше покінчити війну.

В таких обставинах Франція не могла вести боротьби, і мусіла згодити ся на умови Бісмарка: відступити ренські провінції — Ельзас і частину Лютарінгії, згодилась заплатити 5 мільярдів франків контрибуції й виконати иньші умови. Оконечну умову про се підписано в Франкфурті, в травні 1871 р. Під впливом сих блискучих успіхів і викликаного ними одушевлення Бісмарк міг перевести свій плян. В Версалі, під Парижом, де стояла головна німецька квартира, німецькі князі прийняли проєкт проголошення пруського короля „німецьким імператором“ й перетворення „Північно-німецького союзу“ в „державу“ (Reich), або імперію. В січні 1871 р. сталось се проголошення, в травні скликано вже парламент нової імперії, який з деякими змінами прийняв конституцію „Північно-німецького союзу“.

Кристаючи з сих подій італійське правительство закінчило об'єднання Італії. Наполеон, який мав силу, не дозволяв відібрати від папи Риму; коли він упав, Гарібальдійці з італійським військом зайняли папські володіння і бомбардуванням змусили Рим піддатися. Папі полишено тільки частину міста, де стояв Ватикан, папська палата, і собор св. Петра.

99. Росія і славянство. Росія не пережила загального революційного руху 1848 р. Навпаки, російське правительство, налякане сим рухом, ще більше обгострило свою реакційну, репресивну політику, стараючи ся яко мога глибше відчужити російське жите від західно-європейського, здавити всякий не тільки політичний але й культурний рух. В університетах обмежено число студентів (по 300 в кожному), з програми виключено предмети, які могли будити думку. Цензуру літературну загострено до крайности, цілий ряд письменників піддало засланням, арештам, або мусіло йти на еміґрацію за кордон.

Обгострили ся також ще гірше відносини національні. В Фінляндії напр. заборонено літературу на народній фінській мові. В Польщі введено російську адміністрацію російську мову, позакривано культурні й наукові польські інституції, вищі посади роздавано тільки Росіянам. На Україні після того як виловлено і позамикано в казачатах членів Кирило-методіївського брацтва, поведено незвичайно суворі нагінки на все, що може нагадувати про існування українського життя.

Під тяжким наглядом поліційним, під вічною загрозою арештів, заслань і кари смерти панував позірний спокій і російський уряд, обманюючи ся сим фальшивим спокоєм, вважало його доказом внутрішньої рівноваги, пишалось осягненнями результатами — що йому вдалось урятувати Росію від „західньої зарази“, пишалось повагою і силою Росії, котру воно готове було вважати першою державою світу. Але прийшла Кримська війна необережно наклика на царем Миколою (1853—1855), і відкрила всю пустоту сеї пихи. Виявилось, що під сим деспотичним поліцейським режимом згинули всякі моральні основи громадського і державного ладу, що адміністрація була до ґрунту здеморалізована, що навіть військові сили російські, хоч на них зверталась головна увага весь час, не здатні були до серйозної війни. Викрилась загальна ненависть культурного світу до Росії, як опори деспотизму й реакції, фальшиве міжнародне положення, і глибоке незадоволення в краю.

Цар Микола не міг пережити сеї руїни свого режиму, він умер на початку 1855 р. Його син Александр II з одного боку зараз же розпочав переговори з державами про згоду, які закінчили ся парижським трактатом 1856 р. (Росія не понесла великих територіяльних утрат, більше моральні — вона не могла тримати військової фльоти на Чорнім морі, її границю відсунено від Дунаю, і християнських підданих Туреччини взято під формальний протекторат всеї Європи.) З другого боку правительтво публично і щиро признало неможливість дотеперішнього режиму, потребу основних реформ згори, хочби і в супереч реакційним, консервативним силам Росії. Се покаянне і сей ліберальний курс зробили сильне вражіння на громадянство відразу перетягли поступове російське громадянство на сторону правительства, не вважаючи, що програма реформ проголошена правительством при нагоді закінчення війни, не визначалась ясністю й рішучістю, а проводилась дуже повільно і страшенно обережно. Правительтво представляло собі консервативні елементи — поміщицькі головно, далеко сильнішими, ніж вони були в дійсности, бояло ся їх викликати на різку боротьбу, і се побоювання поділяли в значній мірі і поступовці.

На першій черзі стояла реформа селянська. Було ясно, що кріпацтво являєть ся перешкодою для економічного і культурного розвитку; остання війна привела Росію до повного фінансового банкруцтва, з котрого при кріпацькім хазяйстві не можна було вийти. З другого боку грозило селянське повстанне, — селянські бунти прокидались неуставно то там то тут. Але правительство боялось поміщиків і обмірковувало реформу дуже довго (з початку секретно), і тільки в 1861 р. її проголошено: селяне стали не тільки свободні особисто, але дістали й землю, і в своїй сільській управі і господарстві стали незалежні від поміщика (деякі поміщики проєктували, щоб дано свободу без землі, і оставлено впливи поміщика над селом, над його управою). Але землі дано мало, далеко менше, ніж селяне обробляли фактично (вибирано часто найгіршу, в місцях негодіних), і обложено за неї занадто високими, викупними платами.

Та все таки ся реформа переведена була досить рішучо, і поступове російське громадянство в більшости готове було дивити ся крізь пальці на її темні сторони, сподіваючи ся, що селянська реформа буде тільки початком корінного перебудовання соціального і політичного устрою Росії. Справді, правительство носило ся з плянами реформ адміністрації, судівництва, самоврядування. Але його реформаторська енергія видимо вичерпувалась, його лібералізм видихав ся, стрічаючи ся з проявами недовіря з боку більш радикальних російських кругів і опозицією иньших національностей. Справа земського самоврядування, в котрій громадянство сподівало ся побачити початки конституційного ладу, була поведена правительством зовсім бюрократичною, чиновницького дорогою — воно не зверталось до громадянства, не передавало справи на обговоренне на місце, як в селянській реформі, і в результаті земський закон, виданий в 1864 р., тяжко обманув сподівання лібералів. Земське самоврядуванне обмежено чисто господарськими справами, і то без якої небудь виконавчої (ісполнительної) сили, при тім виборчий закон віддав його фактично в руки поміщиків, а губернаторам дано величезну контролю над ним. Так само справу міського самоврядування (законом 1870 р.) розвязано зовсім суперечно з бажаннями, висловленими в комісії представниками городської людности, котрій з початку ся справа була віддана на обміркуванне.

Така-ж непевна була політика правительства в національнім питанню. Українцям тільки незвичайними заходами вдалось добитись повороту засланих Кирило-методіївців (Шевченка, Костомарова, Куліша); для задоволення українських національних потреб не зроблено нічого і після кількох літ ліберальної нейтральности в справах української мови і культури, уряд вернувь знову до системи репресій, устами міністра внутрішніх справ Валуєва проголосивши, що української мови

„не було, нема і бути не може“, а викликають українськвій рух на свою користь Поляки.

Полякам, що радісно привитали нового царя в Варшаві, сподіваючись ліберальнішої політики, він холодно відповів: „Лишіть мрії, панове! все що зробив мій батько, зроблено добре, і моє правління буде продовженням попереднього!“ Тільки сильний зріст польського революційного руху, що прорвав ся в великих маніфестаціях в 1860—1 рр., змусив уряд до деяких уступок, — але вони не задоволнили громадянства і не відвернули повстання.

В Фінляндії правительство намірило ряд реформ, але відтягало скликання сойму — скликало його тільки по вибуху польського повстання, в осени 1863 р. Цар, відкриваючи його, радив депутатами „доказати, що в руках мудрого народу ліберальні установи не тільки не шкідливі, а стають гарантією порядку і безпечности“. З того часу сойм скликано раз на пять літ, фінляндське жите могло розвивати ся конституційно — хоч і в дуже тісних межах. Інші-ж народи мусіли про себе промишляти иньними способами.

З початком 1863 р., піднялось повстання в Польщі; сили повстанців були слабкі, вони скоро мусіли перейти до партизанської війни, й вели її протягом року, без особливих успіхів, вичікуючи, щоб європейські держави вмішали ся в їх справу. Європейське громадянство, дійсно, було дуже прихильно настроєне до Поляків і дебивалось від своїх урядів, щоб вони підтримали Польщу. Наполеон, вважаючи себе протектором Поляків, особливо мов до сього охоту. Але Прусія заявила свою повну солідарність з Росією в польській справі, давала їй поміч против повстанців і разом з Росією зажадала від Австрії, щоб вона повстанців не підтримувала — під загрозою війни, — і се стримало й инші держави від якогось рішучого виступу на користь Польщі. Вони обмежились тільки дипломатичними протестами, котрі російське правительство пустило поза уха, знаючи, що за ними не стоїть нічо серйозне, повстання воно задавило безпощадно, відновило старий обрусительний курс. І вся ся історія з повстанням і пресіями против нього взагалі дуже сильно вплинула на загальну внутрішню російську політику.

Правительство бере все більш правий курс, поступове російське громадянство, переконавши ся, що конституційної реформи згори нема що сподіватись, відходить від правительства все далі. Наростають за те революційні елементи, починають ся атентати терористів на царя та ріжних високих урядовців, противправительствена агітація серед народу за „землю і волю“. Вони дають привід, в 1870-х рр. до дальшого загострення всяких поліційних і цензурних репресій. З другого боку, пересваривши ся з лібералами конституціоналістами,

уряд починає прихильнійше ставити ся до славянофільського руху, що починає набирати сили, з кінцем 1860-х років, після славянського візду, організованого в Москві. Він мав характер консервативний, і до правительственной політики, що немилосердно гнобила своїх домашніх Славян—Українців, Поляків, Білорусів, ставив ся дуже поблажливо: Поляків славянофіли трактували як „зрадників Славянства“, український рух вважали справедливим поборювати в інтересах заховання „єдинства руського народа“ (з сих мотивів 1876 р. видано ганебний указ против української мови).

Уряд, що давнійше доволі підозріливо ставив ся до славянофільських теорій, за те що вони неприхильно оцінювали новий режим Росії, заведений Петром, — тепер став оцінювати славянофільський рух прихильно, тому що він відтягав увагу громадянства від внутрішніх відносин в бік заграничної славянської політики. В Австрії російські славянофіли уважали своїм обовязком підтримувати русофільські течії серед Славян австро-угорських: у Українців Галичини, Буковини й закарпатської України, серед Чехів, що пішли в гостру опозицію против німецького централістичного курсу правительства. Ще більше — серед Славян балканських, продовжуючи старі традиції Росії, що вели свій початок ще з XV та XVI в., коли Москва стала дивити ся на себе, як на спадкоємницю Візантії по її унадку. Тепер на ново починають ся балачки про те, що Росія повинна визволити від Турків Царгород і поставити на ново хрест на св. Софії. „Славянські комітети“ та товариства російські заходять ся підпомогати „славянським братам“ в їх змаганнях до визволення. Урядові російські сфери стояли досить близько до сих агітаційних і запомогових заходів, і се збільшає тривогу і незадоволення в політичних кругах Європи, які боялись, що з такої славянофільської політики Росії можуть виникнути великі політичні замішання — особливо на Балканах.

100. Балканські справи. Австрія й її суперництво з Росією.

Упадок Туреччини, виявивши себе так несподівано в XVII в., ішов усе далі протягом XVIII і XIX в. Хвилями вона ніби скріплялась з сього занепаду, але все таки її упадок був явний. Користаючи з сього ослаблення, різні підвласні Туркам народи чіплялись за всякі ворожі Туреччині сили, щоб вибити ся з під турецької кормиги. Так уже в першій половині XVIII в. добились фактичної незалежності Чорногорські Сербі. Визвольні змагання Наполеонської доби захопили Сербів, Волохів і Греків. Сербська боротьба закінчилась тим, що значна частина Сербії під проводом воеводи Обреновича добилась значної самостійности, як держава васальна (1820). Криваве повстанне грецьке захопило симпатії європейського громадянства (великий англійський поет Байрон наложив в нім головою, ставши в рядах

57. Італійське малярство XVII в. Гвідо Рені, т. зв. Беатріче Ченчі
(оден з найпопулярніших образів).

повстанців), і в 1831 р. держави виговорили у Туреччини незалежність для частини грецької території, що стала самостійним грецьким королівством.

Але загалом держави не раді були всяким таким визвольним рухам і змінам в Турецькій імперії. Вони боялись, щоб вона не розлетілась і з поділу її спадщини не вийшло великої війни між заінтересованими державами. Здавна різні держави мостили собі стежки до тих чи інших турецьких володінь різними способами. Так Росія, вважаючи себе спадкоємницею давньої Византійської імперії, носила ся з плямами в тій чи іншій формі заволодіти Царгородом і привести під свою зверхність православні балканські народи. Але на балканські землі, особливо західні, мали претенсії також австро-угорські цісарі, тому що Угорщина, як знаємо, стільки віків воювала з Туреччиною і з її упадком надіялась поширити свої володіння на полудне, до моря. Нераз они на спілку з царями вели сю війну з Туреччиною, але дуже боялись, щоб Росія їм не перебігла тут дороги. На тім ото й розбилась російсько австрійська приязнь підчас Кримської війни. Франція здавна здобула собі від турецького правительства права опіки над католиками, які проживали в турецьких володіннях, і при тім старалась захопити середземне побереже, яке належало до Туреччини. Наполеон хотів заволодіти Єгиптом, щоб відти досягти Англіїців у Індії. Се йому не вдалось, але в 1860-х роках французьким капіталістам удалось забрати в свої руки дорогу до Індії, коли французький інженер Лесепс з помочю Наполеона III, дістав від єгипетського володаря дозвіл на прокопанне суецького каналу і на сполученне Середземного моря з Червоним. Канал сей, закінчений 1869 р., став під управу компанії, в котрій головну ролю мали французькі капіталісти, власники паїв. Се дуже було неприємно Англії, яка в XVIII в. вибила Францію з Індії, й перебівала їй туди дорогу всякими способами — для того так завзято боролась з Наполеоном. Вона при першій нагоді купила у хедіва паї каналу, які до нього належали, а потім скористала з його банкруцтва — що він перестав платити проценти по позичкам, і взяла фінансове хазяйство Єгипту під свій нагляд, а згодом і зовсім фактично ним заволоділа.

З другого боку вона не хотіла допустити й Росії поширитись на Балканах і азійських володіннях Туреччини, ні тим менше заволодіти Царгородом та чорноморськими протоками, бо вважала Росію небезпечним для себе конкурентом на сході.

Тим пояснюють ся неприязні відносини держав до визвольних змагань турецьких підданців і велике замішанне в європейській політиці, яке викликалось такими визвольними рухами. Румуни Молдави і Валахії хотіли об'єднатись в одну самостійну державу й позбутись тої залежності від Туреччини, яка ще зіставалась, але в сім їм перебівала Росія з одного боку, Австрія з другого, бо одна й друга

хотіли заволодіти дунайською дорогою. Греки підіймали повстання, щоб вирвати ті землі, які ще зіставались під турецьким володінням, але держави не хотіли допустити об'єднання грецьких земель. Болгари і Сербі доходили своїх прав, і Росія підтримувала їх справу, — але інші інтересовані держави не хотіли, щоб вона скористала з того для своїх плянів та робили всякі перешкоди.

На Балканах особливо Австрія тим була заклопотана. Після того як вона стратила свої італійські володіння, а Бісмарк позбавив її впливів і участі в німецьких справах, Австрія мала свободні руки і сили, щоб більше займатися балканськими справами. Сими балканськими плянами захоплюють ся особливо австрійська династія та її цісар Франц-Йосиф: їм здається, що на Балканах вони можуть не тільки нагородити свої територіяльні утрати але й знайти нову сильну підпору для династії і для державної рівноваги.

Внутрішні відносини Австрії були дуже трудні. Конституція, заведена „патентом“ 1801 р., викликала сильну опозицію з боку „федералістів“ і ще більше з боку Мадярів. Вони не хотіли сеї єдиної конституційної монархії, котра заводилась сим патентом, добивались широкої автономії країв, а Мадяри настоювали на відновленню конституції 1848 р. Хоч против малярських претензій була далі своя велика опозиція домашня (з боку Словаків, Сербів, Румунів, Семигородських Німців, а особливо — з боку Хорватів), але австрійський двір на осмілив ся звязатись з нею та повести боротьбу з Мадярами, а шукав всякого порозуміння з малярськими панами. Після погрому 1866 р. він рішив таки зовсім згодитись на малярські домагання. Такий погляд прийняли й німецькі провідники: вповні вдовожити Мадярам, зробити їх своїми союзниками, а зате не допускати федералізму, затримати одноцільність решти монархії й перевагу Німців. На таких підставах переведено нову конституцію 1867 р., яка з певними змінами протримала ся до кінця Австрії.

Угорщина дістала свою конституцію 1848 р. і повне державне право; крім спільного монарха тільки спільна армія і спільна дипломатія звязувала її з Австрією. Сі спільні справи мали полагджувати делегації парламентів угорського і австрійського на основі „угоди“, яка укладалась обома союзниками на десять літ. Всі інші справи мали полагджуватись кожною з сих двох частин монархії самостійно (сеї устрій зветь ся „дуалізмом“, подвійністю).

На Угорщині австрійське правительтво помогло Мадярам приборкати опозицію інших народів. Хорватії дано автономію, інші народности опинились під повним пануванням Мадярів. В австрійській половині куцу автономію надано провінціям (числом 14). Делегати провінціальних соймів сих провінцій склали нижню палату австрій-

ського парламенту, котрому належало законодавство по всім важнішим справам.

Ся конституція не принесла спокою і рівноваги Австро-угорській імперії. Мадярські магнати, котрим австрійська поміч дала велику силу, хотіли здобути для себе і для Угорщини становище привілейоване, вони хотіли кермувати всею політикою монархії і знищити навіть ту невелику залежність від неї, яка ще лишилась. Федералісти були невдоволені тим, що їм не дано державного права або ширшої автономії. Народности, які в новім устрою опинились під перевагою иньшої народности в своїм провінціононім житю, доходили своїх прав: Українці в Галичині против Поляків, Словінці в альпейських провінціях против Німців, Словаки, Румуни, Німці против Мадярів на Угорщині.

Австрійські двірські круги і сам цісар Франц-Йосиф думали, що в балканській політиці можна буде знайти вихід для сих внутрішних напружень — здобути там третю підставу, крім австрійської для династії і опираючись на них рівноважити суперництво німецько-мадярське. Бісмарк підтримував сї пляни. Позбавивши Австрію впливів в Німеччині він хотів уставити з нею можливо приязні відносини, в інтересах німецької національности і ріжних економічних та політичних вигід Німеччини. Щоб узяти Австрію під свої впливи він обгострював конкуренцію її з Росією, лякав її Росією та обіцював їй усяку поміч против російських славянофільських заходів на Балканах і у внутрішніх відносинах Австрії. Славянські організації Росії й сам уряд давали моральну і матеріальну поміч ріжним славянським і православним народностям і групам Австро-Угорщини в їх боротьбі против німецької та угорської переваги. Ще більше ніж та поміч (не бозна як значна!) дражнила Німців та Мадярів та надія на Росію, яка вливала енергію в сю боротьбу і держала їх в вічнім страху якого небудь небезпечного вибуху. Тому ся політика мала успіх.

Балканські події 1875—6 рр. особливо помогли тому. В західній Сербії, т. св. Герцоговіні, пограничній з австрійською провінцією Дальмацією, піднялось повстанне против Турків. Рух пішов також у забалканській Болгарії. Та се болгарське повстанне було люто задавленне; Герцоговінців же Туркам приборкати не вдалось. З Герцоговіни воно поширилось на Босну, підтримала його Чорногора, далі Сербія. Австрія виступила заступницею Герцоговінців перед Туреччиною, в Росії організовано за дозволом уряду збір грошей, збирано і висилано добровольців до Герцоговіни й Сербії. На чолі їх пішов російський генерал Чернаев. Славянофіли наставляли на правительство, щоб воно теж змішало ся в війну, але те довго не відважалась, бо Англія рішучо виступила против оружного вмішання. Там в сїм часі

58. Італійське малярство XVII в. Сассоферато, Мадонна.

правив консервативний кабінет Дізраелі, який ставив своїм завданням піднести і поширити впливи Англії за границею і спеціально — поставити заставу російським впливам на сході. Він добився від парламенту проголошення королеви імператрицею Індії, щоб

підчеркнути непохитний намір Англії задержати в своїх руках індійські володіння і хотів також охоронити Туреччину від російських плянів. Він запевняв держави, що вона сама переведе реформи і на його бажання султан дійсно дав своїй імперії конституцію, при кінці 1876 р., з котрої в дійсности нічого не вийшло — але вона стримала держави від вмшання.

Тоді Росія, послухавши порад Бісмарка, що заохочував її до легкої побіди над Турцією, а разом робив обіцянки Австрії, пустилась воювати з Туреччиною за визволення балканських Славян.

Весною 1877 р. вона почала війну; до неї пристала тільки Румунія і Сербія. Сподівавши легкої побіди не справились, Турки боролись сильно, облога Плевни і битви на балканських проходах поставили російську армію в критичне становище. Але з кінцем року Плевну таки здобуто, останні турецькі сили зламано, і султан просив згоди не вважаючи на те, що Англія вислала йому на поміч свою ескадру і мобілізувала армію. Під Царгородом, в Сан-Стефано підписано договір: болгарські землі мали утворити васальне князівство під зверхністю султана, Сербія, Румунія, Греція і сама Росія діставали причинки з турецьких земель; в Босні і Герцоговіні, в Епірі й Тесалії, в Альбанії й Арменії мали бути переведені реформи.

Але вороже становище зайняте Англією й Австрією до сього трактату змусило царя просити Бісмарка посередничити, щоб не розбити спілки трьох імперій — Німеччини, Австрії й Росії. Бісмарк скликав в Берліні конгрес, який на чисто переробив Сан-Стефанську умову: Болгарію обкромлено, иньші причинки також знесено, за те Австрія дістала в окупацію Босну і Герцоговіну, а Англія остров Кіпр.

101. Потрійний союз. Італія й її прилучення до союзу.

Берлінський конгрес глибоко вразив Росію й відкрив їй очі на нещиру ролю Прусії (властиво Бісмарка, властивого хазяїна німецької політики). Досі тісна приязнь Росії й Прусії стояла непорушно: приязне становище Прусії підчас франко-пруської війни скріпило сей союз. Коли Бісмарк встиг замирити ся з Австрією, підчас тої-ж франко-пруської війни, таким чином зложилась спілка, чи навіть союз трьох імператорів, як його називали — хоч якогось формального союзного трактату між ними не було.

Ся спілка вважалась підставою політичної рівноваги Європи й консервативної політики — бо всі три правительства, не вважаючи на деякі уступки лібералам, в тім часі мали вповні консервативний напрям і вели завзяту війну з своєю домашньою опозицією. Правительство російське боролось з революційним рухом, що хотів зломити царський режим терористичними актами (пробовано кілька разів вбити царя — що таки й удалось потім р. 1881). Правительство нової

німецької імперії з початку звело завзяту боротьбу з католиками, потім обернулось ся „спільного ворога“ — на соціалістів. Двір австрійський — сам по собі дуже консервативний і клерикальний, спирався то на поміркованих німецьких лібералах, то на консерваторах — з кінцем 1870 рр. такий консервативний напрям переважає. Обєднання отже сих трьох консервативних, бюрократичних монархій надавало велику певність і силу їх правительством. Але Бісмарк, пильнуючи яко мога тісніше звязати, чи підбити своїм впливом Австрію, не завагав ся ризикувати старою приязнею з Росією, й нарешті справді таки відштовхнув її від себе і змусив шукати иньших союзників.

Поведенне Бісмарка на берлінськїм конгресі одначе більше вразило російське громадянство, не свідоме тайних трактатів, уложених правительством. Окупація Босни й Герцєговини Австрії, що так образила російських славянофілів, сталась за виразною згодою царя: він дав на се згоду ще перед тим як почато війну з Туреччиною. Але се, стало відоме 30 літ пізнійше, і тому російське громадянство вдарило на Бісмарка, Німеччину і Австрію, цар же заховав і далі добрі відносини з своїм дяльком, німецьким імператором, і той так само. Але Бісмарк супроти такого ворожого настрою російського громадянства вважав для себе дозволеними всякі способи забезпечення, і 1879 р. він уложив секретну умову з Австрією, котрою обіцяв їй поміч на випадок війни з Росією, а Австрія обіцяла Німеччині таку саму поміч, коли-б у неї дійшло до війни з Францією.

Умова ся зісталася невідомою Росії і не розірвала відносин. Але відчуженне Росії від Німеччини йшло все далі, особливо коли вмер цар Александр II (убитий революціонерами 1 березня 1881 р.) і на царстві настав его син Александер III. Правління набирає ще більш консервативного і націоналістичного напрямку. Перед ним, в останніх місяцях Олександра II був недовгий зворот в ліберальний бік: ліберальному генералови (Армянинови з роду) Лоріс-Мелікову дано широкі повновласти, щоб помирити уряд з поступовими кругами громадянства, мала бути скликана нарада з представниками земств і міст, щоб виробити плян нових законів. Але Александр III взяв знову напрям сильно консервативний, з деякою закраскою славянофільською: у внутрішніх справах спирався на дворянстві, всяко старав ся скріпити його силу і впливи, а в заграничній виявляв охоту йти самостійно від Німеччини, вести політику „національну“.

Тому Бісмарк не рахував на Росію й шукаючи союзників на випадок війни з Францією, накинув оком на Італію.

Ся можливість війни з Францією була провідною гадкою німецької політики. Погром заданий Франції й тяжкі умови миру, подиктовані тоді їй німецьким урядом тяжили над Німеччиною як мара. Німці не

допускали, щоб Французи могли забути й помирити ся з усім отсим. Вони пригадували слова Гамбети, провідника французької республіки, сказані в пораді націоналістам, щоб не робили непотрібного галасу: „Думаймо про се завжди, ніколи про се не говорім“, і думали, що Французи і ті що кричать і ті що мовчать, ніколи їм сього не забудуть. Тим більше, що кривди, які діялись Французам від німецького уряду в забраних краях, Ельзасі і Льотарингії, таки справді нікому у Франції не давали забути сеї кривди.

Бісмарк використовував сей страх перед війною з Францією, щоб усе збільшити німецьку армію, податки, власть правительства, та шукав нових союзників, нових забезпечень на випадок сеї можливої війни. Він говорив на початку 1887 р. в німецькім парламенті: Ніхто у Франції не відрік ся Ельзаса-Льотарингії, кожної хвилі може прийти війна, така що в порівнянню з нею війна 1870 р. була іграшкою, — сим разом кожда сторона настане, щоб свому противникови випустити всю кров з жил — щоб він не міг стати на ноги й подумати про нову боротьбу з тридцять літ!

На Росію Бісмарк не міг уже покладатись. Ще перед турецькою війною, коли він схотів пострашити Францію війною, Росія обстала за нею. Тепер тим тільше. Тому він накинув оком на Італію. Се був дуже цінний союзник против Франції, бо міг атакувати з полудня; Італія мала чисельну флоту на Середземнім морі й обов'язувалась її збільшити. Але, здавалось — як Італії йти на сей союз, коли Франція вважалась її освободителькою, а Австрія була одвічним ворогом, і ще й тепер держала ріжні італійські землі, котрі Італійці вважали „невизволеною Італією“? А про те політика провела Італію до того.

Тяжко їй приходилось. Свое обєднанне оплачувала вона дуже дорогою ціною. Прийшлось перебрати на себе довги правительств тих обєднаних земель; війни за обєднанне лишили по собі великі дефіцити і позички. Великі кошти прийшлось положити також на те, щоб привести до ладу ті краї: напр. до крайности запущений Неаполь (найбіднійше місто краю), відбудувати на столицю з початку Фльоренцію, потім Рим — бо Італійцям хотілось тепер бути великою нацією, великою державою, а край був бідний — промисел, торгівля, замітна буржуазія існувала тільки в північній Італії, більш половина її — бувші папські і неаполітанські землі страшенно підупали.

Прилученне Риму, зроблене без дозволу держав, против бажання католицької церкви, довго держало італійських політиків в страху, що його схочуть у них відібрати. Німецькі, французькі католики домагались того від своїх правительств, і коли клерикали мали силу в Франції, аж до кінця 1870-х років, се була справді серйозна погроза. Даремно правительство і парламент, забравши Рим від папи, старалось всякими

способами його заспокоїти — признано йому права самостійного правительства, призначило великі кошти на утримання його двору і урядів. Паша Пій прокляв їх, вирік ся тих „юдиних грошей“, наказав вірним бойкотувати правительство, парламент, навіть громадські самоуправи, і всяко агітував против нових порядків.

Се не було приемно, бо і без того людність була ними мало вдоволенна. Величезні довги і дефіцити змушували правительство шукати все нових податків, які спадали головно на людність бідну. Самих процентів йому приходилось платити пів мільярда лір — величезну суму для такого бідного краю. А що спирало ся воно на підтримку багатой буржуазії північної Італії і старалось нічим її не гнівити, то вишукувало всякі побічні податки, які падали всім тягарем на білну людність. Особливо був ненавистний податок на меленне зерна, що дуже здорожував хліб, і через се був уже раз скасований, але потім відновлений знову.

Через се зростало невдоволення, виникали повстання, ширив ся анархізм — теорія яка ставилась ворожо против державної організації і парламентарного ладу. Правительство вважало користним, для свого забезпечення, звязати Італію союзом з консервативними північними монархіями Австрією й Німеччиною. До сього прилучилась іше образа на Францію, що переходила у Італії Туніс. країну дуже близьку Італії географічно, де було багато італійських кушців та робітників, й Італія давно носилась з заміром її прилучення. Італійське правительство бачило, що для своєї заграничної політики воно потребує союзників і не може зіставатись ізольованим, з політикою „вільної руки“, і під впливом сеї образи на Францію пристало до союзу з Німеччиною й Австрією.

Се сталось формально в 1883 р. і так утворив ся так званий „потрійний союз“, що простояв до великої війни. В Італії він був дуже непопулярний, і не приніс їй дійсних політичних користей; навпаки, суперництво з Францією принесло великі шкоди економічному життю Італії, а великі видатки на армію і флоту, до яких змушували її союзники, збільшали її фінансову руїну. Проте італійське правительство з вказаних мотивів таки трималось сього союзу.

Для загальної європейської ситуації він теж не був користний, бо давав занадто велику перевагу Німеччині, що стояла на чолі потрійного союзу і змушував всі інші держави, які не хотіли зносити її гегемонії, також збивати ся до купи. Перед усім Франція, котру головно мала на оці Німеччина, мусіла шукати собі союзників. Уже Гамбета накинув оком на Росію — хоч як такий союз виглядав дивним для свободолюбного республіканця. Але що-ж? Міг „християнійший“ к роль Франції з політичних мотивів стати найблизшим союзником

турецького султана в XVI в., міг братати ся з царем і французький республіканець!

Тим більше, що третя французька республіка в ґрунті річи була дуже мало радикальна.

102. Третя французька республіка і початок союзу з Росією. Французька республіка, проголошена під вражіннем седанської катастрофи, довго була справді, „республікою без республіканців“, як з неї посмівались. Старі республіканські та революційні сили винищив Наполеон III при своїм перевороті, так що вони тільки по трошку почали наново наростати, з поворотом засланих, та емігрантів, в 1860-х роках, в Парижі та по деяких більших промислових центрах, і проголошенне республіки не дуже скріпило їх.

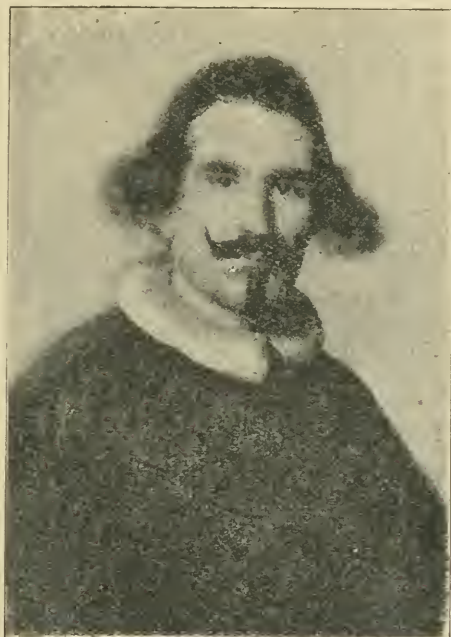
В національне зібранне, що мало рішити справу війни й миру й будучого устрою Франції, на початку 1871 р. вибрано, як знаємо, в величезній більшості депутатів консервативних, монархічних, або дуже поміркованих. Парижська людність, яка проголосила республіку, вчинила повстанне против тимчасового правительства, сформованого національним зібраннем, дуже консервативного та против його політики негайного замирення за всяку ціну. Але правительство, на чолі котрого стояв Тієр, колишній міністр Людовика-Філіпа, потім провідник опозиції, тепер божище буржазії і консервативних кругів, — безжалісно задавило і заляло потоками крови се повстанне парижського пролетаріату чи „паризької комуни“, як вона себе називала. Республіканські елементи ще раз погромлено і панованне консерватистів, як здавало ся, скріпилось міцно. Тієр держав ся того переконання, що ся „республіка буде консервативна, або її зовсім nebude“ — візьмуть гору монархісти. Користаючи з ширших повновастей, котрими його наділено як президента держави (саме слово „республіка“ всяко обминалось!), він доволі зручно вів сю політику укріплення республіканського ладу хоч би в консервативній формі. Привів до ладу фінанси і військо, швидко сплатив контрибуцію Німеччині і добив ся виводу німецьких військ, які зіставались на французькій території до сеї виплати.

Але скоро ослаб і сей союз помірковано-консервативних партій, на котрім спирав ся Тієр. Обеднали ся всі монархічні партії — прихильники старої династії (так звані легітимісти, найбільш реакційні прихильники ліберальної монархії і орлеанської династії, і найбільш ліберальні — прихильники імперії і бонапартової династії. Вони поставили завданнем відновленне монархії, і коли Тієр зрік ся президенства через їх опозицію (в 1873) вони вибрали президентом бонапартиста маршала Мак Магона й стали рішучо готуватись до заведення монархічного ладу. Літом 1873 р. все вже було готове, коли, раптом розбилось на тім, що кандидат легітимістів, ґр. Шамбор

(внук останнього короля, старої династії) не згодився прийняти трьохкольорової карогви Орлеанів. З цього замішання в рядах монархістів скористувались прихильники республіки, щоб скріпити її позицію й провести закони, які потім утворили конституцію республіки, — і навіть назву республіки (хоч і то тільки дуже хитрим маневром).

Се була перша перемога республіки. Потім проведено дальші конституційні закони, вибори переведені на їх основі дали більшість в палаті депутатів, і після того як нова палата післала республіканців в сенат, там партія республіканська і монархічна сливе зрівнялись. Але зіставився президент — монархіст, і за порадою монархістів він в 1877 р.

ще раз поспробував дати перевагу монархістам, сформував монархічний кабінет і розпустив палату. Але на виборах республіканці отримали блискучу перемогу, президент мусів віддати формування міністерства республіканцям, і нарешті з початком 1879 р. зрікся президентства, не вважаючи можливим давати свого імені на його призначення. Республіка виграла свою справу, але в результаті такої тяжкої боротьби за своє існування вона справді вийшла дуже консервативною. Називаючись республікою, вона організувалась властиво як конституційна монархія і дуже нагадувала своїм укладом бельгійську конституцію, яка послужила взірцем багатьом монархічним конституціям другої половини XIX століття. Президент являється властиво конституційним королем. Нижня палата, вибрана загальним голосуванням, рівноважить ся впливами сенату, який вибирається посередно, дуже складним способом, і дуже мало відбиває в собі бажання народних мас.

59. Дієго Веласкец (найбільший з майстрів Іспанії), власний портрет.

Напряма республіканській політиці давав в своїй боротьбі Гамбета, який виніс її, можна сказати, на своїх плечах. Ми вже стрічали ся з його іменем. Він зробив собі імя в війні з Німцями, і тоді виступив противником поміркованої політики Тієра. Але поставивши своїм завданням обстояти республіку від монархістських замислів, він ішов

на всякі уступки поміркованим, консервативним елементам, щоб уратувати її і відкладав на пізнійше всякі реформи, котрі могли їх уразити. Ся політика „опуртуїзму“ таким чином була продовженням політики Тієра. Її вістре Гамбета звертав головно против католицького духовенства і його прихильників-клерикалів, бачучи в них головних ворогів республіки („клерикалізм — он де ворог!“ його гасло).

Після смерті Гамбети (1882) сю політику продовжував його колишній приятель Жюль Фері, що грав велику ролю в французькій політиці від відходу Мак-Магона до свого політичного краху в 1885 р. Ще більше ніж Гамбета він підтримував тісні звязки з великою буржуазією, промисловцями та капіталістами. Маючи їх за собою, він як міністер освіти виконав програму Гамбети — зломленне впливів духовенства в школі, що все ще стояла під його впливами, — особливо виховання дівчат, тому що світських шкіл для дівчат майже зовсім не було а виховувались вони у черниць. Рядом законів організовано вповні світську школу, а по дорозі зведено завзяту боротьбу з монашими громадами: від них зажадали, щоб вони взяли дозвіл від уряду, а що здебільшого вони на се не згодились, то їх силою закривали, видаляли з краю, і т. д. Сі шкільві реформи були чи не найбільшим законодавчим ділом республіки, взагалі не багатой законодавньою творчістю. Особливо в сфері соціального законодавства, що зачіпало інтереси багатой буржуазії, була вона дуже скромна.

За те велику енергію розвинула вона в сфері імперіялістичної, колоніяльної політики, і тут Фері, приятель буржуазії, особливо себе проявив. 1880-і рр. були розцвітом сеї політики: здсубто Туніс, Конго, Мадагаскар, західний Індокитай, перед французьким промислом і фінансами відкрили ся перспективи просто безграничні, і тільки нещаслива експедиція в Тонкіні (1885), використана ворогами Фері, трохи стримала сеї розмах.

Треба підчеркнути, що в сій колоніяльній політиці французьке правительство користувалось певною підтримкою Бісмарка, який у свою боку радо справляв в сей бік французьку енергію і рад був грати ролю її протектора. Але се власне давало привід правим, націоналістичним ґрупам ударяти на республіканців, що вони, гонячи ся за заморськими успіхами, занедбують свій обовязок в Європі — дати „реванж“ Німцям і вернути свої утрати 1871 р. В 1887 р. націоналісти підняли особливо великий галас, висуваючи як спасителя Франції популярного генерала Буланже, що будучи военним міністром, особливу увагу звертав на укріплення східньої границі Франції против Німців. Тимчасом, як монархічні круги почали заохочувати його до перевороту, Бісмарк, використовуючи сеї націоналістичний галас, перевів ряд законів для збільшення воєнних сил Німеччини і прибор-

кання соціалістів і всякої опозиції. Але заразом, роздражнений французькими похвалками, він розкрив свої карти й похвалювався таємним союзом з Австрією укладеним в 1879 р.

Се відкрите зробило сильне вражіння і змусило і Францію і Росію, против котрих був звернений сей союз, з новою силою подумати над скріпленням свого становища. Різні події вплинули ще більше на сі заходи — і на зближення сих двох держав, загрожених Німеччиною.

В сім часі вмер старий Вільгельм, перший імператор відновленої німецької імперії (1888). По короткім правлінняю його сина Фрідріха на трон прийшов внук, Вільгельм II, пізнійший автор великої світової війни. Він скоро розійшовся з Бісмарком і старий господар європейської політики пішов на спочивок. Новий імператор захотів сам робити політику і вона стала ще більше заціплява. Бісмарк все таки, при всій своїй загонистості, вмів від часу до часу налагодити відносини і до Росії і до Франції, новий імператор не вмів сього. Він роздразнив Росію полешками, даними Полякам, і зближенням з Англією в хвили, коли у Росії з Англією відносини були особливо напружені, через їх колоніяльне суперництво в Азії.

Се суперництво з Англією також зближало Росію з Францією — вона була конкуренткою для них обох. Союз сих двох держав, про котрий давно думав Гамбета і Фері, починає здійснюватись. Початком послужив приїзд французької ескадри до Кронштаду в 1891 р. Йї тут віддано великі гонори — і се було початком союзу Франції й Росії, до котрого пізнійше прилучилась і Англія.

103. Англія в останній чверти XIX і початках XX в.
Колоніяльне суперництво з одного боку Франції з Англією й Італією, з другого — Англії з Росією, се була та дошка на котрій балансував так довго Бісмарк і грав ролю хазяїна європейської політики аж до свого відходу в 1890 р. Для Німеччини він не шукав колоній і взагалі не хотів виводити політичних німецьких інтересів за межі центральної Європи. Але старанно підтримуючи добрі відносини з усіма, він промощував дороги німецькій торгівлі техніці й промисловості до всіх країв — робив весь світ ареною економічної німецької експлоатації. Умисно підтримуючи конкуренцію иньших держав, він змушував їх шукати помочи Німеччини, робив прислуги то одній то другій державі — і казав собі оплачувати їх. Ми бачили, як він змусив Італію звязатись з Німеччиною і Австрією, показавши їй (в тунисській справі), що вона сама нічого не вдіє. Те саме давав він почувати то Росії, то Англії, то Франції. Він сам одначе не завсігди вмів витримати сю обережну політику, а його наступники зіпсували ще більше. Вже як Росію випущено з німецьких впливів настільки, що прийшло у неї до тісного зближення, а потім до формального союзу

з Францією (формально заключений він був весною 1894 р.) — се вже було великим ударом німецьким впливам, кінцем німецької гегемонії в європейській політиці. Але доки Німеччина зміла підтримувати добрі відносини з Англією (а так ще було в 1890-х роках), то її позиція не була ще загрожена. Коли-ж Німеччина сама пустила ся в кольоніальну політику, схотіла стати великою морською державою й захитати пануванню Англії на морі, то се змусило Англію пошукати зближення з Францією, і так утворилась та „Антанта“ (порозуміння) яка кінець кінцем знищила Німеччину і віддала пануванню над світом англо-саксонській расі (Англійцям і Американцям).

Протягом останньої половини століття в Авлії далі чергувались періоди внутрішнього будівництва і імперіалістичного поширення на вні. Коли керма переходила до елементів консервативних, які спирались на поміщиків і великих промисловців, вони шукали поширення англійських кольоній і впливів за морем, коли брали правління елементи ліберальні й радикальні, вони звертали головну увагу на поліпшення становища бідних верств людности в Англії, її провінціях і кольоніях і вважали шкідливим витрачати засоби і сили на поширення за морями, з котрого користали тільки капіталісти та фабриканти. Так після розцвіту англійського імперіалізму в 1850-х роках, за лорда Пальмерстона прийшов період реформ, звязаних головою з іменем Гладстона, які дали підстави демократичному оновленню Англії. В 1874 р. власть перейшла до консерваторів, на чолі котрих став Дізраелі лорд Біконсфільд і на сей час припадають блискучі тріумфи Англії в балканських справах, ефектне проголошення англійської королеви „імператоркою Індії“, й інші успіхи імперіалістичної політики, або так званого „джінгоїзму“. Але ці успіхи дорого коштували англійську людність і вибори 1880 р. дали знову перевагу Гладстону з його програмою: „спокій, ощадність, реформи“. Сей другий кабінет Гладстона 1880—5 приготував і перевів важну виборчу реформу, яка хоч все не давала ще загального виборчого права, але все таки значно наближалась до нього. Се характеристична особливість англійського життя, що тут реформи не переводять ся по чистому принципу, а все в виді частинних поправок, які задовольють якусь частину обділених, і так без сильних потрясень, без революції, становище нищих верств потроху поправляється. На підставі сього нового виборчого закону більшість дістали знову ліберали і Гладстон наміривсь заспокоїти иньшу болячку англійського життя — домагання Ірляндців. Вони домагались автономії для своєї країни (Home rule) і відновлення осібного ірландського парламенту (скасowanego 1800 р.), і не давали спокою Англії своїми протестами і терористичними актами. На чолі їх став тоді зручний політик Парнелл, який боронив ту ідею, що Ірляндія не просте

географічне понятє, а нарід нація, і потрібує національних прав. Гладстон вважав справедливим задоволити се домаганне і поставив такий проект, але се викликало роздвоенне в його власній партії, частина лібералів обєдналась з консерватистами, і таким чином утворилось нове групуванне партій (уніоністи і гомрулісти). Справа ся тягне ся й досі (Гладстонови в четвертому свому кабінеті і вдалось перевести закон в низшій палаті, а палата лордів його провалила (і за те потім ліберали добились, що її позбавлено сього права).

Гладстон після сього відійшов, і правління на десять літ (1895—1905) перейшло в руки консерватистів-уніоністів, які розвивають широкі імперіялістичні пляни. Між ними було сотворенне великого одностайного володіння в полуд. Африці, з чого вийшла війна з Бурами, котра коштувала страшенні гроші і дуже скомпромітувала Англію. Правительство стало заводити нові податки, консерватисти радили покинути систему вільної торгівлі та повернутись до старої системи митової. Оден з провідників уніоністів Чемберлен в звязку з сими ставить плян перетворення Англії з її колоніями, заселеними англійською людністю, в одну федеративну імперію, звязану митовими договорами. Сим імперіялістичним плянам противились провідники робітників, і на сей час припадає великий зріст робітничих партій та її впливів в політиці.

Важна переміна в сїм часі зайшла на троні; вмерла королева Вікторія після 64 літ правління і її місце (1901) зайняв її син Едуард VII: тим часом, як його мати взагалі не мала впливу на політику, король Едуард виявив чималу енергію і зручність в міжнародній політиці, і власне він постаравсь противставити небезпечним німецьким плянам серіозні перешкоди. Досі Англія в політиці старалась не звязувати себе ніякими союзами, зіставатись в „блискучій самостійности“, як висловив ся оден з її політиків. Тепер провідники англійської політики і сам король з ними починають працювати над тим, щоб придбати Англії союзників, а ізолювати Німеччину з її небезпечними плянами. Німецьке правительство в сїм часі почало перебивати дороги Англії в колоніальній політиці в Африці, в Азії, на Балканах, а головно зачіпало її за живе своїми плянами сотворення великої фльоти, котра могла б конкурувати з англійською (1900). Досі Англіїці шильнували, щоб їх фльота була не менша ніж фльота двох найсильніших по ній морських держав. Се було не проста амбіція, і навіть не гарантія успіхів англійського імперіялізму, заморського панування. Фльота забезпечувала існуванне самої Великобританії, її свободи, її прогоровачня. Тому се питанне займало не тільки правлящі політичні круги, а широкі круги англійського громадянства, саму навіть демократію.

Протягом всього XIX століття Англія перетворювалась все більше в країну міську, промислову, і все більше зикидала хліборобство. На початках XIX століття її людність прогодовувалась місцевим хлібом, і селянської людности було більше ніж міської. Сто літ візнійше, перед війною у властивій Англії в містах жило 78 %, в Шотляндії 75 % населення, і 84 % збіжа на прогодованне привозило ся з за кордону. Рільництво стало на стільки непоплатним ділом, що місцями поміщики руйнували самі селянські хати, де мешкали ті селяне, що наймали у них поле, заводили пастівні, ловецькі парки, то що, а хліборобська людність ішла до міст, або мандрувала за море. В таких обставинах, коли-б Англія не була певна своєю панування на морі, перша війна могла-б відразу виголодити її й змусити до капітуляції.

Тому, коли Німеччина зробила вже собі славу найсильнішої, найкраще організованої, найбільш дисциплінованої держави, пустилась на конкуренцію з Англією, не тільки в кольоніяльній політиці, але і в пануванні на морю, призначивши величезні кредити на будову фльоти (в 1897), англійські політики напружили всю свою енергію, щоб скріпити становище Англії й підтяти позицію Німеччини. В 1902 р., закінчуючи бурську війну, Англія вийшла в дуже для неї користний союз з Японією, дала їй змогу таким чином помірятись з Росією, й задати російському імперіялізмови такий удар, що він перестав для Англії бути небезпечним. Заразом король Едуард, котрий з молодости був своїм чоловіком в Парижі, постаравсь звязати Францію з Англією можливо тісними звязками. Франції тоді дуже треба було чиеїсь помочи, а Росія була звязана війною з Японією, і весною 1904 р. став ся формальний союз Франції з Англією. Пізнійше 1907 р. був доповнений союзом англійсько-російським, і так против потрійного німецько-австрійсько-італійського союзу сталась антанта французько-російсько-англійська.

104. Кольоніяльне суперництво і поділ світу. Кілька разів ми стрічались з ріжними суперечками, які виникали з кольоніяльного суперництва і дуже впливали на європейську політику останнього півстоліття. Тепер спинимось трохи над сям суперництвом і над тим поділом світу, який був переведений наслідком сього суперництва в останнім чвертстоліттю перед війною. Се факт великого значіння в культурній і політичній історії світу.

Такі факти бували і перед тим, але не в таких великих розмірах. Коли при кінци XV в. Іспанці і Португальці на взаводи почали шукати доріг до Індії та захоплювати краї, які по дорозі їм траплялись, папа взяв ся посередничити між ними, щоб не прийшло до війни між двома католицькими народами, і визначив границю між тим, що мало належати Іспанії, а що Португалії. Потім сі землі обєднались в іспан-

ських руках, і з них перейшли в значній мірі до Голяндців, як вони почали свою боротьбу з Іспанією — майже всі остіндські володіння.

Поруч них в XVII в. стали ширити свої кольоніяльні володіння Франція і Англія, і XVIII вік та початки XIX були часом великої війни сих двох держав за кольовії. В сій боротьбі взяла перевагу Англія, вибила Французів з Індії, відібрала Канаду і різні дрібніші володіння.

60. Рубенс (найбільший з флямадських майстрів) портрет жінки.

Сі втрати Франція стала собі нагороджувати, „вільного“ простору на се для європейських правительств зіставалось доволі. (Беру слово „вільний“ в лапки, тому що права й інтереси місцевої людности не йшли в рахунок при сім поділі світу, юридичними хазяями вважались тільки європейські держави, аж згодом заставили рахуватись з собою і деякі тубильні.) До самого XIX в., можна сказати, Європа жила

все ще мріями про індійську торгівлю, захоплювала станції й місцевості важні для сеї торгівлі, або такі, що давали на вивіз продукти, які входили в круг індійської торгівлі. Краями, які не мали такої ваги мало інтересувались, досить сказати, що такий мудрий політик як Наполеон, який так уперто добивав ся Індії, за безцін продав величезні простори в Північній Америці Сполученим Державам. Тільки в останніх десятиліттях перед війною пішло в поділ усе, що мало й не мало вартости, бо кожда держава снішла закріпити за собою що мога, аби котрась иньша не перехопила і не всадовилась на дорозі.

Отже Франція почала з північної Африки, котра могла для неї мати вартість по своїй близькості: взялась здобувати Альжир (ще реєстатовані Бурбони хотіли собі тим заробити славу — з 1830 р.), потім захопила Туніс і стала забирати Мароко, а разом з тим почала заходити в глибину з полудня ріками Сенегалом і Тангією та Нігером, у них була стара опорна база в Сан-Льої, ще з XVII в. заравом, прокопуючи Суєзький канал (1859—1869), поставила ногу на сїм східнім краю — але тим розбудила тривогу Англії, як ми вже знаємо. Англії заходилась фактично взяти в свої руки Єгипет, і дійсно протягом сорока літ зовсім закріпила його в своїм фактичним володінню. Разом з тим вона поєувала відти свої впливи горі Нільом в міру того, як розсліді подорожників просували туди дороги, а поруч і з тим ріжними способами поширювала свої займанщини в Африці полудневій, і на східнім і на західнім побережу, і англійські імперіялісти могли сподіватись кількома сміливими ударами звязати всі сї володіння до купи і зробити Африку англійським володіннем. Але велике аравське повстання пізняте в Судані (1881 р.) розірвало се сполученне. Воно потривало майже 20 літ, і трудним становищем Англії задумали покористуватись иньші держави. Італія заволоділа побережем Червоного моря і попробувала наложити руку на Абісінію — тільки та погромила італійські війська (1895—6 рр.). Французи з Конго думали перейти на Ніль, і тут у Фашоді вивішено французьку хорогву (1898 р.) — тільки Англії загрозила війною, коли яка небудь держава заявить претензії на поріче Нілю і змусила Французів уступитись. Німеччина, підготовивши ґрунт розвідами своїх подорожників, купців і агентів, в 1884 р. оголосила своїм володінням цілий ряд земель на західнім і східнім побережу Африки та помогла Бельгії властиво її королеви Леопольдови) поставити під міжнародню охорону „Свобідну державу Конго“, зорганізовану Леопольдом, котра фактично стала бельгійською колонією, прославленою лютим визиском тубильців.

Сими займанщинами уророзбивано широкі пляни Англії і Франції, що до окупації Африки. Франція постаралась звести в одну, одностайну територію свої займанщини в північно-західній Африці. Англійські

імперіялісти поставили собі плян привести до одноільного звязку володіння Англії в східній Африці, від Суезу до Капської кольонії. З сього вийшла люта війна Англії з бурськими республіками (займащицами голяндських „бурів“ себто селян), котра скінчилась таки перемогою Англії, що влучила їх землі в свою велику полуднево-африканську займащину. Тепер після великої війни і відібрання кольонії від Німців має бути, очевидно, переведений новий переділ Африки.

Сей розділ величезного контіненту, в таких ірандіозних розмірах переведений протягом кількох десятих літ, був найбільш яскравим фактом в сих нових заходах коло поділу світу. Не в таких ірандіозних розмірах, але теж дуже характеристично переводив ся він по иньших частях світу.

Так в останніх десятиліттях ХІХ в. переведено розділ Океанії. Початок і тут зробила Франція. До неї ніхто не інтересував ся сими островами, але коли Французи почали забирати під свою власть ріжні острови, то й иньші морські держави пішли їх слідами, а Англія нарешті позабирала собі все, що ще було вільного, — 1904 р. сей розділ закінчено до решти.

В Азії Англія, викинувши Французів з Індостану, на взаводи з ними — то на спілку, то в конкуренції, ділила сфери своїх інтересів в Китаю і Індокитаю — в 1896 р. вони поділили Індокитай між своїми впливами. В тім же часі Росія й Німеччина проміркували поділити Китай на „сфери впливів“, але що Англія не сподівалась для себе користи з того поділу, вона запротестувала і обстоjala тут політику „відкритих дверей“.

Конкуренція Японії і Росії й Німеччини в північнім Китаю привела до російсько-японської війни, в котрій Японія витиснула звідси Росію, а в великій війні також і Німеччину і заходила ся взяти весь Китай у свій вплив.

В передній Азії конкурентами були Франція і Англія, в середній Азії Англія і Росія. Сі дві останні держави навзаводи розбирали землі на схід і полудне від Каспійського моря, і між ними нераз відносини на тім ґрунті так загострювались, що війна вже от-от готова була початись. Аж тут прійшла угода 1907 р.

В результаті протягом останніх десятиліть перед великою війною земна куля цілком змінила свою фізіономію. Змаліли до незначних останків недосліджені, невідомі краї, зменьшились і таких де фактично самостійно жила і правилась місцева людність: з виїмком Японії, Китаю, Абіссинії (з більших держав) все иньше пройшло в більшу або меньшу залежність від європейських держав та їх кольоній. Одні краї використовують ся економічно, як доставці сировини та місце збуту

для промисловости митрополії, інші слугать місцем еміґрації для надвижки її людности, треті тримають ся в запасі, на часи коли знадоблять ся, а тим часом щоб хтось иньший не забрав.

Кольонії масово заселені європейськими еміґрантами, здобули протягом останнього півстоліття дуже велике значіння, велика війна, яка знищила стару Европу обіцює їм ще більше значіння в будучности. Перед ведуть Сполучені Держави Північної Америки, що тепер уже стали безсумнівно найбільшою економічною силою світу. За ними група автономних кольоній Англії — вони ще не обєднані так сильно як хотілось деяким анґлійським політикам, але велика війна значно посунула наперед сю справу обєднання. Далі група „латинських республік“ центральної й полудневої Америки, у котрих також є певна тенденція обєднання. Певні вигляди має піти в тім же напрямі Сибір з Туркестаном — перетворити ся в систему автономних країв чи держав, звязаних між собою якимсь :в'язком.

З поміж кольоній, які не мають ніяких шансів бути залюдненими європейською людвістю, і мусять раніше чи пізнійше стати автономною тубильною країною, перше місце займає Індія. Се діло будучности, але про ті позаєвропейські держави, які вже стали чинними, тут мусимо дещо довідатись.

105. Сполучені Держави Америки. В той момент, коли версальська умова 1783 р. виговорила для Сполучених Держав незалежність від Англії, вони займали сорозмірно невелику територію, може десяту частину нинішньої, здовж Атлантийського океану між Фльоридою і рікою св. Лаврентія, а на захід до Міссісіпі. З початком ХІХ в. вони купили собі за безцін від Франції Люїзіану, величезну територію по Місурі і Арканзасу, від Іспанії Фльориду, від Мексіку по части силою забрали, почасти викупили великі простори на полудневім заході, від Англії виторгували велику територію над Тихим океаном, при канадійській границі, а від Росії купили відкриту старими російськими подорожниками і прилучену тому до Сибіри Аляску. Пробували не раз притягнути до себе й саму Канаду, але сі заходи не вдались, Анґліїці постарались задоволити бажання Канадійців що до краювої автономії, а економічна політика Сполучених Держав останніми часами навіть викопала глибоку борозну між сими двома федераціями. В парі з розростом території йшов і зріст людности Спол. Держав. Коли вони доходили своєї самостійности, було в них коло 3 міл. людности, в 13 стейтах або державах, сто літ пізнійше 70 мілтонів, перед світовою війною 90 міл.в 48 стейтах. Сей незвичайний приріст вони завдячують крім швидкого розросту людности в добрих і догідних природних обставинах, також великому припливу пересельців сюди з Європи і з иньших сторін. Особливо великий

рух до Америки був від 1840-х до 1850-х років: тоді американське правительтво дуже розширяло свою територію і бажало збільшення

61. Рембрандт (найбільший з голяндських майстрів) власний портрет.

людности й робило всякі улукшення для емігрантів. Пізнійше воно стало навпаки обмежувати еміграцію, і вона стала зменьшатись, а все

таки була дуже значна. Всього рахують, що за останніх сто літ до Спол. Держав переселилось більше чим 30 мільйонів людей! Між ними було найбільше Англіїців, Ірляндців та Німців. Астанніми часами дуже багато переселявалось Славян, Італійців та Євреїв. Оселяючись в Америці вони дуже скоро затрачували свою національність, переймали англійську мову й ставали Американцями — чули себе особною, американською нацією.

З початку одначе не було такої однастайности між ріжними частями американської території й людности, яка витворилась в останнім півстоліттю. Північні держави мали характер більш демократичний, селянський (фармерський) і заразом торгово-промисловий, міське жите в них розвивалось дуже швидко, характер їх був більш демократичний. Держави полудневі мали характер аристократичний, хазайство в них було поміщицьке (плянтації тютюну, потім бавовни, оброблювані руками Негрів-невільників на взір іспанських поміщиків). Спільна боротьба против претензій метрополії заставила їх звязатись разом в одну федерацію, але глибока ріжниця між „Полуднем“ і „Півночю“ зісталась далі. Полудневі стейти, боячись переваги північних, старались заховати як найбільш автономії у внутрішнім устрою стейтів, тим часом як північні старались розширити права центральних органів федерації. Вони вимовляли також право стейтів йти з федерації, коли-б то ухвалила їх людність. Такі ухвали дійсно й наступили в 1860-х роках і повели за собою велику і тяжку особицю.

Безпосередньою причиною послужила справа невольництва. В північних стейтах було дуже мало невольників, і тут ішла агітація за повне скасованне невольництва, в полудневих все хазайство стояло на невольницькій праці (по переписи 1800 р. в сполучених державах було 5300 тисяч мешканців майже рівно по половині в стейтах північних і полудневих, але в тім числі в північних стейтах було тільки 100 тис. людности, а в полудневих 1300 тис. ціла половина місцевого населення). Се давало свою закраску всьому місцевому життю давало йому зовсім відмінний характер. Економічні інтереси Полудня і Півночі були взагалі зовсім розбіжні: полудневі стейти стояли за свобідну торговлю, північні, в интересах своєї промисловости обстоювали систему протекційну, високі мита на заграничні товари. Се відбивалось і на політиці, і на партійнім ґрупованню (в північних стейтах переважала партія т. зв. республіканська, в полудневих демократична — назви сі одначе ні скільки не дають понятя про ріжницю їх програми). Але невольництво все було найбільш болючим і прикрим і давало ґрунт для партійної агітації і боротьби.

Особливо обгострилась отся справа, коли „демократи“ добились закону, що втікачів невільників вільно ловити і на території тих стейтів, де невільність було скасоване. Нагинки на невільників викликали тут велике обурення.

1852 року вийшла повість Бічер-Стоу „Хатина дядька Тома“, яка описувала ірку долю Неґрів-невільників і описи нагинки на них. Вона зробила величезне вражіння, стала одною з найбільш славних світових книг, і дала особливу силу агітації против невільності. В полудневих стейтах стали побоюватись, що його справді скасують. Коли 1860 р. вибрано президентом федерації Лінкольна, кандидата республіканців, 11 полудневих стейтів (з людністю 9 міль.), з загального числа 33 заявили, що вони виходять з федерації, і заложили окрему конфедерацію для охорони своїх прав. Але північні стейти заявили, що не признають за ними права виходити з союзу („увії“, тому сі називались уніоністами), і з сього почалась війна.

Вона потяглась чотири роки (1861—65). Конфедерати боронились завзято. Якби не завзяте нових західних стейтів, що особливо заінтересовані були в утриманню одности, вони-б певно відборонились. А так уніонні війська, за помічу західних стейтів їх зломали. На поч. 1865 р. невільність було скасоване на всій території, Неґри дістали політичні права. Конфедерати мусіли капітулювати і на якийсь час стратили всякі впливи. Лінкольна, поміркованого, справедливого, в сім часі вбито, провід взяли провісники республіканців, менш здержливі і справедливі і почалось безконтрольне панування радикалів в державнім господарстві й правлінню. Тільки згодом затерлась ворожнеча між обома таборами і Спол. Держави вступили в нову стадію життя.

Починаєть ся незвичайний розвиток продукційних сил. Давнійше Америка вивозила головно сирові продукти. Подачу їх на світовий торг вона незвичайно збільшила в сім часі. В початках XX в. вона займала перше місце в гірництві, в скотарстві, в продукції бавовни. Але п. р. у того в останніх десятиліттях XIX в. став розвиватись її фабричний промисл, техніка, винаходи. Вона порівнялась з англійською, в дечім перейшла її. З тим починаєть ся і шукання нових місць збуту, виростає американський імперіялізм, його програму розвиває оновлена республіканська партія.

Провідною ідеєю американської політики довго була програма президента Монрое („доктрина Монрое“, 1823 р.): Америка не повинна бути кольовією європейських держав, Американці не допустять, щоб вони мішались до прав американських держав які здобули собі незалежність. Се коротко формулуєть ся в словах „Америка для Американців“, але нові американські імперіялісти починають вкладати в сю формулу новий зміст. Вони хочуть для себе гегемонії в Америці і економічного

уєнування Європейців; уже в 1870-х рр., при нагоді століття незалежності був піднятий плян організації всеамериканського союзу республік. Але республіки на йшли на се ані тоді, ані коли Спол. Держави скликали все-американський конгрес з нагоди 400-ліття відкриття Америки. Тоді республікане починають шукати поширення своїх впливів поза американським суходолом. Першою пробою буго заведення під американський протекторат гавайських островів (1893). Потім Спол. Держави змішались в боротьбу острова Куби з Іспанією за незалежність, почали з Іспанією війну, розгромили її флоту й здобули Філіпіни і Порто-Ріко (1898). Президент Розвельт проголосив, що Паціфік повинен бути американським морем. В звязку з сими плянами американське правительтво взяло в свої руки докінченне Панамського каналу початого ще в 1880-х рр. Лесемсом (тим самим, що прокопав Суецький канал) але не доведено до кінця.

Так приготовляв ся виступ Сполуч. Держав в великій війні, котру вони й порішили своєю участю.

106. Латинські республіки Америки і англійські автономні кольонії. Латинські республіки центральної та Полудневої Америки вийшли з іспанських кольоній, з виїмком Бразилії, яка після відновлення Португальського королівства знову вернулась до Португалії, після недовгої окупації іспанської і потім голяндської. Не вважаючи на все ослаблення Іспанії в XVII і XVIII в., вої землі від Фльориду до Огненної землі зіставались при ній і терпеливо зносили економічний визиск, деспотичну і немудру управу. Тільки в 1770-х роках „просвіщенне“ правительтво короля Карла III скасувало державну монополію кольоніальної торгівлі яка гальмувала економічне жите і се вплинуло на рózвиток не тільки торгівлі, але й сільського господарства. Політичний же рух починаєть ся тільки з того моменту, коли Наполеон зсадив в Іспанії місцеву бурбонську династію і посадив на королівстві свого брата (1808).

Як у самій Іспанії піднялось тоді національне повстання против французького пановання, так і в американських кольоніях, по ініціативі самої адміністрації організувались з місцевої людности союзи (хунти) для боротьби з французьким насильством і охорони прав старої династії. Але організувавшись у сих хунтах місцева людність індійсько-іспанська (переважно мішанці, потомки давнійших іспанських пересельців) уже більше не хотіла зіставатись в тій пасивности і безправности, в котрій її тримала іспанська адміністрація присилана з старого краю. Вони відсувають королівську адміністрацію від справ, організують своє власне виборне правління. А коли „законний король“ Фердінанд VII, реставрований на іспанським королівстві після упадку Наполеона (1814), повів в старім краю політику реакційну, зрадив ліберальній конститүції,

проголошений в 1812 р., і хотів і в колоніях відповити старі порядки — американські колонії починають боротьбу за повну незалежність свою против сього „закопного“ іспанського правительства.

Головним огнищем сього повстання на півночі було Мексіко, яке виступило найбільш скоро, різко і енергійно, завдяки сильному рухови серед нищих верств, що піднявсь під проводом одного священника, ще перед реставрацією Фарлінанда (1810). Але сей рух був занадто радикальний, він домагавсь скасування невільництва, місцева аристократія виступила против нього і його задавлено. Боротьба за незалежність відновилаь в иньших формах в 1820 р. і Мексіко стало незалежною федеративною республікою на взірець Сполучених Держав (1823). За її прикладом пішла центральна Америка, і теж проголосила федерацію — вона одначе потім розпалась на 5 окремих республік, проби обеднатись в федерацію повторялись і пізнійше, але без успіху.

В північній частині Полудневої Америки центром революційного руху був Каракас (а на чолі його стояв Симон Болівер, людина дуже енергійна і амбітна. Коли незалежність була забезпечена (в сім відиграли визначну роль Сполуч. Держави устами Монрое, запротестувавши против яких небудь заходів Святого Союзу на приборкання сих республік) — Болівер виступив з пляном обеднання в одну федерацію всіх республік, які потворились з іспанських володінь, і скликав для сього представників усіх республік до Панами на конгрес (1826), але сей конгрес не прийняв його пляну. Диктаторські претензії Болівера будили неохоту, і навіть ті краї, які були признали його диктатуру, потім відділились в окремі республіки (Перу, Венесуела, Еквадор).

На полудні, де центром революційного руху були Буенос-Айрес, організувалаь федерація, яка потім прийняла назву Аргентини; вона також фактично перейшла через сувору диктатуру, поки стала фактично на демократичний ґрунт.

Бразилія, яка відділилась від Португалії, коли Наполеон вигнав королівську династію з Лісабону, на якийсь час відокремилась від Португалії, як осібне королівство: королівська сім'я переїхала сюди й правила тут, а потім проголосила себе окремою імперією, коли установчі збори Португалії не прийняли її конституції, котру вона собі виробила. Імператором своїм вона проголосила королівського сина Дон-Педро, що був перед тим її регентом (1822). Ся імперія простояла до 1889 р. Скасування невільництва, переведене імператором Дон-Педром II, викликало невдоволення поміщиків, генерал Фоксака проголосив республіку, якийсь час правив нею як диктатор, потім вона організувалаь як федеративна республіка.

Як найбільша з латинських республік Америки, Бразилія плянам північно-американських Сполучених Держав на всеамериканську геґе-

монію противставляла плян обєднання латинських республїк в котрїм головну ролю грала-б Бразилїя. 1906 р. з сим скликала вона конгрес в Рїо-Жанейро, який привїв до заведення між ними договорів про торговельні відносини і обовязковий арбітраж при всяких суперечках. Низький стан культури, неупорядковані політичні відносини в самих федераціях гальмує дальше переведенне сього обєднання. Обєднанне автономних англійських колонїй стоїть на певнїйшїм ґрунті. Вище було згадано про плян Чемберлена — про сотворенне англо-саксонської федерації звязаної перед усїм певними економічними конвенціями. Сей плян не прийняв ся, і економічні зобовязання се мабуть найтяжше, що можуть одні колонїї від других вимагати. Але політичне обєднанне все таки поступало і перед війною, в формі періодичних конференцій премїєрів автономних правительств і підчас війни набрало особливо реальних і важних форм. Коли Ірляндїя дійсно дістане автономїю, і за її прикладом підуть деякі пнїші части Великобритавїї, се без сумвїву посуєне ідею федерації значно на перед.

Найстаршим членом з сеї ґрупи автономних англійських колонїй являєть ся Канада. Вона була з початку французькою колонїєю, Англія завоювала її задержала її за собою паризьким трактатом 1763 р. Коли піднялось американське повстанне, англійське правительство, щоб не дати йому потягнути за собою Канаду, дало широкі права місцевїї людности. І потім, щоб запобїгти обєднанню Канади з Спол. Державами (чим пераз Канадійці відгрожувались) воно і добровільно, і під натиском домагань і повстань канадійської людности, розширяло її самоврядуванне. 1840 р., після такого повстання Канада дістала повну автономїю: розпорядження ґубернатора мали робитись не инакше як через раду міністрів, відповідальну перед виборним канадським парламентом. В 1860-х рр. вона була перетворена в федерацію канадійських провінцій, на взїрець Сполучених Держав. Ся канадійська автономія „Канадійська домінїя“, як вона офіційально зветь ся, послужила взїрцем для иньших англійських колонїй, залюднених європейською людністю. Перед усїм для Австралїї.

Австралійський континент, відкритий ше в першїй половинї XVII в., на ново був відкритий і докладнїше описаний тільки в 1770 р. англійським подорожним Куком, і Англія взяла собі сї крїї на каторгу, стала сюди посилати засадженців, з 1787 р. В тїм часї така каґа практикувалася дуже широко, до Австралїї за 50 лїг було вислано звиш пів мїліона засланців, вивозили їх самим варварським способом, утримували в обставинах дуже поганих, і тому надїї, що з них потїм вийде добра хлїборобська людність, не справили ся, тому, як колонїї тутешні стали підїматись на ноги, вони стали добиватись, щоб сюди засланців не посиляно. Замість хлїборобства

дуже розвинув ся з поч. XIX в. винас овець, а потім, в 1850 р. викрито багаті поклади золота, і се приманило сюди з різних сторін масу робучого люду. Країна не тільки залюднилась спільніше, але й набрала нового демократичного характеру. Провінції Австралії, одна за другою дістають самоврядування, а 1901 р. вони утворюють федерацію на взірць Канади („Австралійська громада“). Поруч Австралії, як особна автономна колонія організуєть ся Нова Зеландія.

Нарешті після того як тяжкою війною зломлено Бурів і їх землі прилучено до англійських володінь, організувалась третя федерація англійських колоній — „Полуднево-африканська унія“.

Зложилась вона з країв переважно голяндського заселення — після того як Голяндці заволоділи рогом Доброї Надії, вони стали селити ся в сих краях, ще з XVII в. Але в наполеонських війнах Англіїці заволоділи сею полудневою частиною голяндського заселення Капською землею. Голяндські колоністи, Бури, як вони звали себе, стали виселятись на північ із Капської землі і заснували собі по сусідству дві нові республіки — Трансвальську і Оранжеву. Але Англіїці стали претендувати і на ці землі, особливо коли в них викрило ся золото і діяменти, а у англійських політиків зявились плани про утворенне одного нерозірваного англійського володіння від Капської землі до Єгипту. Кінець кінцем прийшло до славної „бурської“ війни і останні бурські землі прилучено до Капської землі. Та мала автономію ще в 1850-х рр. Кілька літ по прилученню надано автономію й новим

62. Генсборо (найбільший з англійських майстрів),
портрет дами.

бурським провінціям, а 1909—1910 рр. всі полуднево африканські колонії об'єднані в одну федеративну „унію“.

107. Відродження Японії й Китаю. Зпоміж країв не-європейського заселення раптом піднялась і здобула собі місце цілком незалежне і дуже впливове — Японія, за прикладом котрої рушився і Китай. Розрухало їх все теж ненаситне шукання нових торгових сфер впливу європейських держав та їх колоній. Без того Японія, твердо зорганізована, відокремлена від цілого світу, мабуть ще довго жила б своїм старим життям.

Її талановиті правителі — сіоґуни кінця XVI і поч. XVII в. вміли привести до суцільності й рівноваги її феодальний устрій, як він вироблявся в середніх віках — відсунули від усякого впливу імператора, взяли міцно в руки вищу аристократію, і дрібне міщанство, віддавши їм на жир низші верстви. Всього, що могло порушити усталений лад, всяко уникало ся. Тому вигнано християнських місіонарів і заборонено чужоземцям приїздити в японські порти. Але чужоземні держави не давали Японії спокою. З початку Росіяне, потім ще більше Американці за ними інші держави. Силою змусили вони сіоґуна відкрити їм японські порти. Це зробило сильне вражіння, авторитет сіоґуна упав. Партія мікада використала се ображене національне почуття і повела против сіоґуна акцію під гаслами повороту до старих добрих порядків, і геть чужоземців! В 1868 р. власть сіоґунів скасовано і повернено власть мікада.

Але дійшовши влади партія мікада (сам він мав тільки 15 літ) зовсім не думала розривати з Європою. Це було і небезпечно і — багато з сеї партії думало, що тільки присвоєння європейської цивілізації особливо технічного знання одно може скріпити позицію Японії й забезпечити її від претензій інших держав. Порвавши з прихильниками сторони, з котрими вони йшли против сіоґуна, і не оглядаючись на їх агітацію, на прояви невдоволення, на повстання і терористичні акти, вони твердо і консеквентно переводять під фірмою мікада європеїзацію Японії.

Скасовано старий феодальний устрій і клясові привілегії, селяне дістали свободу. До Європи і Америки вислано силу молодіжи до шкіл. Коли й кадри інструкторів повернулись, в 1870-х роках організовано на європейський взір не тільки армію і флоту, комунікацію і промисловість, але також право, школу, пресу і літературу. Підховані в європейській культурі групи інтелігенції починають агітацію за заведення конституції, але на се правительство не було скорі і відтягалось ріжними вимівками. Нарешті заведено її 1889, але на взірець пруський дуже мало демократичну, так що вона тільки скріпила пановання заможних верств. Політичне життя через се не розвинулось,

і навіть нова парламентарна реформа (1900 р.), яка завела значно кращі порядки, таки не виробила живого, свободного політичного життя. Правительство шльпувало зайняти своє громадянство великими імперіалістичними плянами, національними успіхами, і дійсно се вдалось йому.

Японія край дуже перелюднений і дуже неродючий, хоч більшість людности ще й тепер займаєть ся хліборобством. Тому вона справді потребувала і нової ториторії, і нових запасів природних богацтв і місьп збуту для свого новонародженого промислу. Для свого поширення вона здавна мала на приміті сусідню Корею, з котрою її звязували старі культурні зносини, на полудні багатий острів Формозу, на півночі Сахалін, що давнійше належав до Японії. Формоза належала до Китаю, Корея була під його протекторатом, Японія хочачи їх захопити, мусіла стати до бою з Китаєм, і вона стала. Ніхто не думав, щоб ся десять раз менша країна могла витримати боротьбу з такою величезною країною, але вона завдяки новій європейській організації і техніці, погромила Китай (1894) і змусила до всіх тих уступок, яких хотіла. Ся подія долила олію в огонь що вже перед тим розгорів ся в Китаю й повела його на дорогу глибоких внутрішніх змін, аналогічних Японським — тільки що тут сей процес реребудови не міг піти так просто, через далеко більшу великість і різноманітність країни.

Китай, як ми знаємо, від непамятних часів переживав періоди натиску орд з півночі, які його завоювали, але кінець кінцем прийняли його культуру, порядки і навіть до певної міри зливали ся з його людністю. З таких періодичних завоювань і пізнійшого обеднання завойовників з китайською людністю і сцладаєть ся властиво довга історія сеї великої країни. Останнє таке завоювання Китаю сталось в першій половині XVII в. Завоював її ватажок манчжурської орди, і положив початок володінню останньої імператорської династії Китаю і пануванню Манчжурів над Китайцями. Не вважаючи на двісті пятьдесят літ се володіння Манчжурів, хоч прийняли китайську культуру, але не вповні злились з Китайцями і ті дивились на сю династію і на всю сю манчжурську привілеговану верству як на варварів і насильників. Ся глибоко закоріненна ворожнеча виплинула зараз на верх, коли упала сила і престиж сеї владущої орди. Розцвітом сили сього манчжурського володіння був XVIII в., довге панування двох імператорів діда і внука; що прожили по 60 літ. Особливо друга половина столітя була порою незвичайно широкої завойовничої енергії Китаю: він підбив і закріпив за собою Манчжурію і східний Туркестан, Тібет, поширив свої впливи в Індо-Китаю. Але сї вдатні і славні війни, які поставили Китай на вершку його могутности, вичерпали його сили і засоби, і се ослабленне правительственной машини зараз же стало

себе проявляти в безконечних повстаннях, які поповняють собою першу половину XIX в. Вони були результатом роботи різних потайних товариств, які працювали під різними гаслами і своїм завданням ставили увільнити Китай від манчжурського панування. Дуже догідний ґрунт для агітації против уряду і тут як і в Японії давал те непочесне становище, в яке поставили його претензії європейців. Як і Японія так і Китай брав ся на всякі способи, щоб забезпечити себе від влізливости європейських місіонарів і неґоціантів. Китайське правительство теж вигнало місіонерів, а для торгівлі зіставило тільки два порти, і то не позволено приїзним купцям торговати з китайськими безпосередно, а тільки через правительственну торговельну компанію. Але європейські купці вели потайну торгівлю, особливо опіумом, китайська адміністрація всяко тому запобігала, і коли нарешті одного разу спалила запаси опіуму, з того вийшла війна, в котрій невеличке англійське військо позаймало китайські порти і змусило Китай покорити ся всій волі Англії (1842). За нею пішли иньші держави, змушуючи Китай відкрити їм порти для торгівлі. І се покоренне манчжурського уряду дало дуже вдячний матеріал для агітації против нього тим китайським націоналістам, згуртованим в потайних товариствах.

З кінцем 1840-х рр. підіймаєть ся велике національне китайське повстанне, так зване Тайпін. Потім великі повстанне мусульманів. Китайське правительство довго не могло дати собі з ними ради, бо накликало на себе нову європейську війну — англійсько-французьку. Тільки замиривши ся з європейськими державами, поробивши їм різні уступки, китайське правительство за помічу європейських військ, офіцерів, інструкторів паладало своє військо і залавило єї повстання вже в 1870-х рр. Але імперія вийшла з них до решти розбита й ослаблена. Загинуло маса народу; промисел, культура, добробут підупали, авторитет правительства упав до решти — тим більше, що на пекінськїм дворі пішло панованне жінок та опікунів, які правили іменем малолітніх імператорів, невдоволенне народне зросло ще більше, потайна агітація йшла далі. Удари задані Китаєви Японією в 1880 і 1890-х рр. збільшили єї еще більше.

Європейські держави скористали з японсько-китайської війни 1894 р., щоби вмшатись в тутешні справи й узяти Китай в свої руки, ніби то ратуючи його від Японії. Вони проголосили цілість китайських земель, але фактично стали розбирати їх між себе в формі аренди — пропонували навіть поділити Китай на „сфери впливу“ тільки як знаємо — Англія противилась тому. Се безцеремонне господарованне чужинців страшенно дразнило людність. Тим часом як група освічених люоей, які зґрупували ся на пекінськїм дворі з кінцем 1890-х рр. вважали одиноким виходом — піти слідами Японії

і ґрунтовно європеїзувати Китай — в народі піднялось повстання т. зв. „великого кулака“ звернене против християн і чужоземців (1900). Європейські війська задавили се повстання з незвичайною жорстокістю і ще тісніше обдуптали Китай своїми впливами, своїм визиском. Правительство, скомпромітоване своєю неясною політикою підчас сього повстання, мусіло йти на уступки перед жаданнями реформ і конституції, особливо як ще блискуча перемога Японії над Росією показала широким кругам, що значить така європеїзація. Але воно не зуміло взяти в руки сього процеса оновлення, як то зробила правляща партія Японії і манчжурське пановання було зметене сям реформаційним рухом.

108. Російсько-японська війна, революційний і конституційний рух в Росії й Китаю, та їх відгомони в інших краях. Японія не могла противстати державам, коли вони вихопили у неї здобутки її війни з Китаєм 1894 р. Росія забрала собі Ляодунський півостров в Манчжурії, де хотіла закоріннитись Японія, Німеччина пильний вартний пункт — порт Вей-га-вей. Німеччина однале тут не могла нічого особливого зробити, для Росії-ж сей здобуток стає вихідною точкою широких плянів економічного і політичного поширення на Тихім океані, далеко-східнього імперіялізму.

В 1890-х рр. Росія вступає в період дуже сильного розвитку промисловости і капіталістичного господарства. Політична реакція доходить в сім часі до крайнього напруження; замикаючи всі дороги до політичної діяльности, вона стільки-ж для скріплення свого пановання скільки-ж для відтягнення інтересів буржуазії в иньший бік розвиває перед нею широкі перспективи економічної творчости і збогачення. Провідником її економічної політики був міністер фінансів (потім премієр-міністер) Віте, людина з широкими економічними і політичними плянами. Він перевів реформу валюти, яка значно поправила вартість російських грошей, забрав в державну монополію продажу горівки, що давала державі величезні прибутки; користаючи з того, що Франція запобігала союзу з Росією, переводить великі позички в Франції, взагалі пильнує притягти заграничні капітали до Росії — заохотити заграничних капіталістів, щоб вони закладали в Росії фабрики, рудні і всякі промисли і російським промисловцям се всяко улекшує; для оживлення торгівлі й вивозу сировців буде в великих розмірах нові залізниці і викупляє старі з рук приватних капіталістів у власність держави і т. д.

Одним з найбільш ґрандіозних діл у сій сфері була будова великого залізничного шляху через усю Сибір, що тривала десять літ 1891—1901. Вона стояла в звязку з одного боку з тими плянами економічного поширення, з другого — з плянами широкої селянської

еміграції на схід. Правительство хотіло ослабити нею земельне питання, задоволити земельний голод, що відчував ся серед селянства, обминути тим справу розділу великих поміщицьких маєтків, бо правительство спиралось на поміщиків, хотіло всяко затримати панське землеволодіння.

От з становища всіх отсих плянів воно й ухопилось за можливість стати твердою ногою в „арендованій“ від Китаю полудневій Манчжурії. В манчжурській Далі Авалі буде великими коштами порт „Дальній“, ставить велику морську флоту і для неї міцний военний порт „Порт-Артур“, сюди прокладає гадузь сибірської залізниці, до більш полудневих портів, що не замерзають зимою і заходять ся поширити свої впливи з одного боку в Монголії й північнім Китаю з другого — в Кореї.

Але сього не могла знести Японія, яка сама хотіла панувати в сих краях, а на Корею дивилась як на свою власність. Одже її черговим завданням стає — помірятись з Росією і викинути її звідси. Задовольнивши свої радикальні елементи ліберальними реформами 1900 р., правительство мікало всю свою енергію, всі фінансові сили скуплює на приготованню до війни з Росією. Оборонним союзом з Англією, уложенням 1902 р. забезпечило себе від вмшання Франції, і на початку 1904 р., не виповідаючи навіть війни, розпочало военні операції. Плян їх був розроблений гарно і пішов блискучо. Поки Росія могла пересунути сюди значніші сили, Японія знищила російську тихоокеанську флоту, зайняла Корею, викинула Росіян з Ляодуну, а потім з полуд. Манчжурії, вигравши великі сухопутні битви під Ляояном і Мукденом Коли-ж потім і останні морські сили Росії, виславі з Європи, були розгромлені під Цусімою, весною 1905 р., енергія Росії була зломана. Америка, невдоволена таким зростом японської сили, взялась посередничити. Угодою, зложеною в Портмуті, Росія зріклась прав і претензій на Ляодун, Манчжурію і Корею, віддала назад Японії полудневу частину Сахаліна. Японія зайняла Корею, Ляодун, Манчжурію. Сей тріумф відразу поставив її між великими державами світу і незмірно скріпив позицію її правительства у внутрішніх відносинах, силу і впливи владущих верств, та їх імперіялістичну політику.

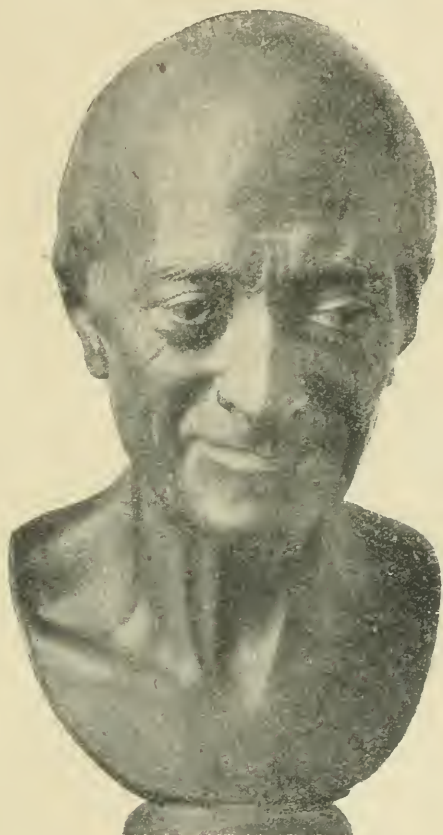
Навпаки, такий несподіваний, неймовірний погром Росії в боротьбі з далеко меншою, тільки що помазаною європейською культурою Японією, страшенно підірвав російську монархію. Як сто літ перед тим кримська війна, так ся японська і навіть ще яскравіше відкрила перед громадянством, перед широкими масами народів Росії всі темні сторони самодержавного централістичного режиму, його нездатність до організації життя, особливо в такій величезній, різноманітній країні,

силами деморалізованої аристократії. Правительство само се відчуло й починає запобігати довіря й моральної помочи у громадянства. Організує комітети на місцях з участю представників громадських організацій, для обміркування потрібних реформ, і в горі складає такий же комітет з міністрів.

Але ці реформаційні спроби нейтралізувались впливами реакційних елементів, тим часом небезпечні симптоми наростали все грізніше.

Підчас демобілізації східної армії в ній і місцях де вона була розложена наростав все сильніший рух; прокинувся він також на полудні, в чорноморській флотії. Цар рішився на повний розрив з дотеперішньою політикою і 17 (30) жовтня опублікував маніфест, котрим надав конституційні свободи і обіцяв скликання парламенту. Але відповідю на се з боку реакції були єврейські погроми, на котрі пролетаріят відповів мобілізацією своїх сил — грандіозними стрейками і оружною боротьбою (улична війна в Москві). В такій непевній атмосфері зібрався перший російський парламент (госуд. Дума 1906 р.) — тим часом як він добивався здійснення обіцяних свобод, по Росії ходили карательні експедиції, військові суди розстрілювали людей без заохочення найбільш елементарних юридичних вимог. Думу нарешті розпущено в третім місяці, і так само другу, скликану з кінцем року; новий виборчий закон, переведений після сього, давав можливість адміністрації фактично переводити вибори по своїй волі і звів російський парламентаризм на просту забавку. Реакція запанувала по всій лінії, революційний рух задавлено.

Поки виявився сей результат російської революції наслідки краху російської реакції, — опори реакції світової далеко дали себе відчути світу. В Австрії з новою силою розгоріла ся боротьба за

63. Французьке майстерство XVIII в.
Гудон, бюст Вольтера.

демократизацію устрою, за виборчу реформу. Під впливами революційної пропаганди, що йшла з російського Кавказу, пішов незвичайно сильний конституційний рух в Персії, й довів до скликання парламенту в осени 1906 р. Літом 1908 р. потайні організації довели до військового повстання в Турції, яке вимогло від султана привернення вже раз наданої (тридцять літ тому!) конституції.

Але найбільш сильний і глибокий революційний процес розвився таки в Китаю. Партія реформи, розпорошена урядом кілька літ перед тим, ожила знову. На чолі її стояв талановитий діяч Юаншікай.

Уряд мусів іти на уступки. Прикладом Японії вислав за кордон комісію для вистудіювання конституційних порядків і по повороті обіцяно завести їх в Китаю, для приготування організовано провінціальні комітети. Але обіцянки не сповнялись. Та нагло вмер імператор, і за ним фактична правителька, стара імператриця. Партія реформи взяла перевагу. Скликано сенат з представників тих провінціальних комітетів. На 1913 р. обіцяно скликати парламент. Але тут перемогла партія реакційна і сенат розпущено. Відповідю на се було повстання на полудні (1911). На чолі його стали емігранти, що вивтікали були до Японії, Америки, англійських колоній. Вони проголосили республіку, центром її був Нанкін.

Пекінський двір, переляканий її успіхами, викликав Юаншікая, перед тим відправленого в почесне вигнання. Йому поручено організувати правління на нових підставах, щоб урятувати династію і манчжурське панування, але він прийняв се поручення очевидно тільки з тим, щоб улекшити ліквідацію старого ладу. Він ввійшов у зносини з Нанкінцями, намовив регента зрікти ся прав за себе, за імператора і за всю династію; після сього зложив свій уряд президент нанкінської республіки, і Юаншікай взяв на себе організацію республіки з титулом першого президента її (1912). Але коли зібрався перший парламент сеї нової республіки, зараз у нього почалося з Юаншікаєм непорозуміння, і Юаншікай його розпустив й став правити як диктатор, опираючи ся на військо (1914).

109. Балканські справи і балканські війни. Погром Росії в японській війні і її непевна внутрішня політика, незручна реакція, яка викликала сильну опозицію і не вішувала трівого спокою й ладу — все се давало зрозуміти, що активна загранична політика для неї на довго буде неможливою. Сим задумали покористуватись австрійські політики, щоб узяти в свої руки балканські справи і на чолі міністерства заграничних справ стояв тоді ґр. Еренталь, що був послом в Петербурзі й добре пересвідчив ся в тім, що реакційна Росія не буде спроможна противстати Австрії. Перед японською війною, щоб

мати свобідні руки на далекім сході, російське правительство вийшло з Австрією в порозумінне, що ні одна ні друга держава не буде нічого міняти в балканських справах на власну руку. Еренталь рішив не вважати на сю умову і не оглядаючись на Росію закріпити австрійські впливи на західнім Балкані — відкрити дорогу до Егейського моря для Австрії і для Німеччини і звязати по руках і ногах Сербів, що стояли на дорозі й насмілювались іти в супереч австрійським жаданням.

Відносини на Балканах взагалі були дуже напружені й непевні весь час від самого Берлінського конгресу. Всі ці малі держави, що повстали на руїнах Турецької імперії, не могли забути тих добутоків, що були такі близькі тоді, підчас російсько-турецької війни, та втікли з їх рук: Румунія, Болгарія, Сербія, Черногора, Греція. Але всі їх пляни й заходи з одного боку розбивались о політику великих держав, які боялись, що балканська завірюха втягне їх і вкине в велику світову війну (так як дійсно се й сталося) — тому вони спиняли напр. Грецію, Болгарію, Черногору, коли ті хотіли забрати від Туреччини шматки своїх етнографічних територій, які зіставались під властю султана, — особливо великого розголошу робили їх перешкоди против прилучення до Греції Криту, а до Болгарії Македонії. З другого боку — гальмували ці пляни малих балканських держав їх ворожнеча між собою. Давна, глибока ненависть напр. ділила Болгарів і Греків, що колись господарили в Болгарії іменем царгородського патріарха й нищили болгарську книжність та культуру, так само Болгарів і Сербів, Болгарів і Румунів. Ся ворожнеча і претенсії на ті самі землі ніяк не давали їм обєднати ся в одній спільній акції против Туреччини. Тим більше, що великі держави з свого боку не розєднували їх, і на їх ворожнечі будували свої пляни.

Особливо Росія і Австрія накидалися їм з своєю протекцією і в ролі високих протекторів хотіли їх мати покірними слугами своєї політики. Але власне сей еґоїзм і самовласте сих протекторів викликали неохоту, опозицію і навіть ненависть в сих малих державах против протекторів — добродіїв та їх добродійств. В перші десятиліття після російсько-турецької війни російське громадянство було збентежене й ображене невдячністю сих балканських народів, задля котрих Росія вела війну — Румунів, Сербів, Болгар. Користаючи з їх жалів на Росію Австрія взяла їх під свій вплив. Румунія формально звязала ся з нею, сербський король Мілан Обренович став її вірним слугою, в Болгарії на князівстві засїв бувший австрійський офіцер Фердинанд принц Кобурський, на котрого австрійське правительство рахувало вповні. Але в 1900-х роках ся добра для него ситуація почала псуватись. В Сербії Міланового сина замордовано (1903) і на його місце сїв Петро Карагеорґієвич, з давнішої династії, вірний прихильник Франції

й Росії. Сербія пішла в супереч австрійській політиці, даремно Австрія хотіла ріжними способами змусити її до покоря — між иньшими замикаючи її всякі торговельні зносини на своїх границях. Фердінанд болгарський також дуже залицав ся до царя.

От у таких обставинах Еренталь з початку виступив з пляном будови австрійської залізниці з Босні через Македонію до Сальоник, на Єгейське море. Сей плян дуже занепокоїв Антанту — залізниця віддала-б в австрійські й німецькі впливи економічне життя західнього Балкану, відкрила-б їм дорогу на схід. Супроти того Росія виступила з проєктами поперечної залізниці, з Чорного моря до Адріатику. Балканська справа розгорілась — і тут турецька партія реформи, так звані „молодотурки“ на чолі котрих стояло потайне товариство „єдності й поступу“, рішила зробити переворот, щоб вирвати власть з рук султана, неухватно боронити інтереси Туреччини супроти європейських держав. Подібно як у Японії й Китаю, так і тут в сих опозиційних кругах було дві течії: прихильники європеїзації й націоналісти, уражені тим, що правительество не спромагаєть ся обстояти державні інтереси перед натиском чужинців. Одні думали про конституційні свободи, розвиток просвіти й культури, другі — про відновлення державної сили й старого панування Турків, захитаного в останнім століттю. Переворот удав ся, султан присяг на конституцію, але сі події дали привід до ріжних несподіванок, замість скріплення Турецької імперії — болючих ударів її престижови.

Перша Болгарія, за порозуміннем з австрійським двором проголосила свою незалежність від Туреччини; кн. Фердінанд прийняв титул царя болгарського і зложив з себе васальні обовязки, наложені на нього берлінським конгресом. Потім цісар австрійський проголосив прилученне до Австро-Угорщини на вічність Босни і Герцєговини, котрі держав досі тільки в тимчасовій окупації як турецькі провіції (по постанові берлінського трактату). Туреччина протестувала, Сербія і Росія також, але що Німеччина виразно заявила свою згоду з Австрією, ні одна ні друга не рішилась виступити оружно, і Туреччина згодилась відступити Австрії свої права на Босну і Герцєговину за гроші. Тоді Італія заявила, що вона займає Тріполіс, теріторію на африканським побережу, котру собі намірила після того як Франція перехопила у неї Туніс. Тут уже Австрія і Німеччина не заявили свої солідарности з союзницею, і Туреччина рішилась оружно боронити свого права. Почалась війна за Тріполіс. Так разом упав і принцип недоторканности Туреччини, прийнятий державами, і принцип, солідарного поступовання „європейського концерту“ в східній справі і справах заморських. Росія, котра досі стримувала своїми впливами малі балканські держави від самовільних виступів против Туреччини,

без дозволу „концерту“, рішила теж радикально змінити свою політику: щоб не дати Австрії до решти знищити російські впливи на Балканах. Вона приймає в свою ласку Фердінанда болгарського, до котрого досі ставилась дуже неприхильно. Заявляє готовість підтримати болгарські претензії на землі, які зіставались під турецьким пануванням, але під умовою, що Болгарія вийде в сій справі в порозумінне з російськими протеґованцями — Сербією, Чорногорою і Грецією. Фердінад прийняв сю умову, бо війна Туреччини з Італією за Трінолі, що почала ся

64. Новий клясичний стиль. Пантеон в Парижі, будова Суфльо (1764—1784).

з вересня 1911 р. давала добру нагоду забрати від Туреччини болгарські землі, які ще зіставались за нею. Весною 1912 р. зложено союз між Болгарією і Сербією, після того також з Грецією і Чорногорою. Так прийшло до союзу християнських балканських держав — з виїмком Румунії. Вони уложили між собою військову конвенцію, порозуміли ся що до будучих здобутків і їх поділу. Болгарія поставила Туреччині жадання, котрі мусіли привести до війни. 18 жовтня н. ст. війна почалась.

Як самий факт сотворення союзу між державами, які досі жили в вічній ворож нечі, був несподіванкою для світа, так іще більшою

— їх добре обдумані військові операції, які в кілька днів привели Туреччину до повної неможливості війни, взявши її відразу з кількох боків. З кінцем жовтня болгарські війська стояли під Чатальджею, в 40 верстах під Константинополем і Туреччина просила великі держави взяти її справи в свої руки й замирити її з балканським союзом.

Держави дійсно були занепокоєні сими успіхами союзу, а особливо Австрія. Вона ніяк не хотіла допустити до утворення великої Сербії з виходом до Адріатику, котра-б загородила їй дорогу на полудне.

Вона спішно мобілізувала свої війська в Галичині, щоб пострашити Росію і загрозила Сербії війною, коли-б вона настоювала на своїх претензіях на адрійське побереже. Против неї в австрійських і німецьких кругах тепер висунено плян утворення незалежної альбанської держави, котра-б служила буфером (перепоною) між сербськими, грецькими й італійськими претензіями на Адріатику — Австрія й Німеччина сподівались посадити на се королівство свого чоловіка і взяти його в свої руки.

Ні Росія ні її союзники не хотіли прийняти війни в сей момент і тому жадання Австрії були сповнені. Сербія зріклась претензій на адрійське побереже, на утворення Альбанії дано згоду, хоч сей плян боляче порушав претензії Сербії, Чорногори й Греції. Конференція скликана в Лондоні при кінці травня 1913 р., постановила, що від Туреччини відходять на користь балканського союзу землі на захід від лінії Енос-Мідія, також Крит і егейські острови, а Альбанія стає самостійною (лондонський трактат 30 травня).

Але тут прийшла біда для балканського союзу. Сербія і Греція, відступивши з своїх здобутків так багато для тої нововидуманої Альбанії, добивались, щоб Болгарія дала їм дещо з своїх здобутків. Македонія, залюднена Болгарами, Сербами і Греками стала предметом спорів. Болгарія стояла на ґрунті свого договору 1912 р. і не хотіла ділитись, не відступаючи хоч би й перед війною. Даремно російський пар, признаний тим договором за судію в спірних справах умовляв Фердинанда болгарського, щоб віддав на його рішення сю справу, Австрія намовляла його не піддаватись, і він пішов проломом. Щоб не дати своїм противникам приготуватись до боротьби болгарське військо без усякого попередження напало при кінці червня 1913 р. на сербські й грецькі війська в Македонії над Вардаром. Але ся друга балканська війна принесла такий же швидкий погром Болгарії, як перша Туреччині. Всі тепер кинулись на Болгарію, не тільки Сербія і Греки, але також Румуни й Турки. Сербі стали під Софією, й Фердинанд болгарський благав російською царя, щоб був посередником. Але тепер його вороги не хотіли посередництва. Представники бал-

канських держав зібрались в Букарешті і перевели повий поділ балканських земель. Греція і Сербія при тім заробили найбільше, Болгарія вийшла обскубаною, огірченою, озлобленою, готовою при першій нагоді підняти ся знову, щоб поправити своє становище. Поруч неї такою-ж непримиреною вийшла Австрія, побита в своїх балканських плянах і також готова захопитись першої нагоди, щоб знищити ненавистну Сербію, що в супереч усім її плянам і заходам вийшла такою зміцненою з сеї кризи. В сім лежав зародок нової війни, котра й вибухнула рік пізнійше, уже в формі війни світової.

10. Перед світовою війною. Успіхи техніки. Так світ докотивсь на край світової війни, не відчуваючи яка безвість лежить в ній — яке безконечне знищення всім здобуткам світової цивілізації, не тільки матеріяльним, але й моральним має вона за собою принести. Ми бачили, як європейська дипломатія всяко зацитувала балканську справу, боячись, що звіти може вибухнути світова війна, котра волею неволею втисне в тяжку боротьбу найрізніші краї й народи. Ало ніхто, очевидно, не уявляв собі, щоб ся війна була такою затяжною й завзятою, щоб вона девела великі й малі нації, які взяли в ній участь, до такого страшного винищення всіх своїх економічних і моральних засобів, і потягнула за собою таке загальне ослаблення всього світового життя, продукції, всіх тих підстав, які воно встигло виробити протягом останнього століття.

Се століте, рівно століте, що проминуло між закінченнем наполеонських війн і початком світової війни визначилось незвичайними успіхами людської цивілізації й соціяльності. Війни в сім століттю були сорозмірно рідкі, і там де вони виникали (особливо в період між 1859 і 1871 р.) все таки не були ні довгі ні надто руйніні. За останні-ж десятиліття після франко-пруської війни Європа жила в спокою. Правда, в дуже не певнім, спокою „озброєнім“, вічно готова до війни. Але війну удавалось відвести, і принципи згідного пожиття народів, їх тісних взаємнн їх співробітництва для спільних завдань можливого улекшення і улпшення людського життя, робили все нові успіхи, скріплялись і росли.

Варго уявити собі сі успіхи на певних прикладах. Переловсім в розвою людських зносин їх улекшенню, прискоренню руху і транспорту. Як раз сто літ перед світовою війною (1814) був конструований Стефенсоном перший паровий віз; але він ходив повільнійше ніж кінь. і кінна кумунікація панувала всю першу половину XIX в. Тільки коли паровець поставлено на шини і вудумано нагріванне в нім води трубами, стала можлива скоро їзда, яка все більне розвиваєть ся потім і переходить в руху „експресових“ поїздів 100 кілометрів в годину. Будова великих залізничних ліній починаєть ся тільки

з середини XIX в.; розвій продукції заліза й стали (див. нище) в дальшій часі дав змогу переводити конструкцію залізниць в розмірах перед тим неможливих. На початку XX століття довжина залізниць цілого світу перейшла за мільярд кілометрів. Розвій сталеві конструкції дав спромогу продовжати тунелі через гори (перший великий тунель на 12 кілометрів через Монт-Сеніс, 1872, дав коротке і просте полученне між Італією і Францією), перекинути мости через ріки й глибокі долини, і се дуже прискорило їзду і зносини між краями і людьми. На менші віддалення велике прискоренне зносин привів рух самоходний і автомобільний, що розвивається з 1890-х р., коли бензіновий мотор (вудуманий 1886 р.) приложено до сих конструкцій.

Такі самі технічні успіхи улекшили зносини заморські. Того самого 1814 р. Американин Фультон на порученне правительства Сполучених Держав збудував перший паровець для їзди морем. П'ять літь пізнійше зроблено перший переїзд через океан паровцем. Двадцять літ пізнійше (1838) колеса на парівцях заступлено мотором шрубним, що зробив рух і скоршим і безпечнійшим. З розвоєм сталеві конструкції парівці стали будувати ся не з дерева, а з стали, вони стали дешевші, швидчі в будові й руху, могли бути більші розмірами й поемнійші. В порівнанню з 1840-ми роками великі океанські парівці стали перед війною в пять раз більші і в два рази з половиною швидчі. Вони дійшли до того, що робили переїзд з Європи до Америки в 5 днів (тепер їздять знов як в середині XIX в. не швидче 10 днів). Прокопанне каналів Суезького й Панамського дуже прискорили й здешевили морські транспорти на схід і захід.

Завдяки тимже бенціновим моторам з поч. XX в. століття вдалось поставити на твердій ґрунт авіатику, літання в повітрі. Від проб літання аеростатами, з газовими бальонами (з них найбільшого успіху дійшов німецький генерал Цепелін) перейшли до будування літаків, літальних машин, аеропланів, які дійшли швидкості 180 кілометрів на годину і підіймали ся на висоту 10 тис. метрів. Війна не стримала, а розвинула ще більше сю техніку і тепер уже стоїт на черзі організація реґулярних зносин літаками на далекі віддали, і навіть наоколо цілого світу.

Організація нової світової пошти веде свій початок з перших конвенцій 1850-х рр. 1874 року організував ся світовий поштовий союз з осідком в Берні Швайцарським. Перед війною число поштових стацій в світі перейшло за чверт мільона. Поштова статистика виказувала до 40 мільярдів поштових переказів, з загальною сумою 50 мільярдів франків.

Розвпток телеґрафів і телефонів дав можливість порозуміватись і зноситись в пильних справах майже без утрати часу. Телеґраф, заведений

вперше в 1830-х роках, завдяки зручній конструкції Американця Морзе (1837) зараз же здобув собі велике поширення. В 1850-х рр. почались конструкції морських, шіводних телеграфів, і 1865 р. уже почав працювати кабель між Європою і Америкою. Телефон, винайдений в Америці в 1876 р. Белем і удішнений різними техніками, з початку живився головно на коротких віддаленнях, в тім самім місті, потім почав служити для розмови з далеких міст. Нарешті бездротний телеграф, конструований в 1897 р. Італійцем Марконі і потім також розроблений пншими техніками, дав змогу пускати телеграми без дротяних проводів, в обставинах найбільш трудних, напр. з обложених міст, з потонаючих кораблів і. т. д.

За помічу тих всіх способів людство розкидане в різних кінцях світу звязувалося немов в одну громаду, в оден „космополіс“, маючи спромогу про все порозуміватись, про все зараз довідуватись, жити одним світовим життям, ігноруючи зовсім просторонь. Телеграфічні агенства моментально розсилали по всіх світових центрах матеріал, який вступав до них; телеграф і телефон розповсюднював тогож дня тексти важнійших статей і промов; кореспонденти великих часописей мали нагоду пересилати телеграфічні дописи про сучасне стиновище.

Переїзди і подорожування обставлялись можливими улешненнями; наспортові формальности вимагались тільки в деяких відсталих краях і вважались противними духови нового життя. Просвітні товариства організували в широких розмірах дешеві вакаційні подорожи для учителів і студентів задля самоосвіти. Спеціальні товариства завязувались на те, щоб помагати зближенню і обоїльному розумінню далеких народів і. т. д.

З другого боку технічні удішення служили для здешевлення виробів через заміну ручної роботи машиною, яка давала сотні і тисячі виробів за той час коли ручна робота їх могла дати десятки. Початок такого технічного, машинного виробу дала Англія ще в XVIII в., в впробах текстилевих і керамічних, в XIX в. особливо його розвинули Американські Сполуч. Держави, де робочі руки були особливо дорогі: машинний спосіб став прикладатись до виробу одежі, обува, обробляння дерева, поживи, різних консервів то що. Ручна робота зісталась в певних галузях дорогих виробів, прилажених до індивідуального смаку або таких де вимагається особливо докладність і точність, напр. в різних технічних прирядах. Теж що призначалось для широкого вжитку стало виробляти ся машинним способом, в великих масах, і по цінам дуже розмірно дешевим. Рахують, що в середнім за століте, про котре говорим, матерії й металічні вироби подешевіли в чотири — п'ять разів. Зявилося маса нових дешевих винаходів і виробів, різні предмети далекого привозу здешевіли незмірно.

Таким чином в жите навіть бідних верств західноєвропейських і америкашських, а навіть по часті і східноєвропейських стали в великих масах проходити різні технічні уlepsшення які давали змогу зберігати свій час і працю, робили жите лекшим і приємнішим.

Згадати напр. яким рідкими і мало приступними річами були ще в середині XIX в. чай і сахар, кофе, шоколяда, цукорки, полудневі овочи, нафта, сірники і як вони стали приступні при кінці століття і на початку нового віку. Як широко пішли в масі людности машини до шиття, самоходи, годинники, будильники, газові кухні, емалірована і алюмінієва посуда — далеко більш гігієнічна ніж глиняна. Яким джерелом приємности для широких верств стали різні роди механічних музикальних інструментів, як грамофон, як кінематограф з його безконечно різномірною програмою. Як приступна зробилась книжка, навіть добре видана, ілюстрована, які дешеві зявились газети й навіть художні видання, завдяки поступам в виробі і дешевого паперу, винаходів скоропечатних машин, кольорового друку і. т. д.

Коли навіть признати всю справедливість наріканням на се, що розповсюдження машинових, фабричних виробів позбавило народне жите його давнійшої оригінальности і кольоритности, знищило цікаві форми дамашнього промислу, замінило солідні дамашні виробы нетрівкою дешевиною, то з другою боку не можна ніяк закрити очі і на те позитивне, що приносила нова дешева техніка. Без сумніву, вона внесла багато цінного з культурного погляду, дуже підняла рівень життя широких мас і з дальшими успіхами обіщувала їх все більше. Не вважаючи на всі темні сторони напїталістичного розвитку (про котрі будемо зараз говорити), жите мас наростало навіть і під його пануванням ставало більш людським і зносним.

З особливою силою треба підчеркнути ті служби, які служили йому успіхи санітарної техніки, суспільної гігієни, здешевіння лікарств, винаходи против заразливих хоріб. Смертельність завдяки їм зменьшується жите людини в середнім стає довшим, навіть серед нижших, трудових верств навіть серед людности селянської. Століте про котре говоримо дало тут замїтний поступ.

III. Розвій великої промисловости і капіталізму. Помилкою одначе булоб думати, що весь той величезний технічний поступ, яким зазначило ся століте перед війною, служив тільки цілям гуманности й поступу, облекпненню та уприємненню людського жита. Дуже часто його винаходи викорпстувались в боротьбі різних сил на знищення і шкоду людського жита, а крім того своїм розвитком він творив і викликав такі сили, які вже самі брались кермувати людськими відносинами, людським житем не в його інтересах, а для свого розвитку, сили й могутности.

Так ми бачимо що технічні винаходи відкривають можливості збирання в одних руках таких величезних технічних і матеріальних засобів, розвиток таких величезних промислових підприємств, що їх власителі, або групи таких власителів, зв'язані солідарністю інтересів,

65. Енґр. Едіп розв'язує загадку.

являють ся господарями економічного життя, розпоряджають такими ресурсами, що можуть диктувати свою волю політиці, дипломатії, законодавству, суспільному життю, роблять війну й мир, укладають і розривають трактати, відкривають нові краї й культури або засуджують їх на застій і завмирання.

Ся велика промисловість, в якій найвищої своєї сили доходить капіталізм, і його імперіялістичні змагання до панування над світом і людьми. Те що в старих часах зявлялось тільки в зародках, або в розмірно невеликих розмірах, доходить в сім століттю таких грандіозних розмірів, яких давнійше не можна було собі й уявити.

До XVIII в. те що ми називаємо фабрикою було тільки великою ремісничою робітнею: хазяїн вичував своїх невільників новим ремеслам. або законтрактував свобідних ремісників, роздавав між ними роботу, котру вони робили більш менш тими самими способами, якими працювали й по окремих робітнях. Машинова, механічна сила дуже мало заступала людську. XVIII вік приніс початки таких винаходів, котрі дали змогу розвинути машинову продукцію в дуже значних розмірах. Почалось се з машин прядільних і ткацьких, що працювали водною силою, поширилось і в інших галузях фабрикації, а силу водну заступив паровий мотор. Ужпванне камяного угля, почате в XVII в., доходить все більших розмірів і дає змогу в краях мало лісних і безлісних як Англія розвивати фабричну роботу в великих розмірах. Згодом в поміч парі приходить електрична сила: 1876 р. Сіменс збудував дінамо-машину, котра могла подавати електричну силу великого напруження, для руху і для фабричної продукції. Зявилась можливість використовувати водну енергію, рік і водопадів, перетворювати її в електричну силу і подавали на велику віддаль замість трати угольного палива („білий уголь“, називають сю водну силу). З другого боку, ряд винаходів незмірно збільшив запаси конструктивного матеріалу для машин і будов — заліза і стали, коли Англієць Бесемер винайшов спосіб легкого і дешевого виготовлення стали, а Джількріст і Томас знайшли можливість добувати залізо легким способом з таких руд, які давнійше вважались нездалними і бідними, що їх не окуплялось розробляти. Являлась можливість будувати кораблі, мости, льокомотиви, вагони, шини, машини в розмірах величезних, по цінах сорозмірно дешевих.

Металічна промисловість, обробленне заліза і всякі конструкції з нього виступають на перше місце. Творять ся підприємства такі грандіозні, про які давнійше не малось понятя: напр. фабрики фірми Крупп в Ессені, в зах. Німеччині займають цілий округ, дають роботу 160 тис. робітників.

Тут де кінчать ся можливости для поодиноких капіталістів беруть в свої руки банки. Вони не задовольють ся чисто фінансовими операціями як давнійше, а займають ся „ґріндерством“, себто беруть участь або ініціативу в організації нових промислових підприємств: будують залізницї, організують мореходні транспорти, ставлять фабрики, розроблюють руди, і. т. д. звичайно, в таких банках провідну ролю має

оден або кілька промисловців, які таким чином за помічю банкового кредиту, за підмогою зібраних банком зособів збільшують свої зособи й операції.

З другого боку промисловці якоїсь певної галузи об'єднують ся в спеціальні організації, які мають різні назви: „закупочні контори,“ „картелі,“ „трести“, але те саме завдання: виключити конкуренцію, забрати в свої руки монополію продукції чи продажі даного роду виробів і диктувати тоді ціни покупцям і доставцям. Се що до внутрішнього обороту. Заграничну-ж конкуренцію ці організації поборюють системою „протекційних мит“, котрі диктують правительству. Система протекції промислу набирає нової сили в сім часі, завдяки впливам, котрими ці промислові організації поборюють принцип свободної торгівлі через пресу, законодавні органи і всякі впливи на правительство. Питання мит і тарифів стає одним з основних питань внутрішньої і заграничної політики.

Опанувати внутрішній ринок се мало для промисловости в сій стадії. Вона має змогу розширяти свою продукцію майже безмежно. Завдяки незвичайному розвитку морського і сухопутного транспорту вона може діставати і сировину і робочі руки і зособи продукції з цілого світу. Велитенський ротвоток банкової справи і кредиту дає їй грошеві засоби теж в скількості величезній. Через те вона жадібно шукає все нових і нових місць подачі і збуту. Силкуеть ся вирвати у міжнародних конкурентів ту чи иньшу містину, пускаючись на різні штуки: скажім німецький картель заліза ухвалює продавати до Італії залізні вироби вище того що вони варт самим фабрикантам, аби змусити італійських покупців до того, щоби вони перестали брати їх від фабрикантів англійських, французьких чи американських; утрати фабрикантів на сій продажі до Італії він покриває з коштів картелю, в надії, що викинувши конкурентів з італійського ринку, він потім нагородить собі сі утрати.

Для сьогож роззацують ся в другій ХІХ в. так жадібно позаєвропейські краї — в надії, що там коли не зараз то пізнійше можна буде мати збут для свого промислу. А тим часом розвиток кольоній змушує держави збільшати свої транспорти, морські й военні заготовки, давати замовлення фабрикантам.

Отсі державні замовлення, на будову залізниць, кораблів і военний припас для армії являють ся найбільш користою й пожаданою річею для великої промисловости. Постачати матерії, сукно, обуве і всякий прилад для війська, рушницї, гармати, патрони й кулі, будувати панцирні кораблі й ваґони, автомобілі, аеропляни для армії — се для них найкраща робота. Раз тому, що ці замовлення звичайно дають ся в великих скількостях на оден взірець, тому найбільш пригожі для

машинового, механічного виконання. По друге — даючи їх правительству звичайно жадас як найскоршого виконання, тому не стоїть за ціною, або платить премії за скорість. Нарешті — звичайно всякі такі замовлення скоро повторюють ся, бо технічні винаходи в военній справі грають такуж ролю як і в промислі, кожний серйозний винахід змушує закидати попередні форми оборони і наступу, озброювати свою армію та флоту новими знарядями, щоб не дати противникови переваги.

З сих причин той „озброєний мир“, в яким жила Європа останні десятиліття поред війною, був незвичайно приемним для великих промисловців, і взагалі капіталістів, що тягнули зиски з промислу. Ся вічна конкуренція держав у зброєнню, збільшуванню своїх военных сил і засобів війни, давала їм величезні зиски. Тим часом як людність угиналась під тягарем великих державних податків і наборів на сі видатки на виплату процентів по военним позичкам, — в кешені промисловців илили з того величезні зиски. Тим часом як трудові, продуктивні верстви бажали трівогого спокою, зменьшення военных трат і обернення засобів держави на завдання культури, — промисловцям і капіталістам на руку була вічна военна трівога, імперіялістична політика, яка провокувала конкурентів і змушувала концентрувати всю енергію на розвій военных сил. І вони використовували свої впливи, щоб будити сю трівогу, се недовіре між народами і державами, підтримувати зоборчі, агресивні тенденції, імперіялістичні пляни і настрої.

Незадовго перед війною німецький соціяліст Карло Лібкнехт викрив, що згадана вище фірма Круц, котра зробила своєю спеціяльністю военне постачанне і була найбільшою военною фабрикою на світі, спеціяльно через закуплених публіцистів викликала военну трівогу й обгострювала відносини між державами. Постачаючи военний знаряд в різні держави, які стояли в ворожих відносинах між собою, вона не була заінтересована в побіді тої чи иншої сторони, а тільки в тім, щоби не було спокою, не було згоди, а була коли не війна, то ворожнеча. Своїх закуплених людей вона мала в міністерствах, які повинні були їй помагати в її справах. Між свільниками фірми, які мали в ній капітали й діставали великі дівіденди, були різні монархи, починаючи від німецького імператора: вони були матеріяльно заінтересовані в тім, щоб їх держави не жили в спокою і згоді. На услугах фірми стояли різні газети й журнали, які мали ширити такі вісти й настрої, які їй були потрібні — себто сварити народи між собою. Лібкнехта за сі відомости потягнуло до суду, але процес, який з того вийшов, тільки повніше й яскравіше викрив усю грізну власть, яку военні доставці і взагалі великі капіталісти здобули над політикого, і погубні впливи сеї власти для життя народів.

II. Соціалізм. Шкідливі для громадського життя наслідки, які виникають з розвитку промисловости в формі капіталістичній, для уважливих людей стали вповні ясні вже в початках XIX в., особливо в Англії й Франції — краях найскорше захоплених сим процесом (Англія в розвитку капіталістичної промисловости йшла на переді, за нею Франція з Бельгією — тут розвиток її починаєть ся головню з 1840-х років, потім за ними на сю путь вступає Німеччина, Америка, і нарешті Італія й Росія).

Сі люде починають думати над способами боротьби з капіталістичним устроєм. Тим часом як революційна доба XVIII віку стояла під знаком свободи економічного життя і невтручання до неї — в XIX віці навпаки все більше розвивають ся переконання, що се економічне жите вимагає пильного управління, регулювання, чи то державою, чи організованими заходами громадянства, особливо його трудящих верств. В XVIII віці провідники громадської думки вірили в натуральну гармонію інтересів і поборюючи всякі обмеження переказані феодальним устроєм, думали, що з увільненням від сих обмежень, громадські елементи самі прийдуть до рівноваги: вони стояли під впливами Ньютової теорії, нововикритих законів небесної техніки, і той же механічний спосіб думання переносили в громадські відносини. В XIX в. переважають спостереження „біологічні“, які добачають в житю скрізь процес боротьби, вічну перевагу сильніших над слабшими, і з того дають вивід, що верстви фізично, економічно чи культурно слабші не можуть устояти ся в боротьбі з владущими верствами без спеціальної опіки чи то держави, чи то громадської організації, котра-б дбала про їх інтереси. XIX вік переходить все більше під знак соціалізму.

Соціалістична думка іде в різних напрямках. Перебуває довгу нераз дуже зігнуту дорогу, шукаючи розвязки поставленого соціального питання, приходить до різних виводів. Розрізняєть ся соціалізм революційний, утопійний, науковий. Рух кооперативний, професійний, анархістичний — являють ся ріжними розгалуженнями, його розвиток не закінчив ся й по нинішній день. Але треба знати головніші моменти і форми його розвитку в минулому століттю, з огляду на те значінне, якого набрав сей напрям.

Про перші початки його розвою — французький бабуїзм, сенсімонізм і фурієрізм була вже згадка так само і про діяльність англійського реформатора, батька кооперативної ідеї Роберта Овена. З французькою революцією 1848 р. звязані імена і діяльність соціальних мислителів і реформаторів як Люї Блян, Пер Леру і Пер-Жозеф Прудон.

Люї Блян, прихильник сенсімоністів, зробив на робітництво глибоке вражінне своєю книгою „Організація праці“, де він настоював

на тім, що держава повинна подбати про наділення промислових і сільсько-господарських робітників готрібним знарядом, щоб вони могли вести свою роботу на себе. Він виступив таким чином проповідником державного соціалізму; робучі верстви, по його гадці, повинні були змагати до того, щоб добившись загального виборчого права стати більшістю в парламенті, взяти владу в свої руки і організувати працю на нових основах, котрі-б привели до здійснення принципі соціальної справедливости. Він формулював його в отсих популярних словах: „Кожному по його здібностям, і кожному по його потребам“. Коли революція 1848 р. на якийсь час дала владу робітництву, Люї Блян став ченом правительства і дістав поручення організувати „національні робітні“ згідно з його ідеями, але його організаційна робота розбилась о противділанне реакціонерів.

Прудон зробив собі славу талановитою брошурою „Що таке власність?“ (1840). Він розвивав тут тезу, яка була висловлена ще одним публіцистом великої революції, але для публіки звязалась з іменем Прудона: „власність се крадіж“. В протівність Люї Блянови. Прудон ставив ся неприхильно до вмішувань держави в економічні відносини, доказував, що робітничая верства мусить рахувати тільки на свої власні сили, і для того радив організуватись в професійні союзи, каси помочи, кооперативи. Державі як організації взагалі був неприхильний і висував анархізм і федералізм як кращі форми громадського позитя.

Ідеї сих популярних французьких соціалістів одначе відійшли на другий плян перед тим впливом, який з 1860-х рр. здобуває група соціалістів німецьких — Маркса, Енгельса, Лясаля, і їх молодших прихильників. Карло Маркс, німецький єврей, високо освічений і талановитий чоловік, професор філософії по спеціальности, виступив в сам передень революції 1848 р. з програмною брошурою, написаною спільно з своїм приятелем Фрідрихом Енгельсом, п. з. „Комуністичний Маніфест“. Підставу для неї дали спостереження над економічним житєм Англії, перестудіованім Енгельсом в його класичній праці: „Становище робітничої верстви в Англії.“ В світлі їх історія громадянства представлялась як історія боротьби клас. Громадянство розщеплюється все гострійше на дві ворожі класи: буржуазну і пролетарську, правительство являється виконовчим органом буржуазної класи. Але своїм визиском пролетаріату буржуазія веде його до організації: „виховує в нім своїх власних грабарів“, які її закопають. Розвиток капіталістичного хазяйства веде нехибно до концентрації його в руках невеликого гуртка капіталістів, і се улекшує в останнім результаті експропріацію його пролетаріатом. Всесвітньому пануванню капіталу мусить для сього бути протівставлене всесвітнє обеднанне пролетаріату. „Пролетарі не мають вітчизни“ і мусять єднатись не вважаючи на

політичні кордони (кінцеве гасло маніфеста: „пролетарі всіх країв, єднайтесь!“).

Се об'єднання ставив своїм завданням „союз комуністів“, заложений німецькими робітниками за кордоном — на його бажання і був написаний отсей „Комуністичний маніфест“. Але засноване ним в Лондоні інтернаціональне об'єднання скоро розлетілось під натиском внутрішніх суперечок, і відродилось знов аж в 1860-х рр., при більшій участі Маркса, який по довгій мандрівці осів в Лондоні. Всесвітня вистава, уряджена в Лондоні в 1862 р., і мітинги протесту в інтересах польського повстання оживили сю ідею, і 1864 р. делегації англійських, французьких і німецьких робітників завязали „Перший Інтернаціонал“, який 1866 р. скликав перший інтернаціональний робітничий конгрес в Женеві.

Навчений досвідом попереднього інтернаціонального об'єднання, сей Інтернаціонал з усякою обережністю збирав соціалістичні організації, які значно розходились в своїх поглядах. Соціалісти романських країв стояли під впливами поглядів Прудона, неприхильного всякому співробітництву з урядом.

В Німеччині-ж саме тоді організувалось „Загальне німецьке робітниче товариство“ (1863), заходами Ферд. Лясаля, талановитого ученого, публіциста і агітатора (також єврея по народності і філософа по спеціальности), Він був прихильником поглядів Люї Бляна і тримавсь тактики співробітництва з урядом. Маркс і його прихильники теж противились сій тактиці, і „марксісти“ Лібкнехт і Бебель в 1869 р. заложили в Айзенах окрему від лясаліянців німецьку „соціально-демократичну партію“, на принципах Маркса. Лясаліянці не вступали в Інтернаціонал, і тільки в десять літ по смерті Лясаля, 1875 р. ці дві соціалістичні партії об'єднались в одну „соц.-дем. робітничу партію“ на конгресі в Готі.

З другого боку в самім Інтернаціоналі зарисувалась різка різниця між марксистами і анархістами, прихильниками Бакуніна, російського революціонера, енергійного агітатора, що мав великий вплив особливо в романських краях і виступав за безпосередньо революційну акцію против парламентарної діяльности. Все се скоро загальмувало діяльність першого Інтернаціоналу. Франко-пруська війна спинила його конгрес, а коли після війни зібрано конгрес в Готі, Маркс з Енгельсом поставили пропозицію на перенесення осідку Інтернаціоналу з Лондону до Америки, що значило припинення його діяльности.

Соціалістична партія в тім часі була роздавлена у Франції, англійські робітничі організації (тред-юніони) відійшли від Інтернаціоналу і від політичної боротьби. Натомість сильно наростала соціал-демократична партія в Німеччині. При заснованню робітничої партії

Лясалем він тішив ся, зібравши тисяч членів, при своїм обеднанню в Готі обидві робітничі партії рахували 25 тис. членів і на перших виборах до парламенту зібрали пів мільона голосів, в 1890 коло півтора мільона. Перед війною вона рахувала майже мільон членів, мала сто партійних часописей, і півтретя мільона членів в професійних організаціях. Своєю сильною і одностайною організацією вона служила взірцем для інших країв. здавалась сильною незломною і певною.

У Франції соціалістичні організації віджили з початком 1880-х років, але тут не було такої одностайности як у німецьких краях. Поруч марксистів стояли революціонери, і окрему позицію займали професійні організації (сіндікати). Тим не менше соціалістична думка робила великі успіхи: при виборах 1898 р. соціалістичні кандидати зібрали до 900 тис. голосів; в останніх виборах перед війною вибрано до парламенту понад сто соціалістів. В професійних організаціях рахувалось мільон членів. Англійські робітничі організації повернулись до політичної роботи в 1890-х рр. „Робітничая партія“ як партійна організація організувалась 1900 р. і перед війною рахувала півтора мільона членів. 1889 р. відроджею Інтернаціонал. при нагоді світової вистави в Парижі, в сотну річницю великої революції, і він став правильно відбувати свої конгреси. Одним з головних своїх завдань він поставив противдіяння імлітаризмови й імперіялізмови і тій ворожнечі народів, котру роздмухували імперіялістичні й капіталістичні круги. Як прояв інтернаціональної солідарности пролетаріяту він завів святкування 1 мая. В конкретній роботі він вважав потрібним добиватись демократизації політичного устрою і законодавчої охорони праці, до участі соціалістів в правительстві ставивсь в більшості неприхильно; анархистів, котрі принципіально відкидали парламентарну діяльність, виключено з Інтернаціоналу на однім з перших конгресів.

Поруч партійного соціалістичного і професійно-робітничого руху, все широко розвивавсь далі рух кооперативний. Перед війною Англія, батьківщина кооперації, мала без малого півтора тисячі споживчих кооперативів і в них більш як півтретя мільона членів, Німеччина коло двох мільонів членів, Франція коло трьох. Але особливо широко розвинулись вони у нас, і як тільки революція зняла з них обмеження, Україна зайняла перше місце що до кооперативного руху.

ІІІ. Науковий рух — науки реальні. Вже вище було згадано про великий вплив, який мали на людське мислення, на світогляд політичний і соціальний великі викриття зроблені протягом XVII і XVIII в. в сфері механіки. Робота в сій сфері — наук математичних і фізичних продовжуєть ся далі протягом всього XIX в. все більше інтензивно. Між іншими переїнами велика французька революція дала початок також реформі вищої школи, покасувавши старі

французькі університети і на перший план висунувши школу реальну, практичного знання. Берлінський університет, заснований для відродження німецького життя (1810) в значній мірі використав ці нові принципи науки, обставивши можливі уlepsшення науковій досвідній, експериментальній роботі в спеціальних лябораторіях і кабінетах, і потім на його взірць організуєть ся університетська наука по иньших європейських краях (крім Англії). Наукова досвідна робота скуплюєть ся в університетах, політехніках і ріжних вищих школах, верства дослідників зливаєть ся з верствою професорів; дослідники дістають легкі умови

66. Демократична реакція против високого стилю. Міле, збирають колоски

для своєї наукової роботи — і змогу ділити ся безпосередно її результатами з своїми помічниками і слухачами. Величезні прислуги, які робить в сїм часі досвідна наука своїми відкритями техніці промислової і навіть воєнній, мають той вплив, що правительства, не з ідеальних, а з дуже практичних мотивів старають ся яко мога краще обставити сю наукову роботу, пригятуті найвизначнійших сучасних учених, і. т. д. Все се має наслідком небувалій перед тим розвиток наукової роботи, особливо в науках реальних, великі їх поступи і здобутки.

Нема можливости докладнійше спинятись на успіхах математики, механіки, фізики, осягнених протягом сього століття. Свого часу великим тріумфом приложення математики до небесної механіки було, коли простими обчисленнями викрито присутність в сонячній системі ще одної,

доси незвісної планети, названої Нептуном, і після того в місяці, врахованим спми обчисленнями її дійсно доглянено телескопом (1846). Приложенне до астрономії фотографії дало можливість робити небесні карти з такою докладністю, яка була неможлива для ніякого ока, винаходити дрібні звізди, не видні в ніякім телескопі. Спектральний аналіз дав змогу вистудювати хемічний склад небесних тіл. знайомість людини з всесвітом зроста пезмірно.

В сфері фізики студіюванне електричної енергії в її різних пролявах відкрило зовсім нові сторони в фізичних процесах, котрі значно заповнили прогалини і помогли звести до купи різнородні явища, які давніше пояснялись окремими фізичними силами. З другого боку чимало послужили сьому також успіхи хемії, котрі дозволили звести хемічні явища до процесів теплових („термохемія“) — так як уже перед тим явища світові були приведені до аналогії з явищами електричними. Принцип „заховання енергії“ уставлений німецьким фізиком Гельмгольцом дав можливість поставити на твердий ґрунт монїзм, одність матеріяльного житя. Ріжні „сили природи“ і ріжні форми її зводились до одної сили руху, яка ретворюеть ся, трансформуеть ся з одної сили в иньшу — з електричності в теплоту, з теплоти в світло і. т. д., завсіди зістаючись одною й тою самою в своїй скількості. Уліпшені методи обсервації, автоматичні записувачі, регістратори дали можливість дістати з рук сеї самої природи документи того, що багато віків тому уявлялось уже старим філософам як певний неясний образ. Старі теорії безконечно-малых атомів вічних і незмінних, котрі в ріжних комбінаціях творять всю безконечність видимого світу, проголошені старими грецькими фізиками, в другій половині останнього столітя знову вертають ся, уже в світлі безконечно різнородного документального досвіду, і на сій основі перебудовуеть ся останніми часами сучасна фізика.

Сі помічення і виводи мали великий вплив на виробленне нового світогляду в громадянстві, але ще більше — як вище було підчеркнено — заважили тут успіхи біологічних наук — сього нового слова останнього столітя.

Біологія як наука — се діло XIX в., перед тим вона не існувала зовсім. В першій половині сього столітя кладуть ся перші підвалини таким навіть наукам як орґанічна хемія, яка аналізує хемічні процеси в живім орґанізмі, як гістологія — наука про живу тканину, як порівнююча анатомія, ембріологія — дослід над розвитком орґанізму з зародкового стану до стану дозрілого. Палеонтологія береть ся до розслідування історії живих істот, по останкам колишніх, давно вимерлих родів. Вона входить як складова частина до геології, що ставить своїм завданням вислідити історію землі й житя на ній. Спеціальнійше завданне ставить собі археологія, що досліджує жите

людини по тм матеріяльним останкам, які заховала земля. Вона служить вступом до етнольоґії і соціольоґії — які студіюють жите людини на різних степенях культури, його розвії користуючи не тільки матеріялом археольоґічним, але також історичним, язиковям, спостереженнями над житем народів низшої культури.

Всі сі науки — діло останнього столітя, яке взагалі незвичайно поглубило й поширило спостереження над житем живин, завдяки мікроскопови викривши цілий незвісний перед тм світ безконечно малих організмів, які відограють величезну ролю в процесах жита (ціла наука, мікробіольоґія й незвичайно важна частина її бактеріольоґія впресли на сім ґрунті), завдяки новим методам спостережень (як напр. вівісекція, анатомічні досвіди над живими живинами) досліджуючи житеві акти незвичайно докладно.

Але вже в самих початках сеї роботи проникливі люде вже почали вхоплювати ті основні ідеї, які кінець кінцем впливали з сих спостережень і зводили всю безконечну різнородність жита до певних простих принципів, до певного монізму, який відбиває в собі монізм матерії взагалі. 1809 р. вийшла „філософія зоольоґії“ французького ученого Ламарка, де були вже досить ясно поставлені принципи еволюції і трансформізму родів живин. Сі гадки одначе не були відповідно одінені наукою, погляди про незмінність родів переважили, і тільки рівно півстолітя пізнійше два анґлійські учені Уолес і Дарвін на основі нових спостережень поновили сі гадки в формі більш ясній і категоричній. Особливо ґевіяльна квіга Дарвіна „Походження родів“ (1859) зробила глибоке вражінне і розвинені потім в ряді нивших писань його гадки про неустанный розвиток форм живин, під впливом „боротьби за існування“, в котрій виживають одиниці найкраще прилажені до обставин і передають свої прикмети потомству („натуральний добір“) — лягли в основу візнійших спостережень не тільки біольоґічних, але й етнольоґічних і історичних.

Завзята полеміка піднята против Дарвінових поглядів не тільки натуралістами, але й гуманістамк (теольоґами особливо) усталила й оборонила міцно самі принципи еволюції. Вони тепер кладуть ся в основу всякого наукового розсліду: понятя юридичні, економічні, моральні розсліджують ся з становища еволюції.

Анґлійський філософ Спенсер укладає велику систему знання, побудовану на сім принципі еволюції, починаючи від біольоґії до психольоґії й соціольоґії — до духового жита людини — одиниці й громадського життя людей на різних ступенях культури. Стара теоритична філософія відступає на другий план перед конетрукціями опертими на історичних фактах і даних природних, досвідних. Експериментальна (досвідна) філософія переносить методи природних наук на

розсліди духового життя людини, тих психичних процесів, з котрих складається людське знання і людський світогляд. Так закладають ся підвалини під той матеріалістичний світогляд, який характеризує собою кінець ХІХ і початки ХХ століття. (Про певну реакцію тому буде мова вище.)

II4. Науки гуманітарні, письменство, мистецтво. В області гуманітарній, в письменстві, в мистецтві останнє століття перед війною теж зазначилось незвичайно жвавим рухом, боротьбою різних течій, новими гаслами і новими досяганнями, більш ніж яке небуль століття перед тим, недостача ґеніяльних одиниць викуплялась загальним високим рівнем творчости, багатством талантів і здібностей. І тільки в порівнанню з кольосальним поступом наук природних і технічного знання сей рух відходить на другий план. В першій раз на памяти людства сї природні і технічні науки виступили на перше місце і їх провідні ідеї стали задавати тон всьому духовому життю.

Власне в другій половині ХІХ віку. Перша половина — особливо перші десятиліття має характер реакції против раціоналізму і псевдоклясицизму ХVІІІ в. В філософії провід її дає ідеалістична німецька філософія, в історії і фільології — се „друге“ німецьке відродження класичної старини, автентичної, первісної, в письменстві й мистецтві-романтики, також як протест проти штучного французького класицизму, що запанував був по всій Європі.

На руїнах старої метафізики, знищеної ґеніяльною критикою Канта, німецькі філософи Фіхте, Шелінґ, Гегель будують нові метафізичні системи, на котрих виховують ся покоління ХІХ в. Особливо філософія Гегеля, що малював величний образ, як в розвою світового життя виявляється світвий розум і доходить до самопізнання в життю людства, мала величезний вплив на людей середини ХІХ в. Прихильники і противники його філософії, однаково були виховані на ній і орудували її методом.

Підставою інтелігентської освіти в сїм часі служить все еще класична фільологія, студіювання античної старовини. Вона вважалась ключем культури, студії її були доведені німецькими ученими до незвичайної досконалости. Але поруч того звернуло на себе велику увагу також і середньовіччє. Ті національні течії, які набрали такої сили в часах боротьби з Наполеонським імперіялізмом, з особливою любовю і поважаннем звертались до середньовіччя, шукаючи в нїм початків національних традицій. Романтика літературна й мистецька також зверталась туди по нові джерела поезії, замість оклепанних класичних тем. Реакційні круги славили сю добу за її консерватизм, покору перед богоустановленими формами суспільного та політичного ладу.

В Німеччині романтика розвинулась особливо пишню, найславніші імена німецької поезії Шілера і Гете звязані з нею. Діяльність Гете продовжуєть ся всю першу третину XIX в. (ум. 1832). В Англії на сей час — друге і третє десятиліття XIX в. припадає творчість і впливи великих поетів Шелі й Байрона, котрі в собі втілили протест против англійської реакції. В Франції — її найбільший поет Віктор Гюґо, котрого творчість наповняє собою більш чим півстоліття, стає на чолі романтичного руху тільки в 1820-х рр. Його гасло: „романтизм — се лібералізм в мистецтві“, проголошене в програмній передмові до його драми: „Кромвель“, в 1827 р. Драма було ареною сеї боротьби — відвертаючись від традиції французької драми, романтики брали собі за взір Шекспіра, як великого учителя правливого мистецтва.

В мистецтві класичнім — в малярстві, скульптурі й особливо — в архітектурі, класичний стиль тримавсь довше і твердше. В малярстві задавав тон за недостатчею більших талантів старий французький майстер Давід, в скульптурі Канова і Торвальдсен, Римляне всіма своїми симпатіями. Під впливами романтики в письменстві романтики в мистецтві зводять боротьбу з класиками в 1820-х рр., але серед них таки бракує сильніших талантів. Цінніша була та увага для середньо-вічної архітектури, романської, візантійкої, ґотичької, яка зроджується під впливами романтики.

В 1870-х рр. починають ся заходи коло реставрації старих памяток середньовіча, досі часто занедбаних, напів зруйнованих. З того виростають потім проби відновлення ґотичького або візантійського стилю. Роблять ся проби розвивання початків — скажім великоросійського стилю з тих фрагментів які заховались. Так потім і на Україні робились більш або менш щасливі комбінації елементів українського стилю. Але цінне було в усякім разі те, що знайшлося зрозуміння своєї рідної краси, памяток інших епох, котрої не добачали досі поза красою античного будівництва — єдиної котру визнавано.

Більше дав романтизм в музиці. В музиці XIX вік дав взагалі більше ніж у якім небудь іншим мистецтві. Перші десятиліття його — се розцвіт творчости Бетховена, віденського композитора, який продовжує музикальні традиції віденських майстрів XVIII в. — Гайдна і Моцарта, які зробили Відень столицею музики. Бетховена признають взагалі найбільшим майстром всіх часів, його сонати і сімфонії — верхом творчости. Він помер 1827 р. і десять літ пізніше з групи талановитих німецьких композиторів-романтиків впеуваєть ся могутній ґеній Ваґнера, творця „музикальної драми“, великого циклу опер на теми німецького середньовіча. Своєю завзятою пропаґандою нових принципів музикальної композиції він кінець кінцем добыв ся їх признання і мав великий вплив в мистецтві; його довга, неослаблена

творчість протягаєть ся геть в другу половину XIX в. (остання його опера зявляєть ся в рік його смерти 1883 р.).

Загалом же революція 1848 р. обриває романтику. З років реакції 1850-х рр. наростають нові течії і настрої: „Походження родів“ Дарвіна (1859 р.) і „Капітал“ Маркса (1867 р.) се два епохальні твори, які зазначили собою новий напрям мисли, з її гаслами: боротьба за існування і економічний матеріалізм (обясненне історії людства з економічних інтересів, з котрих виростає вся иньша „надбудова“).

Починаєть ся завзята боротьба з гуманістичною, спеціально клясичною системою виховання. Клясична філльоґія маліе в своїм значінню з одного боку — з огляду на розвії природних наук, з другого — нові наукові відкриття в самій історії людства незмірно розширили обрій, що антична старовина зайняла на ній місце значно меньше ніж давнїйше.

Почате з початків XIX в. розшіфровання єгипетських написей (завдяки написи трьома письмами, знайденій підчас Наполеонової експедиції до Єгипта) і систематичні, науково ведені розкопки памяток відкрили єгипетську цивілізацію. З середини XIX в. починаєть ся тим-же методом викриватись старина сумеро-вавилонська, і асирська, егейська. Порівнюєче язикознавство — також нова наука як і пре-історія розкриває культурну історію індоєвропейських народів, починають, ся студії санскрітського письменства.

Досліджують ся памятки семітські, китайські, останки цивілізації американских. Археолоґія і етнолоґія дають образ довгого й тяжкого поступу людини від звірського існування до цивілізованого. В результаті всіх сих відкрить культурна людина кінця XIX і початків XX в. побачила себе атомом безконечно довгого і широкого еволюційного процесу історичного, так само як і фізичного, про котрий перед тим були тільки неясні предчуття (скажім в ґеніяльній поемі Люкреція, римського ученика грецького філософа Демокріта).

В письменстві впливом сих нових течій наукової мисли був натуралізм: бажанне дати в белетристиці „людські документи“, котрі-б передала людське житя з усею докладністю й детальністю природничої обсервації. Горячим проповідником і найбільш пильним реалізатором сеї теорії виступив французький белетрист Еміль Золя, автор серії побутових романів, котру він характерно назвав „Натуральною і соціальною історією одной сімі в часах другої імперії“ (перший том сеї серії вийшов 1872 р.). На певний час сеї „експериментальний роман“, як його назвав Золя, широко запанував в європейській літературі. В малярстві і скульптурі також завелись прихильники реалізму і натуралізму. Провід давали французькі майстри, які протягом всього столітя затримували першенство в сім мистецтві, найбільш славний з них був Мільє з своїми образами з житя трудового селянства.

Але скоро починаєть ся реакція против сих течій, поворот до ідеалізму й символіки.

В мистецтві чималу ролю відогравав англійський рух, званий „прерафаелітством“, його проповідником і коментатором виступив популярний англійський критик і публіцист Рускін. Він був проповідником демократизації мистецтва, переходу його на службу широких трудових мас; між прерафаелістами — малярами і письменниками були також прихильники соціалістичних ідей. Взірців краси і джерел натхнення вона шукають в майстерстві середньовіччя і раннього відродження — перед Рафаелем (відти й назва їх). Прикладом старини вони ставлять завданням мистецтвом дати як найширше місце красі — не тільки в творах так званого „чистого“ (або високого мистецтва), але і в домашнім житті, в практичнім ужитку. Се гасло знаходить широкий відгомін. Розвиваєть ся мистецтво декоративне, мистецтво практичне (прикладне), і в нім так званий „новий стиль“ (модерн), який з домого урядження потім переходить і до архітектури (особливо невеликих будівель, приватного вжитку).

Іншою реакцією на реалізм і натуралізм був „імпресіонізм“, який замість детальної вірності рисунка ставив завданням віддати вірно загальне вражіння. З нього виростають потім новіші, ще не скрісталізовані напрями малярства, як кубізм і інші.

В письменстві найбільшими фігурами світової літератури зістались два письменники — моралісти Росіяне: Достоевський і Толстой. В противність зовнішній документальності натуралізму, вони старались можливо глибше вийти у внутрішнє духове і особливо моральне жите людини, освітлюючи його з становища завдань гуманності і морального досконалення. З поміж тих письменників, які обстоювали світогляд матеріалістичний, ідею боротьби за існування визначивсь особливо і здобув великий вплив німецький поет-філософ Нітше, проповідник принципу сили, свобідного від усяких моралістичних обмежень „білого звіря.“

Він став пророком для всіх прихильників капіталістичного й імперіалістичного поширення.

115. Світова війна. Її причини і приводи. І от серед сього незвичайного сильного руху, сеї світової кооперації раптом загула воєнна сурма наче поклик на останній суд всього людства, і особливо його владущих, міродатних верств — на велику погибельну руїну всього свого економічного і культурного надбання.

Ті що викликали сю війну ніяк не сподівались, що вона буде такою довгою, упертою, завзятою. Вони думали, що се буде дуже коротка розправа, яка прочистить їм ґрунт для дадшних успіхів їх панування, принесе їм легкі тріумфи і матеріальні здобутки як франко-

пруська війна. З ними і все громадянство взагалі було певне, що се буде кількатижнева війна, як оті недовгі балканські — бо довгої війни економічне і культурне жите не витримає, і його інтереси змусять ворогів до замирення.

Коли-ж виявило ся на яку далеку і небезпечну дорогу ступило ся, ініціатори війни стали всяко затирати сліди своїх заходів та складати з себе одвічальність за війну. Проте ті дороги, якими прийшло до війни, представляють ся досить ясно.

Відносини були напружені, в ситуації було багато небезпечного матеріалу, який міг викликати великий світовий огонь. Сама вже ся незмірна сила і власть над світовим житем капіталу — невеличкої купки владущих, перейнятих виключно особистими інтересами — збогачення, влади, амбіції, власть безстидна, цинічна, котра хвалилась перед світом, що для неї нема нічо святого, неприступного, що вона куцує все і все може кунити — талант, совість, власть, слово — вона одна вже обурювала почуте громадянства і наповняла його коли не бажанням катастрофи, то предчуттям її. В останнім десятиліттю XIX в. війшов в широке уживання вираз пущений одним єврейсько-французьким письменником — „кінець віку“ в значінню — „кінець світу“, котрим означались всякі прояви виродження, що свідчили про близький крах сього життя.

На память приходило Римське цісарство перед упадком. Якийсь час стали говорити про „жовту небезпеку“ — грозу від пробудження жовтих рас: Японців, Китайців, Монголів, які можуть затопити і знищити європейську цивілізацію. Але була небезпека і ближша домашня. В напружених відносинах між капіталістичною верствою і робітництвом передчувалась можливість якогось соціального вибуху, котрий принесе катастрофу всьому капіталістичному устроєви і його культурі — щось в виді грандіозного повстання Спартака в Римській республіці.

Гроза європейської війни висіла над життям весь час. Грізними виразами схарактеризував її Бісмарк в 1888 р., чверть столітя пізніше Німеччина жила ще в глибшій переконанню її неминучости. Воєнні і промислові круги підтримували його з обох сторін, успіхи німецької політики, техніки, торгівлі витворили в німецькім громадянстві незвичайно високе поняття про світову ролю німецького народу — його покликання панувати над світом: сам Бог призначив його на се, і се освячує всякий акт насильства для досягнення сеї мети. Ріжні імперіалісти з військових, промислових і навіть наукових кругів підтримували і всяко розвивали такі настрої і переконання, що для скріплення своєї світової гегемонії німецький нарід мусить підняти останню, велику боротьбу з своїми противниками. Їх писання і промови дражнили сих противників, викликали їх на різкі відповіді, які знов таки служили

для того, щоб підіймати военні настрої в Німеччині. Спеціально публіцисти, закуплені воєнними доставцями займались розпалюванням таких ворожих настроїв.

Ворожнеча між Францією і Німеччиною за Ельзас і Лютрингію стала вже певного роду традицією, в сім часі вона була підогріта дея-

67. Роден (французький майстер, найбільший з скульпторів кінця XIX в.)
Мислитель.

кими незвичайно нетактовними розпорядженнями місцевих воєнних властей, які дали відчутти ще раз ненормальність тамонних порядків. Різким вмішанням в справу Марока, котре приготували собі на окупацію французькі політики, німецький цісар роздрознив до крайності сі круги.

Англійських політиків він затрівожив ролею протектора мусульман, котру взяв на себе — вона грозила англійському панованню на сході, над мусульманами Єгипту й Індії. Німеччина забірала Туреччину зовсім у свої руки. Німецький генерал був призначений начальником турецьких військ. Німецькі банки дістали дозвіл на будову залізниці з Константинополя на Багдад — вона мала звязати Німеччину з Перською затокою й Індійським океаном („Берлін-Багдад“). Англійська торгівля й промисл і так робив все тяжку конкуренцію Англії.

Германія продуковала товари дешевші, новіших взірців, її торговельні агенти шприли їх з незвичайною зручністю в самій Англії. Англійські промисловці і купці, менш рухливі не могли витримувати конкуренції. Коли вони добились, щоб на німецьких виробач, які довозились до Англії ставлено фірму: „зроблено в Німеччині“, ся фірма як раз стала для тих виробів рекламою.

Між Росією й потрійним союзом стала балканська справа. Союз балканських держав і побіди Болгарії, потім Туреччини викликали знову сю приману „Славянства“, яка злякала Німеччину. Австрія спеціально ніяк не могла помирити ся з зміцненнем Сербії. Роля яку вона відогравала в останніх роках на Балкані смертельно вразила Росію — не тільки правительственні, але й ширші круги, великоруські особлво. Німеччина взяла справу Австрії як свою, обіцяла вірно підтримувати її балканську політику (бо вона була частиною тої берлінсько-багдадської політики). Тому на неї зверталось також усе роздражненне, яке викликала в славянських кругах австрійська політика на Балкані.

Роздражненне і недовіре виливалось в зброєннях. Як сильно зачіпило англійські не тільки політичні а навіть широкі демократичві круги німецькі пляни конкуренції з Англією на морі, будова великої торговельної і воєнної флоты, вже вище було сказано. В останніх роках перед війною на ґрунті спх конкуренцій зброєнь, збільшень сухопутних і морських сил йшов в сїм часі дійсно божевільний танець. В Німеччині в 1911 і 1912 рр. уряд добив ся від парламенту звачних кредитів на збільшенне війська, воєнні статистики рахували, що Німеччина мала на 75 тис. чоловіка більше в армії мирного стану ніж Франція. Тоді французьке правительство постановило вернутись від двоохлітної служби, заведеної вісім літ тому замість трьохлітної, назад до трьохлітної. Невважаючи на завзяту опозицію соціалістів, в 1913 р. більшість парламенту дала на се згоду. Тоді німецький уряд зараз же виїс до свого парламенту нову пропозицію на збільшенне армії на два корпуси, з котрих оден призначавсь на французьку, другий на російську границю. Паралельно з тим зброїлась також Австрія й Італія, а Франція натискала на Росію, щоб вона теж підіймала свої сили відповідно.

Сі російські зброєння відіграли чималу ролю в вибуху війни. Після японського погрому і революційних заворушень Росія все ще тільки наладжувала свою державну машину. Правда, російський воєнний міністер Сухомлінов дуже рішучо заявляв в червні 1914 р.; „ми готові!“ Але в воєнних кругах було звісно, що фактично Росія ще „не готова“. Але вона збрóїлась дуже енергійно, вирвала у думи великі кредити на побільшенне фльоти і можна було думати, що за рік-два її воєнна сила підійметь ся дуже. Тому в австрійсько-німецьких кругах вважали за краще звести війну з противною стороною зараз, аніж би він мав вчинити сю війну з своєї ініціативи, коли зорганізує всі свої сили (се дістало назву „превентивної війни — такої що запобігала небезпеці).

Як собі уявляли сю превентивну війну з урядових німецько-австрійських кругах, не знати. В політичних кругах, з великою увагою й тривогою дивились на інтимні відносини, які уставлялись між німецьким цісарем і австрійським престолонаслідником Франц-Фердінадом (братавнчом цісаря Франц-Йосифа), котрому незадовго перед тим передано в завідування військові справи Австрії. Становище його було незвичайне: він був оженений з німецькою панею з Чехії, і його сини не мали права на корону. Тому його підозрівали в ріжних політичних плянах, котрі-б могли привести його синів на трон, думали, що він має спеціальні пляни на сербські землі (так званий тріялізм: утворенне з сербсько-хорватських земель королівства на взірець Угорщини звязаного унією з Австрією). Сими плянами поясняли потім його убийство.

В 1914 р. німецький цісар двічі зїздив ся з Франц-Фердінадом в квітні і червні і се викликало загальну увагу. Після побачення в Конопішті (в Чехії) Франц-Фердінад поїхав на великі маневри призначені в Босві під Сараєвом. В сім призначенню бачили певного роду погрозу чи навіть провокацію Сербії, а ще до того і день для них вибрано прикрий; річницю Косівської битви (день 28 червня), що у Сербів вважаєть ся днем національної жалоби. І от в сей день, коли Франц-Фердінад обїздив Сараєво з своєю дружиною, на нього зроблено з початку атентат невдалий (потім говорили, що сей атентат був приготовлений австрійською поліцією, щоб дати привід до причіпок до Сербії) — і годину пізнійше сербський студент Прінціч, приступивши до нього з револьверу застрілив його і його дружину.

Слідство переведене австрійським урядом по горячим слідам сеї події не викрило ніякої участі в ній сербського правительства. Тим не менше в провідних австрійсько-німецьких кругах рішено зробити з неї притоку до нової акції против Сербії, щоб її зліквідувати зовсім, розділивши між сусідними державами. Така була гадка обох цісарів,

австрійського і німецького. Але ясно було, що за Сербією обстане Росія і Франція, та вони не вагались тепер викликати їх на таку війну.

23 липня сербському правительству з австрійської сторони поставлено цілий ряд тяжких умов з приводу сараєвського атентату, котрих вона при всій добрій волі не могла-б виконати і з того мала-б початись та превентивна війна.

Вона таки почалась дійсно.

116. Вибух світової війни і перші роки її. Задумавши свою превентивну війну уряди австрійський і німецький рахували на поміч своїх союзників Італії і Румунії, також Болгарії і Турції, котрі могли бути заінтересовані ліквідацією Сербії, а що до Англії сподівались, що вона зістанеться нейтральною: їй німецькі дипломати робили надії на різні здобутки в колоніях і сподівались тим спинити від участі в війні. Зломити Сербію здавалось ділом легким, так що припускалось, що Австрія зможе крім того звязати з Румунією на спілку російські сили і Німеччині буде можна, зіставивши на російській границі невеликі частини, всю силу кинути на Францію. Німецький генеральний штаб рахував, що скориставши з незабезпечености французько-бельгійської границі, він зможе швидким рухом, провівши своє військо через Бельгію, пройти в середину Франції, поки вона змобілізує свої сили і паралізувати її супротивлення. Тим більше, що Італія мала-б відтягнути значну частину її сил на полудне.

Ультиматум поставлене Сербії, застало її союзників зовсім неприготованими: в перших тяжких після сараєвської трагедії австрійське правительтво нічим не показало своєї охоти зробити з неї який небудь політичний ужиток. Не тільки російські та французькі політичні та дипломатичні діячі були на відпустках, а навіть сербські шефи порозіздили ся. Німеччина і Австрія мали змогу приготувити ся, коли противники нічого не підозрівали і коли раптом стало відоме австрійське ультиматум Сербії, на котре вона жадала відповіді не далі 48 годин, всі союзники її, почувачи себе не приготованими, в оден голос стали радити сербському урядови зробити Австрії всі можливі уступки, щоб оминуті війну. Сербський уряд послухав сих рад і пішов на уступки справді дуже далекі — але все таки не міг сповнити таких жалань Австрії, які цілком касували всяку ідею його державної самостійности — напр. щоб австрійським агентам вільно було в самій Сербії вести слідство про участь в сараєвськім атентаті сербських підданих. Тоді Австрія 28 липня проголосила війну Сербії; всі заходи Росії, яка добивалась принаймні якоїсь проволоки в сій справі, так само Англії, що хотіла передачі справи на міжнародню конференцію не привели до нічого. Австрійські армати почали бом-

бардували Београд, сербську столицю. Раз виявивши свої пляни, австрійські й німецькі провідники спішили використати ту перевагу, яку їм давало їх приготування і неприготування противників.

Росія почала мобілізацію, зпочатку частинну, потім загальну, щоб тим зробити певний вплив на Австрію в інтересах Сербії. Тоді 31 липня германський імператор телеграфічно поставив цареві ультиматум, щоб він відкликав мобілізацію протягом дванадцяти годин, інакше Німеччина мусить обстати за Австрією й почати війну з Росією. Коли цар не згодився на це, 1 серпня імператор дійсно проголосив війну з Росією. Разом з тим він хотів почати війну і з Францією, котру головне хотів знищити, але французьке правитель-ство вело себе ухильливо, на запитання німецьке, чи Франція зоста-неться нейтральною супроти війни Німеччини з Росією, воно не відповіло ні так ні ні. Але імператор не хотів дозволити йому про-тягнути часу, і причепившись до якихось французьких аеропланів, котрі вліли то літали над німецькими містами, видав наказ своєму війську наступати на французьку і на бельгійську територію і разом з тим 3 серпня формально проголосив Франції війну.

Бельгійський король, котрого вже давніше німецький імператор питався про можливий перехід німецького війська через його тері-торію і дістав відмову, звернувся до всіх держав, які 1839 р. гарантували Бельгії її нейтральність, і просив їх боронити нейтраль-ности Бельгії. На сей поклик відізвала ся Англія, котра досі трима-лась так здержливо, що в німецьких кругах все ще сподівались бачити її нейтральною. 4 серпня англійський посол в Берліні поста-вив німецькому канцлерові ультиматум: вивести з Бельгії німецьке військо і заховати її нейтральність, інакше Англія мусить стати в її обороні. Канцлер був незвичайно збентежений і палко переконував не кидати Англію в війну, як він висловився „за одного слова — нейтральности, за шматка паперу.“ — себто трактату 1839 р. (з того часу сей вираз „шматок паперу“ став ходячим словом против безоглядности, з якою Німеччина переступала через трактати). Ан-глійський посол зівставсь на своїм, і коли німецьке правитель-ство не згодилось спинити наступу свого війська в Бельгії, війна була прого-лошена. Наслідком союзного трактату за Англією війшла в війну також і Японія. Се був великий удар німецькій дипломатії. Другий прий-шов разом з ним — се що Італія не підтримала своїх союзників з потрібного союзу (котрий обновила два роки перед тим), заявила, що зостанеться нейтральною. Вона була ображена політикою, котру Австрія вела на Балкані, вважала свої інтереси нарушеними проектом Альбанської держави, видуманим Австрією спільно з Німеччиною, і не хотіла тепер брати на себе ризика за війну, котру вони почали без

порозуміння з нею. Так само в Румунії взяла гору течія нейтральна. Правда, за те в німецьких руках зісталась Туреччина, яка виповняла всі накази німецького штабу — поки нарешті не змусила Антанти проголосити формальну війну (при кінці жовтня). Але все таки „центральної держави“ опинились в далеко труднішій стаповищу, ніж сподівались їх провідники. Проте вони вважали вже своє становище безповоротним і замість шукати скорого виходу з війни рішили напружити всі сили, не спиваючись ні перед якими способами боротьби, щоб змусити противника. В сім вони знайшли моральну підтримку у свого громадянства. Німецькі партії проголосили „внутрішнє замирення“ і однодушно підтримували уряд, включно до соціал-демократів, які теж майже без виімків голосували за кредитами рядови на війну. Се дуже збентежило всіх хто покладав ся на те, що організований пролетаріят постараеть ся своїм впливом припинити війну. За прикладом німецьких соціалістів і в иньших краях вони в переважній більшості залишили свою опозицію урядови на час війни. Так заданий був тяжкий удар Інтернаціоналови.

Але воєнні пляни німецького генерального штабу показались не меньше хибними, як пляни дипломатичні. Згідно з сими плянами воєнні сили Німеччини мали бути звернені на Францію, щоб задати яко мога скорше удар Парижови, перейшовши через Бельгію і Люксембургі, і подиктувати умови капітуляції. Те що Бельгія не згодилась пропустити німецьке військо свобідно, зробило в сих плянах перше замішанне. Хоч як швидко німецькі армії і упорались з бельгійськими кріпостями, що загороджували дорогу — Лютіхом, Намуром, Бріселем, все таки сі операції зайняли кілька тижнів і дали змогу Французам зібрати свої сили на півночи, Антверпен же припинив до половини жовтня, і дав змогу Англії висадити тут свої сили і оборонити приступ до Кале — ключа до Ляманської протоки. Друге замішання зробив сильний удар російських військ на східню Прусію. Німецька залога була тут розбита, російське військо стало займати тутешні міста. Німецький штаб став спішно перекидати військо з західнього фронту на східний. Гінденбургі призначений головним начальником східнього фронту скоро знищив російське військо і викинув за границю, але тим не меньше західній фронт ослаблено, і французький головний командант Жофр скористувавсь тим, щоб захистити Париж. Семиденна завзята битва над Марною (5-12 вересня) зломилла німецький написк і рішила кампанію. Німецькі війська, що бились уже в яких 60 кільом. від Парижа були змушені відступити на ріку Єн і після безуспішних зусиль пробитись на перед, вони мусіли зайняти позиції, які майже без змін зіставались потім протягом двох літ: від Ньюпорту до Найону, на Реймс і Верден. Війна з полевої перейшла в пози-

ційну: обидві сторони законались в землю і поробили міцні укріплення, які можна було здобувати тільки гарматою.

Застригши таким чином на західнім фронті в жовтні 1914 і засипавши свій початковий плян війни, німецькі провідники звернули свою енергію на східній, тим більше, що справа і тут теж йшла не добре. Спільний германсько-австрійський наступ на російську Польщу зломивсь о переважні російські сили. Російське військо здобуло Буковину і східню Галичину, обложило Перемишль, приступило під Краків, перейшло Карпати. Австрія була серйозно загрожена, і коли в полудневій Сербії зявилося французьке військо, сербський театр війни був нею страчений. Німцям треба було ратувати союзницю — і самих себе, бо російське військо в друге повело наступ на Прусію.

Зимом (грудень 1914 - лютий 1915) Гінденбург зничив російські війська кількома поворотами на польській границі. Весною иньший талановитий генерал, Макензен, повів спільно з Австрійцями наступ на російські війська в Карпатах. Відібрано Ярослав, Перемишль, Львів — дальший похід на схід припинено, — бо в сей момент Італія, по довгих торгах з Австрією, виїла з своєї нейтральности, пристала до Антанти й почала з Австрією війну. Гінденбург з Макензеном натомість повели систематичний наступ на Польщу і балтійські краї, і він дав блискучі і петрудні успіхи, бо виявилось що російські технічні засоби під той час уже вичерпались — були приготовлені на недовгу війну („що найбільше на чотпри місяці“, як поясняли фаховці підчас процесу виданого військовому міністрови Сухомлінову). Протягом літа і осени німецьке військо зайняло всю територію від Ризької затоки на Двинське, Пинськ, Дубно. Хист російських начальників звернений був на те, щоб не дати свого війська окружити й зничити до решти, а вивести його і военний матеріал по можности ціло; се в значній мірі й удалось.

Сей розгром Росії мав своїм наслідком, що Болгарія виїшла з нейтральної позиції й рішучо пристала до центральних держав. За її помічу вони поновили наступ на Сербію в осени 1915 р. і менш ніж за два місяці і Сербія і Черногора були окуповані, їх королі виїхали до Італії, військо виїшло на о. Корфу, потім прилучилось до французько-англійського корпусу, який все таки зіставсь в околиці Сальоніків (иньший корпус висланий на Галіпольський півостров, щоб відкрити дорогу до Царгороду, після цілорічних утрат, обливши операції).

Се був момент найбільших успіхів центральних держав (зима 1915/16 р.) і в сей час вони при охоті могли-б виїти з війни, і закінчити сю страшну різню. Але вони мріяли тепер про повне зничення ворога!...

117. Російська революція. Не вважаючи на блискучі успіхи на східних фронтах становище центральних держав було трудне і де далі погіршувалось. Німеччина за сей час стратила ту перемогу, яку давала їй краща приготуваність до війни, багатство технічних засобів, всяких нових винаходів. Вона дала новий характер війни — в ній більшу роль ніж жива людська сила грала технічна сторона, на фронт перенесено методи війни кріпостної, велику артилерію, масу бомб („урагальний огонь“), кріпостні способи укріплення позицій, окопів, і т. д. Але Франція і Англія швидко використала застій на західнім фронті, щоб використати ті взірці і науки, які дала Німеччина в сій війні і протиставити їй з тими-ж засобами. Мобілізованих робітників відправлено з фронту на фабрики, повернені на виріб військового зняряду, виготовлено армату на німецький взір, використано нові форми війни приладжені тими (як на примір задушливі гази то що). Англія, яка розпоряджала невеликим сухопутним військом, почала формувати міліонну армію, з початку з добровольців (фактично агітація зробила вступ до війська примусовим для всіх молодих людей), а далі завела обовязкову військову службу, відступивши від своїх вікових традицій.

Разом з тим Антанта організувала все тіснішу блокаду центральних держав: вони зістались без довозу поживи і сировин. Завдяки своїй перевазі на морі Антанта поставила під контролю з сього погляду не тільки своїх ворогів, але й нейтральні держави, поставила в неможливість постачати центральним державам сировину і поживу в більших розмірах. Німеччина відповіла на се „підводною“ війною: збудувавши велике число підводних човнів, вона нищала не тільки воєнну, але і торговельну флоту противників, а навіть і нейтральні кораблі, котрі везли щось її противникам. Але всі зусилля не задавали їм і в приближенню такої шкоди, яка Антанта задавала центральним державам своєю блокадою. Ті почали з першого року війни формально голодувати і веденне війни обрабувало людність з найпотрібніших предметів життя.

В 1916 р. Німеччина рішила напружити всі сили, щоб зломати французький фронт. Натиск поведено з місяця лютого на пограничну французьку кріпость Вердюн, о котру опирався французький фронт. Не вважаючи на величезні страти не тільки технічних засобів, але й людей, сей натиск не вдав ся.

Командант кріпости Петен зміг використати її засоби, вона протрималась до літа, а з липня англійське і французьке військо з усею силою вдарило на німецький фронт під Амьеном на Сомі. Разом з тим російське й італійське військо розвинуло операції на своїх фронтах, щоб відтягнути німецькі сили. Німецький натиск зломив ся, кампанія

більше менше скінчила ся нічим. Німці навіть дуже ефектно закінчили рік — але знов таки на сході; в сервії до Антанти пристала Румунія, мовляв під патиском Росії. Слідом дві німецькі армії одна з Семигороду, друга з Болгарії насунули на неї і протягом чотирох місяців Румунія, не вважаючи на поміч російського війська, була знищена і зайнята майже вся німецькими військами. Але се не рішило війни, рік зусиль ослабив центральні держави, ні трохи не наблизивши їх до перемоги.

Румунський епізод тим часом зробив сильне вражіння на Росії. Факт, що Росія, спровокувавши (зовсім не розумно!) до війни сю державу, підвела її так нещасливо і собі придбала новий тяжкий фронт, ще раз яскраво показав нездібність правительства, провідників дипломатичних і воєнних. Глибоке невдоволення династією двірською компанією і всім самодержавним режимом, котрим керували фактично різні пройдисвіти, все наростало підчас війни, особливо після погрому 1915 р., а і тепер дійшло до свого вершка. Царицю підозрівали в тім, що вона в дійсности держить руку Німців, як Німка з роду. В двірських кругах укладались плани усунення царя Миколи II і заміну його иньшою особою. Скінчилось на разі убійством Григорія Распутіна, що мав величезний вплив на царя і царицю, а викликав загальне обурення своїм распустним житєм. Але невдовзі вибухнуло повстання в петербурзькім війську. Початок дав волинський полк, де було багато Українців і серед них ішла революційна агітація.

Сігналом послужив роспуск думи, яка стала різко виступати против політики правительства. Частина війська заявила, що вона віддає себе в розпоряженне президі думи і буде її підтримувати. Ситуація відразу на стільки стала грізною, що цар без довгих намов згодив ся зрікти ся корони — але на користь свого брата. Та сей краще знав настрої громадянства і не прийняв корони, зіставивши народови рішити про дальшу форму правління.

Тимчасове правительство сформувано з поміркованої опозиції, конституційних демократів і правіших елементів, але поруч нього сформував ся чисто революційний орган — „совіт салдатських і робітничих депутатів“, котрим з початку керували соціал-демократи помірковані (меньшевики), але все більший вплив у вім здобували соціал-демократи большевики. Одним з перших актів совіта був „приказ № 1“, котрим заводилась революційна контроля в армії — він дав початок розкладови фронту, з котрого військово начальство так і не могло вийти. Неможливість для Росії вести війну стала ясна; вона повинна була, користаючи з того права, яке давала союзна умова на випадок внутрішньої революції, зараз же вийти з війни, що взагалі була дуже нещаслива серед людности, яка палко прагнула замирення.

Але тимчасовий уряд навпаки ставив собі пунктом чести доказати, що революція не ослабила Росії й вона може перейняти на себе всі обов'язки царського уряду. Кінець кінцем Керенському, що вважався найбільш популярною людиною і взяв тому на себе обов'язки міністра війни, напруживши всі сили, вдалося з кінцем червня повести наступ в Галичині. Але всі зусилля вичерпало останні моральні сили армії.

Коли війська центральних держав відповіли на цей наступ наступом, російська армія не витримала і пішла на втеки. Фронт розвалився, і цей розвал його тяжко відбився потім на всіх прифронтових краях.

Так само як в політиці заграничній, так і у внутрішній російські круги, які сформували тимчасове правительство — ліберали, радикали і помірковані соціалісти, теж не виявили зрозуміння тих завдань, які поставила революція, і рішучості в їх укріпленню. Вони думали, що змінивши царську владу республікою вистане кілька другорядних направок у внутрішніх відносинах, і Росія під республіканською формою задержить весь свій давнійший хатактер: централізм, пановання великоруської народности і т. д. Всі серйозні соціальні і політичні реформи відкладались до установчих зборів, і час і спосіб скликання цих зборів зіставались відкритим питанням. Для поладжень відносин національних, дуже напружених, теж майже нічого не робилось.

Правда, західні провінції — Польща, більша частина Литви, Ливонії — опинились в німецькій окупації і завданне організувати їх відповідно бажанням народности — спало на Німців. Полудневому Кавказови дано було всякі автономні права. Але иньшим краям — перед усім найбільшому Україні, тимчасове правительство ніяк не хотіло сповнити їх домагань і навіть що було змушене дати (угодою 2 липня), те заваз же шльнувало другою рукою взяти назад.

Ті помилки лібералів і поміркованих соціалістів використовували більшовики, зручно висуваючи такі гасла, як негайна ліквідація війни, право нації на самоозначення аж до повного відокремлення, передача влади безпосередньо пролетаріатови (вся власть совѣтамъ“), і т. д. Перша проба перевороту зроблена ними в липні, після катастрофи на фронті, не мала успіху. Але впливи їх не були зломані, а росли далі, тому що помірковані соціалісти з Керенським на чолі шукали опори в буржуазії й все більше тратили авторитет в народніх масах. Друге повстання вчинене в падолисті, скінчилось повним розпорощенням правительства Керенського, власть перейшла на більшовиків, які організували своє правительтво — „совіт народних комісарів“ (30 жовтня — 12 падолиста п. ст.).

Проїшло одначе кілька місяців, поки новому урядови вдалося зломити опозицію поміркованих партій і добити ся признання поза

Петербургом. Росія опинилась серед анархії і горожанської війни, яка прискорила її розклад. Уже перед тим відділилась Фінляндія; тепер проголосила себе суверенною республікою Україна — але в федеративнім звязку з иньшими республіками бувшої імперії. Вона пропонувала совітському правительству Росії, як представництву Великої Росії приступити до організації федерації тих республік, які організувались в різних областях, але совітське правительство не прийняло сеї пропозиції і між ним і Україною скоро почала ся війна, яка привела Україну до проголошення самостійности. В сім напрямі пішла еволюція й иньших національних територій Росії — протягом 1918 р. організувався цілий ряд республік, починаючи Фінляндією й кінчаючи каспійським побережем (Естонія, Литва, Білорусь Україна, Кубань, Півн. Кавказ, Грузія, Арменія і ин.).

Ролю їх протектора взяла на себе Німеччина, з котрою совітське правительство зробило скоро по тім як прийшло до влади перемире, але довго тягло з мировим трактатом. Центральні держави ввійшли в сепаратні договори з новими республіками, очистили їх від большевиків, слідом зіссували свою політику, звязавшись з реакційними, аристократичними елементами сих республік. Найбільш яскравий вчинок — се розгон Центральної Ради й посадженне гетьмана на Україні, що викликало повстанне, яке закінчилось прогнаннем гетьмана і Німців з України. Такий реакційний противнародний характер мала політика німецьких воєнних властей і по иньших краях б. Росії, котрі вони фактично окупували в ролі оборонців їх самоозначення. Вони цілком відвернули від Центральних держав людність сих, „малих народів“. Німці самі знищили ту цінну базу, яку дала була їм на сході російська революція.

118. Кінець світової війни. Справа замирення. Явною ознакою ослаблення центральних держав було те, що вони не використали розкладу російського фронту, для якого небуть сильнішого наступу на фронті західнім. Навпаки французькі і англійські війська наступали і змусили німецьку лінію податись, хоч незначно. У них був новий союзник, на котрого вони рахували і старались протриматись до реальної помочи від нього. Се були Сполучені Держави Північної Америки, що приступили до війни разом з тим, як виходила з війни Росія.

Перед тим Німеччина, через своїх земляків в Америці (котрих в Спол. Державах велика сила!) силувалась притягнути правительство Спол. Держав на свій бік, або бодай затримати в прихильній нейтральности. Вільзон держав ся політики мирної й кілька разів виступав з пропозиціями посередництва для замирення. Але підводна війна, в котрій німецькі торпедовці не жалували американських

кораблів, попусвала кінець кінцем настрій. Вільзон зажадав обмеження сеї підводної війни, коли Німеччина не додержала даних обіцянок, поставив їй ультіматум і не дбивши ся свого проголосив війну. — з початку Німеччині (5 квітня 1917), а кілька день пізнійше Австрії. За Спол. Державами проголосили війну центральним державам також інші американські держави, Кітай, Сіам і т. д. — все се приносило тяжкі економічні утрати Німеччині й її союзникам.

Одначе перевіз американського війська і технічних засобів до Європи відбувався поволі, американські вояки потрохи приучувались до тутешніх обставин війни і тільки під літо 1918 р. вийшли в поле. Тим часом президент Вільзон, вірний своїй мировій програмі знов поновив свій проєкт загального замирення і тріркої згоди на певних основах нового міжнародного права. Се були так звані „14 пунктів Вільзона“, які були підхоплені громадянством всього світу, як програма нового життя, зробили сильне вражіння і в Німеччині — тільки потім принесли гірке розчарованне. Німецьке правительство, поправивши свою позицію великими масами поживи і военного матеріалу, забраного в „в визволених краях“ східної Європи, не хотіла миру без побіди, і замість переговорів постановила повести рішучу кампанію на західнім фронті, поки Американці ще були в невеликій скількості на театрі війни. Почавши з 21 березня трьома поворотами, в трьох рішучих місцях німецькі війська пробували розірвати фронт противника — в напрямі на Амен, потім на півночі в напрямі на Іпр, нарешті на сході, в напрямі на Марну. Але не вважаючи на всі зусилля, на величезні жертви в людях всі ці наступи скінчилились тільки частинними успіхами, ніде не вдалось добитись чогось рішучого. Новий начальник антантських сил маршаль Фош, призначений на сю позицію, з початком сього наступу, вмів заховати свої сили від якого небусть рішучого удару, а тим часом Америка подвоїла, потроїла свої транспорти, подаючи нові резерви і технічні засоби, з початком літа американські полки вийшли в поле, і німецьке військо, виснажене сими тяжкими зусиллями, почуло присутність і свіжої ворожої сили і технічних засобів, з котрими не мали вже сили боротись.

Перед тим Німеччина імпонувала своїми технічними вигадками та величезними масами свого технічного матеріалу, тепер Америка побила рекорд масами аеропланів, военных автомобілів нововидуманих типів як танки, проєкторами що сліпили очі й виводили з фронту масу війська і т. п. Німецький наступ застряг, новий наступ, початий в липні зламався цілком, Німці мусіли уступатись з позицій, а серпень (8-10) приніс уже таку катастрофу під Аменом, якої Німеччина ще не зазнала за сю війну: німецьке військо віддавалось масами в

полон, тікало з позицій, паніка огорнула німецький фронт. З цього часу, протягом всього вересня і жовтня йде вже спішне уступлення Німців з французького фронту, з великими утратами, в тяжкій, пригнетеній стані.

Сей очевидний крах німецьких сил вілізав ся зараз на політичній ситуації. Болгарія, утомлена й знесилена війною, перша відступила від неї. Їй приходилось все тяжше боротись з антантськими силами, зібраними під Сальоніками, і з кінцем вересня вона вийшла в переговори з ними й уложила перемир'я. Туреччина, серіозно загрожева Англіїцями в Палестині й Сирії, далі теж не могла тягти війни, Австрія так само. На вість про сальоніцьке перемир'я начальвик німецького штабу Людendorф і за ним Гінденбург — сі два властиви керманічі Німецької імперії теж висловились за негайне перемир'я.

Щоб уможливити сі переговори правлящі круги пішли на різні уступки у внутрішній політиці — канцлерство імперії віддано Макскові Баденському, що вважав ся людиною дуже ліберальною і незамішаною в війну і приємною Антанті; в склад міністерства введено кілька правих соціялістів і по сім 5 жовтня Німеччина звернулась до Вільзона, просячи розпочати мирові переговори. Але Антанта не вдоволалась сими змінами, згодилась тільки на перемир'я з Австрією й Турцією, з Німчиною-ж не хотіла миритись, поки на чолі її далі стоять Вільгельм та иньші ініціатори війни.

Частинні реформи, переведені під кермою Макса Баденського (обмеження власти Вільгельма і впливів ген. штабу) її не вдоволяли — Вільгельм мусів уступитись і імператорська влада мусіла бути скасована. Та Вільгельм не хотів зрікатись. Тоді почалсь повстання. В флоті збунтовалсь матроси, повстання покотилсь по містах. Соціялісти вступили з жаданням, щоб імператор зрік ся. Нарешті Макс Баденський заявив на власну руку про його зречення і Вільгельм втік з головної кватири до Голандії, иньші німецькі володарі зріклись або бли усунені і держави Антанти дали перемир'я Німеччині (11/XI).

Одного дня з утечою Вільгельма зрік ся корони австрійський цесар Карло-Франц-Йосиф. Імперія його розпалась уже перед тим. Замирюючись з Австрією Антанта проголосила право її народів на самоозначення і се було сігналом їх відділення. Чехія, Юго-Славія, Угорщина проголосила свою незалежність і організувались як самостійні республіки, або області. Юго-славянські землі сполучились з Сербією і Черногорою, Галичина чекала моменту щоб об'єднатись з Україною, де ще правив гетьман, але дні його були вже почислені.

В середині падолиста дрібна війна, яка велась против нього і Німців весь час, перейшла в загальне, всенародне повстання. Народну республіку відновлено, Галччина обєдналась з Великою Україною, але Совітська Росія знову післала своє військо на Україну, підтримуючи комуністів і Україна стала ареною нової затяжної війни. Так само балтійські краї, Литва, Білорусь, півн. Кавказ, Сибір...

Люде сподівались, що закінчення війни принесе спокій, лад і добробит, але мало де сі сподівання сповнились. Побідники не стримали своєї жадоби пімсти над переможеними, від „14 пунктів“ не зісталось ні сліду, коли прийшов час подиктувати свої умови згоди. Вільзон, до котрого світова демократія ставилась з довірем як до проповідника згоди і справедливости взав на себе провідну ролю в реалізації сих принципів, але фактично став знарядом в руках французького преміера Клемансо, людини упертої і мстивої, що завзяла ся звести тепер рахунок з усіми, хто йшов против нього, і настоював на політвіці пімсти що до центральних держав. Їм забрали не тільки весь военний матеріал і запаси поживи з фронтів, але подиктували цілий ряд тяжких умов, які означали повне економічне обрабовання центральних держав. Проголошений принцип визволення чи самоозначення малих народів на практиці натягав ся також дуже довільно, на користь протегованих і на шкоду тих, які чим небудь прогвівили Антанту чи її фактичних провідників. Все се поставило в дуже трудне становище всіх, на кого не пролила ся ласка Антанти.

З другого боку народні маси, умучені п'ятилітньою війною, не мали ніякої охоти на ново вертати ся під власть капіталістичної верстви, яка привела їх до всіх сих бід, що далі то ширше знаходили відгомін проголошені російськими комуністами (большевиками) гасла безпосередньої власти пролетаріату — зручно поширювані ними через літературу, через своїх висланців і воєннополонених, які вертались з Росії до дому, розносили сі гасла серед своїх земляків. Якогось авторитетного орґану, який би міг взяти на себе посередництво між буржуазною капіталістичною верствою і верствами робітників, не було. Інтернаціонал завмер після того, як національні соціалістичні орґанізації виступити підчас війни в противлежних таборах, маніфестуючи свою національну солідарність з своєю буржуазією. Заходи коло того відродження, які робились за війни і після війни (на конференціях під Берном в 1915 р., на конференції в Стокгольмі в 1917, в Берні 1918) не осягнули своєї мети. А „ліга народів“ проєктована провідниками Антанти як зверхній ареопаґ в усіх справах політичних і соціальних була скомпромітована політикою сих провідників. І так замість замирення світ вступив в новий період внутрішньої боротьби

і зовнішніх конфліктів котрому іще не видно кінця. Зазначимо деякі головніші події з сього повного зміни і переворотів часу.

В Німеччині після утечі Вільгельма організовано тимчасове правительство з соціалістичних і буржуазних партій. Німецькі комуністи з т. зв. „союзу Спартака“ пробували в різних місцях організувати повстання для соціального перевороту, але сі проби не вдалися; ліві соціалісти т. зв. „незалежні“ скоро вийшли з правительства. Національне зібранне в Веймарі, зіставило власть в руках правих соціалістів, які прийняли на себе тяжке завдання привести до кінця замирення з Антантою і обстоювати лад від натиску з лівого і правого боку — спартакістів (що поновляли далі проби соціального перевороту) і монархістів, (що зробили пробу перевороту в березні 1920 р.).

Мирова конференція, яка зібрала ся в Парижі для вироблення підстав нових відносин, а фактично звелась до т. зв. „ради чотирьох“, себто премерів чотирьох головних держав (Спол. Держав, Великобританії, Франції і Італії), в першу чергу зайнялась виробленням проекту трактату з Німеччиною. Умови їй були поставлені дійсно страшні: не тільки відібрано загарбані землі: Ельзас і Льотрінгію, польські провінції, Шлезвіг, кольонії, не тільки обложено величезною контрибуцією, забрано флоту, обмежено армію, але й зайнято антантськими військами землі на захід від Рену, область ріки Сари з її угляними копальнями віддано для використання Франції і т. д. Німеччина мусіла покоритись і підписати сю угоду в Версалі, кінець червня по 1919 р.

Ще більш болючим операціям підпала Австро-Угорщина. Угорщину обтято на три чверти — відійшла від неї Словаччина і закарпатська Україна (до Чехії), Хорватія (до Югославії), Банат, Семигород, Мараморш (до Румунії); тимчасове угорське правительство уступило перед такими перспективами, власть взяли комуністи, але се не поправило діла, Антанта таки поставила на своїм, і тоді новий переворот, вчинений правими елементами, розпочав еру „білого терору“ против соціалістів. Австрія стратила все крім альпейських країв, зісталась при 6 міль. людности, з котрих 2 припадає на сам Відень, засуджений на голодну смерть з утратою своїх провінцій, звідки мав поживу і сировину для свого промислу. Сі умови вона мусіла прийняти і підписала трактат в Сан-Жермен на початку вересня.

У Туреччині забрано всі провінції з винятком М. Азії (теж обкровоєної), а Константинополь переведено в фактичну адміністрацію Англії, внутрішні відносини взято під пильну контролю „Ліги націй“

Не менше рішучо провідники „ради чотирьох“, Клемансо і Лойд-Джордж, мали намір подиктувати свою волю народам східної Європи, але тут їм не пішло так гладко. Своім моральним обовязком вони

вважали відбудувати Росію, яка згинула і розпалась, вислугуючись їм під час війни. З нових республік старої імперії, вони признали тільки Польщу і Фінляндію, всі інші землі хотіли вернути в склад Росії. Але совітське правительство, розумієть ся, було їм не до вподоби. Тимчасового уряду Керенського і партії соціалістів-революціонерів, які старались організувати против большевиків своє правительство (директорію) в Східній Росії, Клемансо з товаришами не підтримав теж: сі люде здавались їм западто податними на революційні гасла.

Коли адмірал Кольчак, (коло котрого гуртувалось офіцерство й різні реакційні елементи) розігнав ту директорію, рада чотирьох поставилась до сего дуже прихильно. Вона готова була признати його правителем Росії й дати всяку поміч тим генералам, що його іменем вели боротьбу з Совітським урядом (Юденіч на балтійським побережу, Денікін на азовським). Цілий 1919 рік ішла боротьба сеї російської реакції з Совітською Росією, але не вважаючи на всю поміч Антанти, реакційні генерали були побиті „червоними військами“ Совітської Росії і держави Антанти мусіли відмовити дальшої помочи реакційній Росії, тим більше що їх громадянство все голоснійше протестувало против „інтервенції“ своїх урядів в російських справах. Деякі республіки, організовані на території б. Росії, — які лежали в сфері інтересів держав Антанти дістали „фактичне признанне“ на початку 1920 р. Загалом же російська справа зісталась відкритою.

Західна Європа романно-германська	Східна Європа, Славяне, Угорщина, Балкани	Південна Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія, полуднісна і східна Америка. Відкрита
1226 смерть св. Франціска, фундатора францісканів	1222 „золота була“ кор. Андрія угорського	Саді великий перський лірик, 1184—1291	
1226—70 Людовик Святий кор. французький	1223 битва над Калкою	1244 Єрусалим в останнє перехо-дять під воло-діння мусульман	
1227—41 Грґорій IX і Фрідріх II, третя велика борня панства в імперію	1228 Конрад мазовецький поклик-ує кав теутопських рицарів на дол. Вислу	1258 зруйноване багдадського каліфату	1280—1368 династія Юлав в Китаю
1228 6-й хрест. похід, Фрідріх II дістав Єрусалим	1235 об'єднання пруського й львів-ського лицарства	1270 поч. „Соломо-нової династії“ в Абіссії	1281 монгольська експедиція на Японію
1245 папа вкляв Фрідріха II, анархія в Німеччині. Собор в Ліоні, план боротьби з Монголами	1235—41 похід Бату в Європі	1258 зруйноване багдадського каліфату	
1248 7-й хрест. похід	1253 корол. Давида й Мендогога	1270 поч. „Соломо-нової династії“ в Абіссії	
1265 повстання Сімона Монфора в Англії	1253—78 Отокар чеський володіє Австрією, Штирією, Карин-тією, Країною	1270 поч. „Соломо-нової династії“ в Абіссії	
1270 8-й хрестосний похід	1261 Михайло Палеолог відновив Візантійське цїсарство	1270 поч. „Соломо-нової династії“ в Абіссії	
1273 Рудольф Габсбург цїсарем		1270 поч. „Соломо-нової династії“ в Абіссії	
1274 Ліонський собор. проба церк. унії. Смерть Томи аквін-ського		1270 поч. „Соломо-нової династії“ в Абіссії	
1282 Габсбургі дістали Австрію. Сіцилійська вечерня. Петро арагонський королем Сицилії		1270 поч. „Соломо-нової династії“ в Абіссії	
1285—1314 Філіпп IV Гарний франц.		1270 поч. „Соломо-нової династії“ в Абіссії	

Західня Європа, романо-германська	<p>1291 початок Швейцарського союзу</p> <p>1295 відновлення повного парламенту в Англії</p> <p>1301 кінць Арнальд в Угорщині потраж французького війська під Кургуре. Перші Генер. стани в Франції</p> <p>1309—77 пани в Авіньоні</p> <p>1312 королев Генріха VII в Римі</p> <p>1314—47 цес. Людовик баварський, конфлікт з папою</p> <p>1315 битва під Маргартемом</p> <p>1319 смерть Дучо ді Бонсеня</p> <p>1321 смерть Данте</p> <p>1327—77 Едвард III, утріваленце англійського парламенту</p> <p>1328 французька корона переходить до лінії Вальоа</p> <p>1337 смерть Джого</p> <p>1337—1453 століття війна Франції в Англією</p> <p>1338 курфірсти відсуджують пану від права затверджувати вибір цесаря</p>	Східня Европа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азия и північна Африка, Араби і Турки	Азия популицена і східня Америка. Відкриття
1291 Іван Чеський володіє Краковом.	<p>1299 переселенне митрополії в Київ до Володимир судд.</p> <p>1302 галицька митрополія.</p> <p>1306 кінць Іржемиславичів в Чехії</p> <p>1306—33 Володислав Локтик, політ. відродженне Польщі</p> <p>1316—41 Гедимиш в. кн. литовський</p> <p>1323 кінць галицької династії</p> <p>1328—41 Іван Калита, гетемонія Московні</p> <p>1333—70 Казимир Вел. польськ.</p> <p>1340 смерть Юрія-Болеслава, поч. боротьби за галицько-волинські землі.</p>	1291 кінць Єрусалимського королівства	1290 смерть Кубітая і розпад держ. Темучіна	1296—1316 Магомет Ала-ед-дін опановує Індію
1330 упадок держави Іль-Хавів в Персії. Гафиз великий перський лрник, 1300—1389		Розвії держави Віджаянагар в південній Індії (XII—XVI в.)	1322—1392 великі уособлії агархія в Японії; поділ на дві імперії	

Західні Європа, романо-германська	Східні Європа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія, полуднева і східна Америка, Відкрита
1346 бій під Кресі	1345 — 77 Ольгерд і Кейстут	1356 Турки в Європі, відбули Галіполі	1345 повстання против Монголів в Китаю
1356 повстання в Паризі (Етьєн Марсель). Золота буля ціс. Карла IV	1346 — 78 Карло IV цісар і король чеський 1348 універсалет в Празі	1361 султан Мурад здобув Адриано-поль	1360 Китай вивологив ся від Монголів
1360 франко-англійська угода в Бретині	1370 — 82 Людовик Анжуйський кор. Угорщини й Польщі	1369 Тімур заволондів Туркестаном, початок його завоювань	1368 — 1644 династія Мін в Китаю
1364 — 80 панованне Карла V у Франції, направа держави	1374 Кошицький з'їзд, обмеженне кор. власті в Польщі		
1366 — 84 опозиційна проповідь Вікліфа	1380 побіда Дмитра Долського московського над Татарами		
1374 смерть Петрарки	1385 унія Литви з Польщею		
1378 — 1417 палецька схізма	1387 прилученне Галичини до Польщі. Люксембурьська дин. на Угорщині		
1381 народне повстання в Англії	1389 битва на Косовім полі		
1397 Кальмарська унія скапданавських держав.	1393 Баязет здобув Тірново		
1400 смерть Чосера	1399 погром Витовта над Ворсколю	1402 Тімур погромив Турків під Ан-Горою	1392 — 1573 володіння в Японії сюгушів з роду Амікага, опікувальне літературою й мистецтвом
1407 і далі, усобиця у Франції (армаліяк й бургіньонн)	1410 Ягайло й Витовт перемогли пруських рицарів під Гріпвальдом	1405 смерть Тімура	
1409 перемога Фльоренції над Пізою			
1414 — 8 констанцький собор			

Західна Європа, романо-германська	Східна Європа, Славяне, Угорщина, Балкани	Середня Азія і північна Африка, Араби і Турки.	Азія південна і східна. Америка. Відкриття
1415 Бранденбурзьку марку дістали Гогенцолерни	1415 спалення Гуса		
1420 змова Філіпа бургундського в Англію. Генріх V проголошений франц. королем	1420—34 гуситські війни		
1425—7* фрески Мазаю	1429 пляч коронації Витовта		
1429—31 Жаппа д'Арк	1430 Святрайгайло в. кн. литов.		
1431—42 базельський собор	1434 смерть Ягайла. Заведення польського права в Галіччії		
1434—64 правління в Фльоренції Козімо Медічі	1439 фльорентинська улія		
1438—9 ферарсько-фльорентинський собор. Альбрехт Габсбургі королем чеським і угорським			
1446 смерть Брунелескі творця ре-несансового стилю	1447—92 Казимир Ягайлович в. кн. литов. і кор. польськ.	1451—81 султан Ма-томет II	1451—1464 сфоржованне крим-ського ханства
1447—55 папа Николай V	1453 кінець Візантійської імперії		
1450 перша друкована біблія	1456—1504 Стефан Вел. молдав.		
1450 Фр. Сфорца завод. Мілянон	1458—71 Юрій в Подєбраду кор. чеський		
1455—85 війна Червоної й Білої рожі	1458—90 Магій Корвін кор. угор.		
1461.—83 Людовик XI француз.			

Західня Європа, романо-германська	Східня Європа, Славянс, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка, Арабі і Турки	Азія подудіева і східна Америка. Відкрига
1466 смерть Донателло, найбільшого скульптора раннього відродження	1462—1505 Іван III московський		
1469 шлюб Фердінанда арагон. з Ізабелею кастиль.	1466 Польща підбила прус. рицарів		
1469—92 правл. Льоренцо Медічі	1471—1478 Москва підбиває Новгород	1478—9 кримська орда переходить під Туреччину	
1477 шлюб Марії бургундської з Максиміліаном австрійс.	1471—1516 Володислав Ягайлон кор. чеський	1480 кінець татарської власти над Московю	1486 Діаз дістав ся на ріг Доброї Надії
1482 смерть Марії бургундської і поділ Бургундії між Францією й Австрією	1481 змова українських князів на Лівні		
1484 генеральні стани в Тур	1485 Матвій Корвін заволодіє Віднем		
1485—1509 Генріх VII, початок династії Тюдорів в Англії	1490 Володислав Ягайлон енолучив корону угорську з чеською	1492 упадок Гранад, кінець маврської панованія в Іспанії	1492 Колумб відкрив Америку
1493—1519 цісар Максиміліан	1491 славянські видання Фіоля в Кракові (для України)		

<p>Західня Європа, романо-германська</p>	<p>Східня Європа, Словяне, Угорщина, Балкани</p>	<p>Азія, полуднева і східня. Америка. Відкрита</p>
<p>1494 похід Карла VIII франц. до Італії</p>		<p>1494—8 відкриття Каботів в північній Америці</p>
<p>1496 шлюб Іоанни іспанської в Филиппом Гарним</p>		<p>1498 Васко де Гама доїхав до Індії</p>
<p>1503—13 пала Юлій II, будова катедр св. Петра</p>	<p>1504—8 об'єднання Персії Ізмаїлом Суфї</p>	<p>1500 Кабраль відкрив Бразилію</p>
<p>1504 смерть Ізабелі кастильської. Іспанські вице-королі в Неаполі, уадаок полуд. Італії</p>	<p>1508 повстання Глинянских в ливтовській Україні</p>	<p>1509—15 Альбукерк португальским вице-королем в Індії</p>
<p>1506 смерть Колюмба</p>		
<p>1509—1547 Генріх VIII в Англії</p>		
<p>1510 смерть Ботичеллі</p>		
<p>1513—22 пала Лев X Медічі, апотеї пізнього відродження</p>	<p>1512—20 Селім, Не-вбоганий“ султани турецький, успіхи Турків на Сході</p>	<p>1513 Бальбоа доходить до Тихого океану</p>
<p>1514 смерть Браманте, будівничого катедр св. Петра</p>	<p>1514—34 брати „Барбоси“ засновують мусульман. державу в півн. Африці</p>	
<p>1515—1547 Франціск I король французький. Похід його до Італії</p>		
<p>1516 Конкордат Франції з папою. + Фердинанда, Католика</p>		

Західня Європа, романо-германська	Східня Європа, Славяне, Угорщина, Бадкани	Передня Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія полуднича і східна Америка, Відкрита
1516—1556 Карло I іспанський королем	1516 смерть Володислава Ягайлона короля чеського й угорського	1516 погром мамелюків під Алепом; Турція опанувала Сирію, Аравію й Єгипет	1519—21 Кортес відбуває Мексиканський подорож навколо світу (Мателан)
1517 перший виступ Лютера	1517 біблія Скоріни на білоруській мові		1519—22 перша подорож навколо світу (Мателан)
1519 Карло іспанський імператором † Леонардо в Вінчі			
1520 Смерть Рафаеля		1520—1566 Султан Соліман Величний	
1521 Лютер на соймі перед Карлом; переклад біблії		1522 Турки здобули Родос	
1523—1560 Густав Ваза шведським королем. Кінцель скальдинської унії			
1524 реформа Цвінглі			
1524—5 сел. повстання в Німеч.	1526 погром Угрів під Могачем. Фердинанд австрійський король угорський і чеським		1525—6 завоювання в Індії Бабура, „Великого Могола“

Західня Європа, романо-германська	Східня Європа, Славяне, Угорщина, Балкани	Південна Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія південна і східна Америка, Відкриття
1527 погром Риму імператорським військом. Смерть Макіавелі. Церковна реформа в Швеції	1529 перший Лиговський статут	1529 Турки облягають Відень	1530—2 Імператор підбиває державу Інків
1529 протест прихильників реформи в Німеччині, від Лютера в Цвинлі	1533 австро-турецький трактат, поділ Угорщини на три	1535 союзний трактат Туреччини з Францією; французький протекторат над християнами Сходу	1530—1556 унаслідок держави „Великого Моґола“ по смерті Бабура (+ 1530)
1530 австрійська словідь віри	1533—1584 намування Івана IV Страшного в Московській державі		
1531 релігійна війна в Швайцарії. Смерть Цвинлі	1533 австро-турецький трактат, поділ Угорщини на три		
1534 церковна реформа в Англії. Початок чину святих	1533—1584 намування Івана IV Страшного в Московській державі		
1535 „дарство Сіону“ в Мінстері			
1536 Кальвін в Женеви в перше. Церковна реформа в Данії. Смерть Еразма з Роттердаму			
1540 затвердження чину святих	1543 смерть Коперніка. Перша книжка на литовській мові		1542 Португальці в Японії
1541—1564 Кальвін в Женеви в друге			

Західня Європа, романь-германська	Східня Європа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азия і північна Африка, Араби і Турки	Азия полуциева і східня Америка. Відеруга
1545 початок Трідентського собору	1548—1572 Жинимонт Август, останній король польський з Ягйлової династії	1552 цар Іван підбивас царство Казанське	1549 проповідь Франциска Ксавіє в Японії
1546 смерть Лютера	1550 перший земський собор в Московщині	1556 Москва підбивас царство Астраханське (останки Золотої орди)	1556—1605 правління Акбара Великого в Індії
1547—8 побіда Карла над протестантами			
1549 об'єднання кальвинів і цвинтляків (реформатська церква)			
1552 перемога протестантів			
1553—8 кор. Марія в Англії, поворот до католицизму			
1555 релігійна угода в Німеччині			
1556 цс. Карло зрікаєть ся цісарства; смерть Льюїолі			
1556—1598 Філіпп II іспан. кор.			
1556—1564 Фердинанд I цісарем			
1558—1603 Єлизавета кор. англ.			
1559 трактат в Като-Камбрезі, кінець війн за Італію			
1560 генер. стани в Орлеані, толе-ранційний едикт	1561 секуляризація Литви й прилучення до Литви-Польщі		
1562—1594 французькі релігійні війни			

Західня Європа, романіо-германська	Східня Європа, Славянє, Угорщина, Балкани	Передня Азия і північна Африка, Араби і Турки	Азия, полуднена і східня Америка, Індерити
1562 — 3 закінченне Тріденського собору	1566 другий Литовський етагут (т. зв. Волицький)		1568 — 82 правління Набунага, політичне відрожденне Японії
1564 смерть Мішель Анджелі	1569 Люблинська унія Прилученне до Польщі центральних українських земель		
1568 — 69 Альба в Нідерляндах, початок повстання	1570 болгарська церква під царгор. патриархатом	1570 битва при Лепанто	
1570 сел-жерменський едикт	1573 конфедерація різновірців в Варшаві		
1572 різня в ніч під св. Варфоломея в Парижі	1576 — 1586 Стефан Баторій королем польським		
1579 Утрехтська унія, початок Нідерландської республіки	1579 — 1582 війна Баторія з Москвою		1581 початок суїтської проповіді в Китаю
1580 прилученне Португалії до Іспанії	1580 Острозька біблія		1582 — 98 правління Хідейоші в Японії, війни з Кореєю й Китаєм
1581 Нідерлянди визволились від Іспанії			
1584 убито Вілгельма Оранського			

Західня Європа, романо-германська	Східня Європа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія полуднева і східня. Америка. Відкриття
1585 кагол. ліга в Франції	1585—86 реформа львівс. брацтва	1586—1628 Аббас Великий, шах перський	1583 об'єднання магчурських племен
1587 засуд Марії Стюарт	1587—1632 Жигмонт (III) Ваза королем польським		
1588 погром іспанської армади	1589 московський патріархат		
1589 убито Генріха III франц.			
1593 Генріх IV Бурбон заволодів Парижем; релігійна згода	1593—1601 Михайло Хоробрий воєвода Валахії		
1598 налтський едікт	1596 берестейська унія		
	1598 кінець старої династії в Москві, Борис Годунов царем		1598—1600 усобиця родичів Хідейоші й Іеясу в Японії, напованне сіюгунів в роду Токугава (до 1868 р.)
1603—1625 Яков I Стюарт королем англійським	1605—1606 Дмитро Самозванець царем		1600 англійська остріндська колонія
1604 замірнені Англії з Іспанією	1606—1608 роком Збелзидовського в Польщі		1602 голландська остріндська колонія
1608 протестантська унія в Німеччині. Сполуч. держави Голландії формально признані			
1609 кагол. ліга в Німеччині			
1609—1632 Густав-Адольф королем шведським			

Західня Европа, романо-германська	Східня Европа, Славянє, Угорщина, Балкани	Передня Азия і північна Африка, Араби і Турки	Азия подудшева і східня Америка. Відкрита
1610 убайство Генріха IV французького	1610 Поляки в Москві, Володислав вибраний царем. Укр. козаки в обороні віри		
1610—1643 Людовик XIII король французьким	1613 вибір на царство Михайла Романова		1613 Англіїці осідають в Індії (в Сурааті)
1614 останні ген. стани в Франції	1614—1522 гетьм. Сагайдачного		
1616 смерть Шекспіра й Сервалтеса	1617 трактат в Столбові — кінець швед.-москов. війни		
1618 початок тридцятьлітньої війни (1618—1648)	1618 повстання в Празі. Московсько-польське замирення в Деуліні, ліквідація московської смуги		1618 Маньчжурі, потожки Цзінь, осідають в Китаю
1621 Густав-Адольф здобуває Ліволю в Рігою	1619 Фрідріх реневський кор. чеським		
1624—1642 прав. Рішельєу Франції	1620 битва на Білій горі. Руїна Чехії. Відновлення православної ерархії на Україні		
1625 Рішельє організує союз против Габсбургів.	1621 Хотинська війна		
1625—1649 Карло Стюарт король англійським	1625 Куруківська війна на Україні		

Західна Європа	Східна Європа і передія Азія	Інші краї поза Європою
1629 конфлікт короля з парламентом в Англії		1628-1658 Шах-Джеган, „великий Могол“ в Індії
1630 Густав-Адольф в Німеччині. Відступленіє Валенштайна	1632 Безкороліве в Польді. Уступки Українцям. Релігійний компроміс	
1632 Поворот Валенштайна. Смерть Густава-Адольфа під Люцеюном	1632-1648 кор. Владислав польський 1632-1646 митр. Петро Могпла	1636 Вен-хуан-ді володар Манчжурів проголосує себе імператором (днп. Да-пін)
1632-1654 Христина кор. шведська	1637-8 велике українське повстання (Шавлюк, Гучя, Острипня)	1637 народне повстання в Японії, нагінка на християн
1633 Галлей (1564-1642) перед судом інквізиції		1639 Англіїці основ. на Коромандельськім побережю форте св. Георгія, шан. Мадрас
1638 відновленіє шотландського королівства		1641 чужеземців вислапо з Япона.
1640 смерть Рубенса		1643 обсядне колюїї Нової Англії в півн. Америці
1640-1653 довгий парламент Англії	1645-1676 Алексій Михайлович цар московський	1644 початок Манчжурської династії Мін в Китаю
1640-86 Фрідріх-Вільгельм „великий курфюрст“ бранденбургський		
1642 конфлікт Карла II з парламентом. Початок англійської револ.		
1643 Людовик XIV королем Франції († 1715). Фронда		
1643-1661 правлініє Мазаріні		
1645 побіда Кромвеля над корол. військами при Незбі. Початок лондонського товариства натуралістів		
1648 Вестфальська угода, кінець тридцятилітньої війни	1648 повстання Хмельницького. Безкороліве в Польді. Повст. в Москві	

1649 свято Карла II англійського	1649 „Соборное уложение“ (кодифікація законів) в Москві
1649-1660 англійська республіка	
1650 смерть Декарта	1652 перше Півечим veto в Польщі
1651 навігаційний акт	1653 московський собор постановляє прийняти Україну під царську руку
1653-1658 правл. Кромвеля в Англії	1654 Переясл. угода України з Московією
1654-1660 Карло X король шведський	1655 оборона Челтохови
1655 похід Карла X на Польщу	
1655 початок квалерів	1657 шведсько-українсько-сємипородська коаліція протів Польщі. Смерть Хмельницького
1656 Фрідріх-Вільгельм бранденб. приєднує ся до Карла X протів Польщі	1658 Гадяцька унія
1657 угода Бранденбурга з Польщею в Велу. Польща зриваєть ся прав до сєхд. Прусеї	1659 погром московських військ під Копотом. Кінець Виговського
1658 рейський союз князів під протекторатом Франції	1661 замирення Москви з Швецією в Кардісі
1658-1705 дїсар Лєопольд	1663-4 турецько-австрійська війна, похід Кєпрілі на Угорщину
1659 французько-іспанська угода реставрація в Англії. Кор. Карло II (1660-1685). † Вєлякеца. Шведсько-польське замирення в Оліві і шведсько-данське в Копенгаї	1666 Україна піддаєть ся під протекторат Туреччини, в Москві початок церковного росколу
1661-1683 Кольбер порядкує внутр. справами Франції	1667 московско-польське замирення в Андрусєві. Турки відобрали Крїт від Венеціан
1665 смерть Лусєна. „Максим“ Лєрошфуко	
1667 тарїф Кольбера. Вїйна Франції з Іспанією	

1659-1707 панувалис Аврелі-Зюба, остальнього з сильних „Моголів“

1664 реорганізація франц. Ост-індської кампанії, Англії під заволоділи Нов. Амстердамом (Нью-Йорком)

Західна Європа	Східна Європа і передня Азія	Інші краї поза Європою
1669 смерть Рембрандта	1670 повстання донських козаків під проводом Разіна	1668 Карло II англійський дістав в посагу Бомбей в Індії
1672 Людовик напав на Голляндію	1672 Турки здобули Поділе. Буцач-кий трактат з Польщею	
1673 смерть Моліера	1676 кашгуляція Дорошенка	
1675 Фрідріх Вільгельм бранденб. пролив Швеції під Фербеліном	1677-8 турецькі походи під Чигирин	
1677 смерть Снігоза; видання „Етїки“	1681 московсько-турецьке замиріння в Бахчисарай, Москва зрікаєть ся прав до Правобіч, України	
1678 замир. Франції в Німвегені	1682 царівна Софія регенткою московською	1683 Французи освоюють ся в Пондішері в Індії
1680 смерть Корнеля	1683 Турки облягають Відень	1684 Англіїці в Кантоні
1681 Франція забрас „приналежні“ області за Реном. Смерть Кальдерона	1686 Польща укладає вічну згоду в Московщиною, зрікаєть ся Київ	1686 Китайці здобули Албаїн
1682 французькі єпископи приймають декларацію галіканської церкви	1689 смерть Дорошенка	1689 московсько-китайська угода в Нерчінску
1684 смерть Расіна	1689-1725 правління Петра Великого в Московщині	1690-1 перша англо-французька війна за америк. колонії
1685 скасування Наутського едикту	1697-1733 Август II саксонський король Польським	1696 перший московський торговельний караван до Шекіну
1685-9 Яков II королем англійським		
1687 „Принципи“ Ісаака Ньютона		
1688 друга революція в Англії		
1688-97 друга війна Людовика з коаліцією, напад на Палатинат		
1689-1702 Вільгельм III оранський королем англійським. „Про правління“ Лока		
1697-1718 Карло XII королем шведським		

- 1700 Карло II іспанський свої землі записує Бурбонам
- 1701 Ірися признає королівством
- 1702-14 війна за іспанську спадщину
- 1705-1711 цісар Йосиф I
- 1706 Карло розгромив Саксонію. Згода в Альтранштадті
- 1711-1740 цісар Карло VI
- 1713 Утрехтський трактат
- 1713-1740 Фрідріх-Вільгельм I королем пруським
- 1714 замирення Франції з Австрією
- 1714-1727 Георг I кор. англійський
- 1715-1774 Людовик XV кор. франц.
- 1715-1723 правління Філипа ордапського
- 1717 перша льожа масонів в Лондоні
- 1720 крах Ло
- 1721 смерть Вато
- 1721-1742 правління Роберта Вальпола в Англії
- 1724 „прагматична санкція“ одублікована
- 1727-1760 Георгі II королем англійським

- 1699 згода з Туреччиною в Карловцях
- 1700-21 велика швічча війна
- 1703 повстання Ракоці. Заснованне Петербурга
- 1708 шведсько-український союз.
- 1709 битва під Полтавою
- 1711 цар Петро па Прутї, згода з Туреччиною. Австро-угорське порозуміння
- 1715 тарногородська конфедерація паліаує пляни Августа в Польщі
- 1716 Австрія з Венецією вчиняють війну з Туреччиною
- 1717 „реформи“ в Польщі піддиктовані Росією
- 1718 згода з Туреччиною в Пожаровану
- 1720 перший царський указ против українського слова
- 1721 Ніштадське замирення. Цар Петро проголошує себе імператором
- 1722 перше скасування гетьманства. Усобиця в Пересї, похід Петра на Каспійське побереже
- 1724 угода Росії з Туреччиною в перській справі. Смерть Подуботка
- 1725-1727 царя Катерина I
- 1727-1730 цар Петро II
- 1727-1734 гетьманство Данила Апостола

1700 Англії оснують ся в Бенгалї (пінп. Калькута)

1701-13 друга колюпильна англо-французька війна в Америці

1716-1745 правління Йошімуне в Японії, поступові реформи

Західня Європа	Східня Європа і передня Азія	Інші краї поза Європою
<p>1735 Тоскана переходить до Франца льотаринґ. — кінець дн. Медічі</p> <p>1738 Віденське замирення Австрії й Франції</p> <p>1740-1742 перша війна за Шлезк</p> <p>1740-1780 правління Марії Терези в Австрії</p> <p>1740-1786 Фрідріх II король Прусії</p> <p>1741 Німфенбурьска умова на поділ Австрії</p> <p>1745-1765 Франц цісарем</p> <p>1748 „Дух законів“ Монтескіє</p> <p>1750 „Розправа про науки і мистецтва“, перший голосний твір Ж. Ж. Русо</p> <p>1755 Початок морської війни Англії з Францією</p> <p>1756-1763 Семилітня війна</p> <p>1757-1761 міністерство Піта Старшого</p> <p>1759 вигнання езуитів з Португалії, діяльність Помбаля</p> <p>1760-1820 І сорґ III король англ.</p> <p>1763 Паризьке замирення Семиліт. війни</p> <p>1765-1790 Йосиф II цісарем римським</p> <p>1766 „Дякоон“ Лесінґа (1729-1781)</p>	<p>1729-1730 Надір робить порядку в Персії</p> <p>1730-1740 цариця Анна</p> <p>1733 безкороліве і війна в Польщі</p> <p>1735 російсько-перське замирення, Росія зриває ся Каспійського побережа</p> <p>1736-9 Росія й Австрія воюють Туреччину, здобуває Азова</p> <p>1736-1747 Надір шахом Персії</p> <p>1739 Београдський трактат Австрії з Туреччиною</p> <p>1741-1761 цариця Єлизавета</p> <p>1747 відновлення гетьманства</p> <p>1750-1764 гетьманство Розумовського</p> <p>1760-1779 панованне Керіма в Персії, відродження її</p> <p>1762-1796 цариця Катерина II</p> <p>1764 усобиця в Польщі, вбір Станіслава-Авґуста Понятовського. Останнє скасування гетьманства</p>	<p>1736-1796 панованне імп. Цзің-Лун, верх могутності Китаю</p> <p>1738 похід Надіра на Індію</p> <p>1746 Китай заволодів Джунґарією і Схід. Туркестаном</p> <p>1747-73 Ахмед-Абдалі осів в Афганістані, володіє Педжабом</p> <p>1755-1763 кольоніяльна війна в Америці, Англія здобуває Канаду, Люїзіану й Флориду</p> <p>1757 Англіїці онап. Бенґалію</p> <p>1759 Англія заволоділа Канадою</p> <p>1761 Англіїці вибили з Індії шері Французів. Відновленне імперії Моголів</p> <p>1765 англ. парламентом заводить стемильові оплати, конгрес протесту в Нью-Йорку</p>

1769 Китай підбив собі Біржу, в Індокитаю
 1772-3 повст. в америкам. колоніях
 1773 „реультивний акт“ остід-ської компанії
 1744 конгрес 12 америкам. колюоній в Філадельфії
 1775 другий конгрес, 13 колюоній
 1776 Сполучені Держави проголошують незалежність
 1781 кантуляція англ. війська в Америці. Конгрес приймає конституцію конфедерації
 1782 англо-американське замирення
 1783 Англія признала незалежність амер. Спол. Держав
 1784 заведення державного контролю в Ост-Індії
 1787 федеральна конституція Спол. Держав Америки
 Початок заселення Австралії каторжанами: засновані Сідней
 1789-97 Теорі Вашингтон першим президентом Америк. Спол. Держав
 1792 Російська експедиція до Японії

1768 Барська конфедерація і колієщина. Перша турецька війна
 1772 перший розділ Польщі
 1774 замирення Росії в Туреччині в Кучук-Кайнарджі. Австрія зайняла Буковину
 1775 зруйновані Запорозької Січі
 1783 Росія прилучила Крим
 1788 початок чотирілітнього союзу Польщі
 1790 Замирення Росії з Швецією
 1791 Замирення Росії з Турцією

1773 скасованіє єзуїтів
 1774 Людовик XVI кор. французьким.
 „Вергер“ Гете (1749-1832)
 1774-1776 Торго промісром
 1776 „Богатство народів“ Ад. Смита
 1778 смерть Вольтера і Русо
 1780-1790 правл. Йосифа II в Австрії
 1781 „Критика чистого розуму“ Канта
 1724-1800. „Розбійники“ Шілера (1759-1805)
 1783-1801 міністерство Піта молодшого
 1783 Версаль. угода Фран. з Англією
 1784 „Ідей“ Гердера (1744-1803)
 1786-1797 Фрідріх Вільгельм II королем пруським
 1787 збори потаблів Франції
 1789 франц. генер. стали перетвор. в наптом. зібрання; поч. революції. Відкриття Гальвани і Вольти
 1790-2 цісар Леопольд
 1791 перша французька конституція
 1792 „національний конвент“ у Франції, скасування монархії. Цісар Франції (1792-1835). Газово освітлення

Західна Європа	Східна Європа і передня Азія	Інші краї поза Європою
1793 засуд на смерть Людовика XVI; повстання вандейців і шуанів; нова французька конституція	1793 Другий розділ Польщі (прилучення до Росії правобічної України)	
1794 терор у Франції; військоя республіка в Італії; республіка в Бельгії займають ренське побережжя, Бельгію і Голандію. Згода з коаліцією	1794 Засновання Одеси	
1795 початок реакції у Франції; кінець Робесп'єра, директорія	1795 Повстання Косцюшка і третій (останній) розділ Польщі. Цогром Грузії Ага-Магомедом перським	1795 Кінець правління Цян-Лун в Китаю (останньої експансії Китайської імперії)
1796 процес комуністів (Бабафа); італійська кампанія Бонапарта	1796 Смерть цар. Катерини. Цар Павло повертає старий порядок	
1797 замирення в Кампоформіо (ренське побережжя, Бельгія і Льомбардія за Францією); Цизальпінська республіка в Італії. Фрідріх-Вільгельм III кор. пруським (1797-1840)	1798 Енеїда Котляревського	1798-99 Бонапарт в Єгипті, початок студій єгипет. старинності. Бас і Фліндере відкрили Басову протоку в Австралії
1798 похід Бонапарта на Єгипет. Друга коаліція против Франції		1799 - 1804 досл. А. Гумбольдта в Центр. і Полуд. Америці
1799 похід Суворова до Італії. Бонапарт першим консулом		1800 Дослди Мунго-Парка в півн.-зах. Африці
1800 скасування ірландського парламенту. Репресивний закон против громадських організацій в Англії	1801 Убито царя Павла; цар Александр (1801-1825)	1801 помер Мотоорі - Норінага, провідник національного відродження в Японії. Австралійська вдова заїкавало англіїські промисл. круги
1801 війна з Австрією і замирення в Люневілью. Ткацький варстат Жакара. Виріб цукру з буряків (Ашара)		

- 1802 загальне возмирення в Амісі; „Італійська республіка“
- 1803 пова війна Франції з Англією
- 1804 Бонапарт проголошує себе „імператором“, цїсар Франц — „цїсарем австрійським“. Перший льокомотив Французькі пляпи на Індію. Погром франц. фльоти під Трафальгаром. „Італійська республіка“ королівством
- 1806 Наполеон організує бойкот Англії („континентальну систему“, 1806-1813). Кінець „Римської імперії німецької нації“. „Ренський союз“. Погром Прусії. Йозеф Бонапарт посаджений королем неаполітанським, Людовик Бонапарт королем голландським (на місці „Батавської республіки“)
- 1807 Французька експедиція на Лісабон, португ. династія порезидить до Бразилії. Замирення Франції з Прусією й Росією в Тільзїт. Пруське відродження. „Фепожмолюбольоудуха“ Гегеля (1770. + 1831)
- 1808 Йозеф Бонапарт переведений на іспанське королівство; повстання в Іспанії. Чорна реакція в Англії
- 1809 „Фільософія зоології“ Ж. Лямарка
- 1810 „Кодекс Наполеона“
- 1803 Американські Спол. Держави купили Луїзіану від Франції
- 1804 Організація скотарського господарства в Австралії (Н. Пол. Вельсі)
- 1805 Магомет-Алі стає намісником Єгипту (фактично незалежним)
- 1806 Англійська експедиція для визволення Полуд. Америки від Іспанії. Англія заволоділа Каньскою землею
- 1807 Наполеон відловляє Польщу („князівство Варшавське“)
- 1808-9 війна Росії в Швецію
- 1808-31 султан Махмуд II, европеїзація Туреччини
- 1809 угода в Фрїдрікстамі, прилучення Фінляндії до Росії. „Ілїрське королівство“
- 1808 Початок фактичної незалежності Бразилії (з переїздом сюди династії)
- 1810 Повстання проти Іспанії Мексикі. Хунта в Буенос-Айрес. Підокремлення Парагваю

Західня Європа	Східня Європа і перелія Азія	Шляхи краї пола Європою
1812 похід Наполеона на Росію. Консти-туція в Іспанії	1812 Букарештська угода Росії з Ту-рецією; битва під Бородиною; єнаженне Москви	1813 Мексика добилає фактич-ної незалежності (1813-23). Розширене британ. володіння Ост-Індії. Розвідки Уепворга і Лоусона в Австралії
1813 коаліція против Франції. „Вигва народів“ під Липськом. Реакція в Іспанії	1814 Росія дістала від Персії Дарестан і Азербайджан, і відречення від Грузії. Румунські (дунайські) землі дістали автономію. Перша збірка серб. пісень В. Караджіча (1787 † 1-64)	1814 Канада зістаєє ся за Ам-лією
1814 союзні армії здобули Париз, На-полеона відстаєє; Людовик XVIII. Віденський конгрес. Унія Швеції й Норвегії. Відновлення суїтв. Льокомотив Стефенсона і пароплає Фультона.	1815 Варшавське князівство прилучено до Росії („княрство Польське“)	1815 Фердінанд король іспан. висилає експедицію на при-боркання повстань в Америкі
1815 Наполеон вернув ся до Франції. Битва під Ватерльо, застание На-полеона на о. св. Єлени. Союз держав Німеччини. Початок ре-акційного „Святого Союзу“	1817 повстання Сербів против турець-кої влади	1816 „Сподучені Держави Ля-Пляги“ (тсч. Аргентини). Незалежність Чілі.
1816 Нієнс починає фотографію „Основи політ.-економі“. Д. Рі-кардо. Початки діяльності Р. Овена (1771 † 1858)	1818 Александр відкриває перший поль-ський соїж	1817-8 досліді у внутр. Австра-лії Окслі й Еванса
1817 цар Александр проводить чорною реакцією в Європі	1819 Заснованє університету в Петер-бурзі. „Короледвірська рукопись“ Ганзи. Збірка українських дум Цергелева. Словянське відродженє	1818 Перший переїзд пароплава через океан. Розвідки Дя. Роса і Неррі в арктичних краях (1818-19)
1818 цар Александр проводить чорною реакцією в Європі	1819 Заснованє університету в Петер-бурзі. „Короледвірська рукопись“ Ганзи. Збірка українських дум Цергелева. Словянське відродженє	1819 Погром іспан. війська в по-луд. Америкі. Незалежна респ. Колумбія. Ревізія Сперанського в Сибірі

- 1819 Розсліди Сміса, Пальмера й ин. в Антарктиці
- 1820 Америк. Спол. Держави викупили від Іспанії Флориду. Нове повстання Мексик (Ітурбиде). Початки автоном. організації Австралії. Спол. Держави Центральної Америки. Перша колонія свободних Негрів (пізн. Ліберія)
- 1820 Туреччина признає Сербії автономію (васальне князівство)
- 1821 Повстання Греків
- 1820 Революція в Іспанії, Неаполі й Португалії. Убийство престолонаслідника і реакція у Франції. Конструкція проплада з шрубкою. Хімія.
- 1821 Повстання капітерох (1821-1848). Повстання в Песмогті - Сардинії. Смерть Наполеона; проба військового перевороту в Франції
- 1822 Перша збірка поезій Міцкевича (1798 † 1855)
- 1822 Бразилія відокремляється формально й проголошує Дон-Педро своїм імператором
- 1823 Франція відновлює реакційну монархію в Іспанії. Англія обстоює конституцію Португалії. О'Коннель організує католицьку асоціацію в Ірландії
- 1823 Посланиє Монрое („Америка для Американців"). Федеральна Мексика
- 1824 смерть Байрона в грецькій повстанню.
- 1824 „Дольса Слави", Коляра
- 1824 Погром іспанського війська під Аякучо, кіпель іспанії володіння в Америкі
- 1825 Цар Микола (1825-1855). Змова і повстання „декабристів", Тов. „Обєднаних Словян" у Київі
- 1825 Деяко ліберальніший закон про професійні організації в Англії. Смерть Сен-Сімона. Стереотипи з паперу

Західна Європа	Східна Європа і передія Азія	Інші краї поза Європою
1827 „Кромвель“ В. Гюго (1802, † 85). † Бетховен. Випахід алюмініюма (Велер)	1826 знищенне яничарів в Туреччині	1826 Принапне невазлегкости Бразилії
1829 Випахід письма для сліпих. Ма- шина до шитя (Тімоніе)	1828 війна Росії в Туреччиною, погром тур. фльоти під Наваріпом. За- мирненне Росії в Персію, при- лучненне Арменії	1828 Відокремленне республїк Перу і Уругвай
1830 ..Липпева революція“ у Франції, Людвиг-Філіп (1830-1848). Пов- станне в Бельгії й її відокремленне Револуційній рухи в Німеччині. Пальмерстон кержанцем зовніш- ньої політики Англії (до 1865). Перша залізниця в льокомотивом	1829 Замирненне Росії в Туреччиною в Адриатополі. Греція невазлегна. Книга Венедїна про Болгар.	1829 Мексїка погромила іспан. війська. Заборона палити больша на Уралі, Каспїю і в Сибїрії
1831 Револуційній рухи в Італії. Ро- бїтничче повстанне в Іонї. Револьвер	1830 Грецьке королївство. „Ілірський“ рух. Повстанне в Польщі	1830 Франція підбївае Альєзїр. Колумбїя распадаєть ся на 3 республїки: Н. Гренаду, Венезуело і Еквадор. Бо- лївар зрікаєть ся дїктатури
1832 Вїборча реформа в Англії. „Мо- лода Італія“ Мадзїні (1805, † 1872)	1831 Польське повстанне задалело. „Вечери на хуторі“ Гоголя (1809 † 1852) 1832 „Органїчний стагут“ для Польщі	1831 Могомет - Алї епїтєський погромив султанські війська Дослїдї Мітчєля в Астралїї

- 1833 Початки охорони дитячої праці в Англії. Фосфорні сірники (Камерер)
- 1834 Митовий союз Німеччини. Лондонський трактат про піренейські краї (факт. протекторат Англії). Робітниче повстання в Парижі
- 1835 „Верселеві“ репрес. закони у Франції. „Житє Христа“ Д. Штрауса
- 1836 Інтернаціональний „Союз комуністів“. Початки гальваношлястики
- 1837 „чартистський“ рух. Кор. Вікторія (1837, † 1901). Смерть Ш. Фур'є
- 1839 „Націон. робітничий конвент“ в Лондоні. Проба револ. у Франції (Барбес і Блянк). „Організація праці“ Люї Бляна.
- 1840 введеице поштових марок. „Що таке власність?“ П. Ж. Прудона
- 1841 дослідн. Брейда над гіпногізмом
- 1833 Росія приймає Туреччину в свою овіку. Фактичний початок королівського правління в Греції (Огон)
- 1834 Росія опорожняє румунські князівства. Турецькі залози виїшли з Сербії. Повстання против самовластя Мілоша Обреновича. Університет в Києві.
- 1836 Перша залізниця в Росії
- 1837 Смерть Пушкіна (1799, † 1837)
- 1838 „Славян. Старинности“ Шафаржика
- 1839 Гюльханайський маніфест султ. Абдул-Меджіда (1839-1861), доба реформ. „Прилучення учнів“ в Росії
- 1840 Лондон. конвенція держав в справі охорони Туреччини
- 1834 Авліійське прав. обмежу адмін. права Ост-ндської компанії
- 1836 Автономницький рух і повстання в Канаді
- 1837 Телеграф Морзе
- 1839 Магомет-Алі погромив тур. військо під Ніабож. Роспад Сул. Держав Цеп. Америки Війва з Китаєм за опіум
- 1840 Автономія Канади. Скасованне виселки каторжан до Австралії, поч. автономії. Англія приймає Н. Зеландію під свого власть
- 1841 Банкруцтво компанії Пол. Австралії, переїхд її до державл. Повстання Афганців

Західна Європа	Східна Європа і передні Азія	Інші краї поза Європою
<p>1842 публіцистичні виступи К. Маркса (1818, † 1883). Р. Майер висловлює принципи заховання енергії, підтриманий Гельмгольцом (1847)</p>	<p>1842 Сербі повстали проти Обреновича і виборили князем Александра Карагеорьєвича</p>	<p>1842 Замирення Англії й Фран. з Китаєм, відкриття портів</p>
<p>1845 „Сепагатний Союз“ і усеобиця в Швайцарії. Картопл. голод в Ірландії, еміграція і аграр. боротьба. „Гангайзер“ Вагнера (1813, † 1883)</p>	<p>1844 Греція дістає конституцію</p>	<p>1843 Англія заволоділа краєм долини Інду</p>
<p>1846 IIIІ ІХ папою (1846-1878). Скасування збіжжєвих законів в Англії. Вискрите планети „Нептун“</p>	<p>1846 Проба польського повстання („тарнівська різня“). Кирило-мефодіївське брацтво (верх творчости Шевченка)</p>	<p>1845 Придучення до Амер. Спол. Д. Техасу. Англія забирає Наталь</p>
<p>1847 „Сподучелпий Сойм“ в Ірусії; початок політ. діяльности Вісарка (1815, † 1898). Біржева криза в Франції. „Історія іброцидистів“ Лямаргна (1790, † 1869)</p>	<p>1847 „Інвентарі“ (обмеження папського права в правобіч. Україні)</p>	<p>1847 Англія проголошує свою власть над тор. Оранжевої ріки. Геєл. Ліберія</p>
<p>1848 „Комуністичний маніфест“. Маркса й Енгельса. Повстання в Сидлії, Льомбардії й Венеції. „Лютова революція“ в Франції. „Маргова революція“ в німецьких краях.</p>	<p>1848 Боротьба Угорщини за самостійність. Польське повстання у Львові. Поділ. відродженне Гал. України. Словацький сойм у Празі. † Белліського</p>	<p>1848 Кол. Вікторія (Австралія) самоочишно організує свою автономію. Іубери. Дальгаузі в Ост-Індії (1848-56); поширення британської влади</p>

1848 Австро-сардинська війна. Республіка в Римі. Франц-Йосеф цесарем (1848, † 1916). Наполеон президентом. Хльороформ. Дутова електрична лампа

1849 Окрійована австрійська кошти-туція. Терор в Сіцилії й Неаполі. Проба революції в Наріжці. Енцикліка Пія IX против конституційного ладу. Віктор Емануїл II (1849-1878)

1850 Окрійована конституція в Пруссії. Ерфуртський рајхстаг, шляхи Германської федерації

1851 Скасування конституції в Австрії. „Грудневий переворот“ у Франції
1852 Наполеон III імператором. Реакційний кабінет Баха в Австрії (1852-1859). Кавур стає провідником правительства в Сардинії († 1861).

1849 Задавлення угорського повстання. Процес Петрашевців. Заслання Достоєвського на каторгу

1850 Заборона філійської мови в Росії

1852 Сюз Росії і Пруссії, охолодження відносин в Австрії. Чорногора управою Негошів. Перший літер. вступ Льва Толстого (1828, † 1910)

1849 Повелаше Хун-сіу - Цюаль (Гайні) в Кінгаю. Смерть Гоусей, найславнішого з японських майстрів

1850 Масові петії за прилучення до Спол. Д. у Канаді. Викрите золота в Австралії. Тасманія, Вікторія і Нол. Австр. дістали автономію.

1852 „Хатина лядька Тома“ Бічер-Стоу, агітація за виводження під Неґрів. А. Преторіус добив ся призначення Англією незалежності Трапезвалю. Д. Лівінґстон переходить Нол. Африку (1852-1856). Автономія Н. Зеландії

Західня Європа	Східня Европа і передня Азія	Інші краї поза Європою
<p>1854 Пій IX проголошує догмат Непор. Зачатія</p>	<p>1853-6 „Кримська війна“</p>	<p>1854 Комотор Пері в Японії не-залежність Орадзевої ре-субліки</p>
<p>1855 Клерикальний курс в Австрії (коп-кордат). Данська конституція. Сві-това вистава в Паризі. Бесежерова сталь. Перший панцирник</p>	<p>1855 Смерть царя Миколи, цар Алек-сандр II (1855-1881), лібераль-ний курс</p>	<p>1855 „Гайагата“ Льюнґфельд. По-встапне мусульман в Китаю</p>
<p>1857 Початок правління принца Віль-гельма в Пруссії († 1888)</p>	<p>1856 Паризький трактат регулює справи турецькі („пролив“). „Дубернськіє очерки“. Щедрина-Салтикова, „Во-проси жизни“ Піроґова</p>	<p>1856 Персія воює з Афганістаном і Англією (в інтересах Росії)</p>
<p>1858 умова Кавура з Наполеоном против Австрії. Агітація Брайта за ви-борчу реформу в Англії</p>	<p>1859 Румунські князівства непереводять персональну унію. Сербська скуч-пінта вертає Обреновичів. Росія підбиває східній Кавказ (капітуля-ція Шаміля).</p>	<p>1857 Друга англо-франц. війна з Китаєм. Повстанне сипай в Індії, збільшенне зп'д. залог і заснованне універ-ситетів</p>
<p>1859 війна Сардинії й Франції в Ав-стрію, початок об'єднання Італії. Поворот республіканціє до Франції. Електричні акумулятори. „Поход-женне родів“ Дарвіна (1809, † 1882)</p>		<p>1858 Тявчизинський трактат з Кип-таєм. Росія дістає „Зелений Кип“. Ліквідовано Остид-ську компанію.</p> <p>1859 Обгостренне націон. руху в Японії. Лесепе будує Суець-канал. Добуванне петролю в Пенсильванії</p>

- 1860 Обетпанне в Сардинію Тоскани й Емілі; сіцилійська ексодія Гарібальді (1807, † 1882). Австрійський конституційний „дішльом“.
- Торговельна умова англо-французька (ослабленне протекціонізму). Пастер випайшов ферментні грибки
- 1861 Кінець Неаполітанського королівства. Проголошенне Віктора-Емануела „королем Італії.“ Лібер. кабінет Шмерлінга і „диювий партеп“ в Австрії
- 1862 кабінет Бісмарка і конфлікт в нарляментом. Весівіяк вистава в Лондоні й завязки Інтернаціоналу. Нітрогліцерин Нобеля
- 1863 Війна Прусеї й Австрії в Данією за Шлезвиг. „Загальне німецьке робітн. товариство Ф. Лясала (1825, † 1864). Екон. криза в Англії. Ротаційна машина
- 1860 Маніфестаці в Польщі за автономію
- 1861 Визволенне селян в Росії. Угорщина не приймає австр. конституції
- 1862 Обеднанне Румунської держави. Повстанне в Греції, відставленне кор. Отона (Георгі). Повстанне Чорногори. Арендт Черпшевського
- 1863 Польське повстанне против Росії. Відновленне фінляндського союзу. Ліберальний університетський статут в Росії
- 1860 Абр. Ліпкольні (1809, † 1865) вибраний президентом Спол. Д. Кнґай капітулює перед Англією і Францією.
- 1861 Початок війни Полудня в Північно в Сп. Д. (1861-5). Н. Грєвада приймає організацію Сп. Д. і назву Колумбій. Повстанне дунґапів в Кнґаю.
- Організація законодавчої ради в Ост-Індії
- 1862 Скасованне невільництва в Сп. Д. Спик і Грант відкривають верхівя Нілю
- 1863 Мексика вибрала Максиміліана австрійського „імператором“; усобиця

Західня Європа	Східня Європа і середня Азія	Інші краї поза Європою
<p>1864 Перший Інтернаціонал. Ліберальний закон про коаліції й штрапки у Франції. Палевка енцикліка проти ліберальної літератури („слобус“)</p>	<p>1864 Нова конституція Греції. Реформа судівництва в Росії. Підбито зах. Кавказ</p>	<p>1864 Спол. Д. погромили конфедерацію, Полууд. Погром тайпінів в Китаю. Бекер дійшов до оз. Альберта в Африці</p>
<p>1865 консерват. міїстерство Бельгеді в Австрії для порозум. з Угорщиною. Порозумінне Бісмарка з Наполеоном. Лянї сталеві гармати Круна</p>	<p>1865 Нагінка на сибирських сепаратистів</p>	<p>1865 Капитуляція конфедератів. Вбіто Лінокльна. Перший океанський кабель. Росія підбивас Зах. Туркестан.</p>
<p>1866 Австро-пруська війна. Придученне Веленї до Італійського кор. Австро-угорський дуалїзм, кабінет Бейста. Кїнеп парламент. конфлікту в Прусії. Проект виб. реформи Імператора (1869. † 1898). Перший інтернаціональний робітничий конгрес у Женеви</p>	<p>1866 Карло Гогенцолерн королем Румунїї</p>	
<p>1867 Північно-німецька федерація. „Нові державні закони“ Австрії. Похід Гарібальді на Рим. Виборча реформа Дїараелї (1804, † 1881). „Капітал“ Маркса. Динаможашна Сїменса. Мартїнів способ оброб. сталї. Початки антисептики (Лїстер)</p>	<p>1867 Франц-Йосиф коронуєть ся угорським королем. Словацький зїзд в Москві; завязанне „Ставаського комітету“</p>	<p>1867 Федеральна конституція Канади. Спол. Д. купили Аляску. Макемїліана розстріляно в Мексиці. Франція окупує Кохїнхіну. Викрито драмати в полу. Африці. Д. Лївїнстон на Конго</p>

- 1868 Перший кабінет Гладстона (1868-1874). Полеміка для преси у Франції. Революція в Іспанії. Ліквідація і Бельєль заспокоюють піймюньку соціал-демократичну партію в Англії.
- 1869 „вселенський собор“ в Римі в справі галицької неповицльності, відомий як „старокаголічків“.
- 1870 Франко-пруська війна; Франція переміщується. Кінець ганського царування в Римі. Повстання в Сиції. Вельосіпед.
- 1871 „Націон. збори“ Франції. Агітація Гамбетти (1838, † 1882). Паризька комуна. Німецька імперія. Президентство Тієра (1841-1843). Федеративський кабінет Гогенштарта в Австрії. Призначення прав за профес. організаціями в Англії.

1868 Угорсько-хорватська угода; угорський закон про національність. Правно-державна декларація Чехів в австр. парламенті. Повстання на Криті. Росія заявила Бухару.

1868 Скасування сію'юнагу в Японії мікадо Муцуніто. † Грошіві/о-остатній пац, майстер Японії. Висилку каторжані скасовано для всієї Австралії.

1869 Відкриття Суецького каналу. Розвідки Швайфурта в Центрі Африки (1869-70). Перша америк. залізниця від океану до океану.

1870 Росія уневажає обмеження своїх прав на Чорнім морі. Закон про земства городов. Чорногора побулає турецьких залог.

1871 Уступки крлям в Австрії: признання чеського державного права. поширення компетенції галицького союму (в користь польської шляхти).

1870 Заміщення з Маорі Н. Зеландії. Розвідки Іжевальського в Центрі Азії (1870-1885)

1871 Росія здобуває Кульду. Виявлено золото в Трапсвалю — розвій еміграції

Західня Європа	Східня Европа і передня Азія	Інші краї поза Європою
1872 тунель через Монт-Сеніс	1872 Болгарська церква відділилась від Константиноп. патріархату	1872 Реформи в Японії
1873 Тіер уступивсь, монархічний блок, Мак-Магон (1873-1879). Ресубліка в Іспанії (1873-1875). „Культуркаміф“ в Німеччині. Вибірчий закон на користь Німців в Австрії. Укладок Інтернаціоналу	1874 Заведене загальної військової служби в Росії	1873 Домагання констипуції в Японії. В Китаю повстання мусульман задулене. Росія здобуває Хіву, Франція Тонкін. Англьо-рос. порозуміння в перед. Азії
1874 Імперіялістський кабінет Діраелі-Бікопфільда (1874-81). Ліберальні „масеві“ закони в Австрії	1875 Росія підтримує Францію, кінець рос.-пруської приляши. Повстання в Боснії й Герцоговині	1874-7 Стенлі переходять Полуд Африку
1875 конституційні закони в Франції; формальне признание республіки	1876 Чорногора і Сербія підтримують повстанців. Австро-російське порозуміння в балкан. справах. Констипуція в Туреччині. Указ против українського слова	1875 Японія заміною Росії свою частину Сахаліна за Курільські острови
1876 Порежона республіканців у Франції. „Ліві“ забирають владу в Італії. Біль про титул „імператриці Індії“. Агітація Гладстола против турецьких авреств. Початки бактеріології (Кох)	1877-1878 російсько-турець. війна. Берлінський конгрес перерішує постави	1876 Банкротство хедива, початок англьо-франц. протекторату над Єгиптом. Хроїтична усобиця в Мексеко. Росія займає Кокан і Фергану
1877 Згущення газів до пилу (Шікре). Виріб стали Томаса		1877 Проголошене Вікторії імператрицею в Індії. Англія окупує Трансвааль. Повстання

самураїв в Японії. Телефон
Беля, фонограф Едісона.

нови в Сан-Стефано. Окупація
Босни-Герцоговини

1878 папа Лев XIII (1878-1903). Закон
проти соціалістів в Німеччині

1879 союз Німеччини і Австрії проти
Франції й Росії

1880 Кюль Фері на чолі правительства
(1880-5), боротьба проти клери-
калізму, за світську школу у Фран-
ції. Замирення Бісмарка з клери-
калами

1881 міністерство Гамбети. II кабінет
Гамбетта (1881-5)

1882 Ліберальна виборча реформа в Ита-
лі. Вацці туберкульози

1883 Італія приступає до Австро-Гер-
манського союзу („потрійний союз“)

1878 Страшний голод в Індії

1879 Здух погромили англійське
військо. Ляма Едісона. По-
чаток Панамського каналу.

1880 Конгрес Бурів і повстання
До Канали прилучені всі
півн. америк. володіння Бри-
танії. Ліберальні реформи
в Ост-Індії. Випахтіт замо-
рожу вапня мяса для транс-
порту

1881 Мікадо обізнає конституцію
в 1891 р. Збори єгипет. по-
таблів проти англ. протек-
торату; повстання Махді.
Франція зайвала Туніс,
Росія зтобула Теке

1882 Повстання Арабі-паші. Ита-
лія перебрала на себе порт
Асаб на Червоному морі

1883 „Органічний статут“ в Єгип-
ті (факт. влада Англії) Фран-
ція забрала Мадагаскар.

1879 Болгарська конституція

1881 „Диктатура серця“ А. Мелікова
в Росії, план конституції. Убиті
Александра II, цар Александр III
(1881-94). Румунія королівством

1882 Чеський університет в Празі

1883 Чехи дістають більшість в соймі

Західня Європа	Східня Європа і передня Азія	Ильмі краї поза Європою
<p>1884 Закон про свободу професійних організац. у Франції. Машина для складання букв (лінотин)</p>	<p>1884 З'їзд трьох імператорів в Скерпівцях („перестраховочний союз“)</p>	<p>1884 Перемога демократів на предв. виборах Сп. Д. (Клєвланд). Конференція в Сідней — проект австрал. федерації. Британія признала незалежність Трансваля, прилучила горішню Біржу. Німеччина прийняла африканські факторії. Берлінська конференція про Конго, розділ володіннь</p>
<p>1885 провал Ж. Фері через тонкінську експедицію</p>	<p>1885 Прилучення Схід. Румелії до Болгарії, рос.-болгарський конфлікт, сербо-болгарська війна. Повстання на Криті</p>	<p>1885 I пап. конгрес Індії. Англо-рос. конфлікт в Перед. Азії (Кушка). Смерть Махді. Італія займає „Брітрею“</p>
<p>1886 Перемога лібералів в Брит., III кабінет Гладстона, проект ірланд. автономії, розділ між лібералами (уніоністи), перемога консерваторів (кабінет Сельсбері (1886-92))</p>	<p>1886 правління Стамбулова й австрійська орієнтація в Болгарії</p>	
<p>1887 Крісіні на чолі правління в Італії (1887-91). Агітація „патріотів“ против Німеччини у Фр., виступи Бісмарка. Ірамофони</p>	<p>1887 Спироба поділу Чехії на національні округи, сецесія німецьк. депутатів в союзу</p>	<p>1887 Федеральна конституція Мексико. Англо-російське розуміння в Перед. Азії</p>

- 1888 ґ імі. Вільгельма, по короткім правлінняю Фрідріха III Вільгельм II (1888-1918)
- 1889 проба монархіст. перевороту у Фр. (Булянже)
- 1890 Відставлене Бісмарка, Англьо-німецька конвенція. Перші літаки
- 1891 французька фльота в Кроципалті. „Соціалістична“ епікліка Льва XIII. Трьохколоворний друк
- 1892 IV кабинет І ладстона (1892-4)
- 1893 повий біль про автономію Ірляндії
- 1894 Убійство презід. Карно. Против-діфтерійна сирьатка Берінга
- 1888 Скасованне певільництва в Бразілії. Обмеженне жовтої еміґрації до Спол. Д. Улі-верситет в Томську
- 1889 Бразілія федеративна рес-публіка (переворот Фон-секи). Конституція в Японії
- 1890 Тарифий біль Мак-Кіндел (протекціонізм). С. Роде-преміером Калляду. Ве-ликий страйк в Австралії
- 1891 Початок сибірської залі-зниці (1891-1901)
- 1892 Панамерикальський конгрес, проект заг. федерації Аме-рики
- 1893 Переворот на Гаваї. Росія окупує Намір, анґльо-рос. напруженне
- 1894 Війна Японії з Китаєм. Ве-ликий страйк в Сп. Д. Ви-борче право жінок в Н. Зе-ляндії і Нол. Австралії
- 1889 Заведенне земських начальників в Росії (дворянська ера)
- 1890 Обмеженне прав земства в Росії
- 1891 Початок франко-російського союзу. Новий протекційний російський тариф
- 1894 Формальний союз Росії з Францією. Цар Никола II (1894-1917)

Західня Європа	Східня Європа і передня Азія	Інші краї поза Європою
<p>1895 Перемога консервативів в Англії, кабінет Сольсбері (1895-1902). Проміння Рентгена</p>		<p>1895 Замиренне в Сімонсекі, Ляодун і Формоза за Японією. Незалежність Кореї</p>
<p>1896 Нім. парламент приймає новий пільний кодекс і відкидає закон против соціялістів. Початок загального виборчого права в Австрії („дяга курія“). Кінсмагограф</p>	<p>1896 Полагодженне рос.-болгарських відносин. Повстання на Криті</p>	<p>1896 Кінець війни Італії з Абіссією (1893-6). Англо-французьке розмежування в Індокитаю. Земельна реформа в Н. Зеландії.</p>
<p>1897 Кредити на будову великої німецької фльоти. Бездрітний телеграф Марконі</p>	<p>1897 Греко-турецька війна</p>	<p>1897 Спол. Д. приймають власть над Гаваї.</p>
<p>1898 Самоврядування в Ірляндії. Бальони Пенеліпа, кудемети Максима. Радій (Ф. і Л. Кюрі)</p>	<p>1898 Крит дістає автономію</p>	<p>1898 Росія дістає Ляодун. Війна Спол. Д. з Іспанією (Куба, Філіппи). Маршан в Фашоді. Кіченер погромив махдістів. Реформи Кан-ю-вен в Китаю. Пенсії для старих в Н. Зеландії</p>
<p>1899 Мглова конференція в Гаазі</p>		<p>1899 Федерация Центр. Америк. Митові зв'язки Канади для метрополії. Англо-бурська війна (1899-1902).</p>

- 1900 убитство кор. Гумберга. „Робітничча партія“ англійська
- 1901 кор. Едуард VII англійський (1901-1910)
- 1902 кампанія за протекціонізм в Англії.
- 1903 Уступки ірландським домаганням. Моторний літак Райта
- 1904 англійсько-французьке порозуміння
- 1905 Норвегія відокремлює ся. Перемога лібералів в Англії. Закон про відділення церкви від держави і двол. військову службу замість трілітньої у Франції
- 1906 Алжезіраська конференція — ослаблення фрланко-герм. напруження. Конфлікт між нижньою і верхньою палатою в Англії (1906-1910)

- 1900 Повстання боксерів в Китаю. Розширення виборчого права в Японії
- 1901 Утворення Австралійської Федерації. Куба незалежна
- 1902 Англія - японський союз. + С. Родс
- 1903 Митове об'єднання полуднівно - африкан. республік. Відокремлення Панами. Шодорож Амудсена по Антарктиці
- 1904 Англія-французьке світове розмежування. Комісія реформи в Китаю
- 1905 Портсмутський трактат. Підтвердження англо - японського союзу. Революція в Персії. Автономія Трансваля
- 1906 Конституція в Персії. Автоном. рух в Сибірі. Конгрес в Ріо-Жанейро в справі об'єднання латин. республік.

Західня Європа	Східня Європа і передня Азія	Інші краї поза Європою
<p>1907 II Гагська конференція. Англо-російське порозуміння. Загальне виборче право в Австрії</p>	<p>1907 Новий виборчий закон в Росії і III Дума</p>	<p>1907 Англо-російський розділ впливів в Азії. Повстання в Мароко. Автоп. Оралжевої респуб. Цювна автоп. Н. Зеландії</p>
<p>1908 „Антанта“ англо-франц.-російська. Ліберальний кабінет Асквіта (1908-1916)</p>	<p>1908 Українсько - польське напруження в Галичці, убийство нам. Подгоцького. Революція в Туреччині, Австрія інкорпорує Босну і Герцоговину</p>	<p>1908 Піри на подудневім бігуні</p>
<p>1910 Революція в Португалії (республіка). Лічене сфідіса Ерліхом</p>	<p>1909 Болгарія проголошує свою незалежність. Всеславян. зїзд у Празі</p>	<p>1910 Обєднанне 4-х подуднево-африкан. республік. Кічепер-намісником Блїтцу („твердий курс“). Японія окупує Корею. Канада застерігає собі нейтральність в війнах Британії</p>
<p>1911 Відібранне права veto у папатах лїордів. Збільшенне німецьких кредитів в Німеччині. Полагодженне мароканського напруження</p>	<p>1911 Вїйна Туреччини з Італїєю за Тріполї</p>	<p>1911 Мароко принане за Францією. Італія займає Тріполї. Революція в Китаю.</p>
<p>1912 Відповленне потрібного союзу. Збільшенне німецької армії</p>	<p>1912 Балканський союз і I балканська вїйна</p>	<p>1912 Абдікація манчжурської династїї в Китаю, Юаншїкай органіаує республіку</p>
<p>1913 Нове збільшенне армії в Німеччині. Відповлення 3-лїтньої вїйськ. служби в Франції</p>	<p>1913 Лондонські рішення в балканській справі. II балканська вїйна і букарештська угода</p>	<p>1913 Докінченне Панажського каналу. Китай принає автономію Шїви. Монголії (на жадапанне Росії)</p>

- 1914 З'їзд імі. Вільгельма з Франц-Фердинандом австр. в Копонішті. Початок світової війни. Убийство Жореса (1859, † 1914). Окупація Бельгії й битва на Марні. Лондонська угода
- 1914 Убийство Фр.-Фердинанда в Сараєві. Австрія виповідає війну Сербії, мобілізація Росії й виповідженне війни Німеччиною. Приступленне до війни Туреччини. Росія займає Галічину
- 1914 Юлішкай роспускас парламент і приймас диктатуру. Англія касує права султана над Єгиптом. Японія займає німецькі володіння в Китаю
- 1915 Німецька соціалістична кофференція против війни. Італія виповідає війну Австрії
- 1915 Англія ліквідує німецькі володіння в Африці
- 1916 Верденська кампанія. Лойд-Джордж на чолі англ. кабінету, заведенне обовязкової військової служби. Іюсталис в Ірляндії. † ціс. Франц-Йосифа
- 1916 Підводна війна Німців в Антантою, нищенне поїстральних кораблів. Ультиматум Спол. Держав
- 1917 Бой на Сомі, в Артуа і Фляндрії. Інтернац. соціалістична кофференція в Стокгольмі
- 1917 Революція в Росії, відокремленне Польщі, України, Фінляндії. Бельшвицький переворот
- 1917 Сполучені Держави, за ними Китай виповідають війну Німеччині
- 1918 Наступ Німців на Франц. фронті й розгром німецького війська. Революція в Німеччині, розклад Австрії
- 1918 Берестейські трактати. 10 національних ресублік на території б. Росії. Чехія, Галічина, Югославія самост. ресублікамі. Війна Сов. Росії з Україною
- 1918 14 пунктів през. Вільсона. † Юлішкая
- 1919 Верська коффер. II Інтернаціонал. „Національні збори“ Німеччини. Трактати Веральський і Севеформейський
- 1919 Англо-перський трактат (Персія під протекторатом Англії). Перший перелет через Атлантику
- 1919 III Інтернаціонал в Москві. Ангта признає уряд Колчака
- 1920 „Ліду пачі“ в Женеві
- 1920 Соврський трактат про Туреччину. Російсько-польська війна
- 1920 Крах політики Вільсона. Не змога демократів на виборах (Гардінг)

Важніші помилки. *)

В I частині „Всесвітньої історії“.

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
1	2 знизу	минувицною	минувшиною
7	16 зверху	кільда	кілька
„	5 знизу	збіжу,	збжу
9	12 зн.	гросподарі	господарі
12	12 зн.	Гіксові	Гіксові
13	18 зн.	напомагали	наполагали
„	9 зн.	дотену	дотену
15	13 зн.	були	незмівні були
19	4 і 6 зн.	Мінося — фібурук	Міноса — фігурок
21	7 зн.	Арамейци	Арамейців
22	підпись	опуровання	муровання
24	3 зв. і 14 зн.	мешкавців — здобутків	мешкавців — здобутків
25	10 зн.	Хетів	Хетів
28	8 і 1 зн.	розселення — пізнійших	розселення — пізнійших
30	1 зн.	дрібковими	дрібазковими
31	5 зн.	кшатрив	кшатрив
32	18 зв.	збудоває	збудує
36	16 зв.	Конфуція	Конфуція
37	6 і 18 зв.	імператоран — сповню апня	імператором — сповнювання
40	5 і 9 зн.	хвилі, геленські	хвилі геленські
41	19 зн.	Егейців,	Егейців і
„	1 зн.	дель —	делью —
43	20 зн.	особних	особистих
„	4 зн.	Одісея, — описує	Одісея — описують
45	6 і 11 зв.	продувати — же	пробувати — ще
48	1—2 зн.	одсуджувало ся	осуджувало ся
50	9 і 14 зн.	Клісфен — піку	Клісфен — поки
52	18 зв.	сі	а
54	9 зн.	надвигненого	видвигненого
58	9 зн.	скіпчила ся	скупчила ся
61	12 зв.	подавав — існування	падавав — фізичного
64	16 зв.	змів	увів
66	2 зн.	епохи	епохи
67	9 зн.	туземного	туземною,
68	12 зн.	Айрольський (Ералійський)	Айтольський (Етолійський)
76	12 зн.	плебея порізувались	плебея парзувались
77	6 зн.	Валеари	Валеари
87	6 і 13 зв.	завляки — піку	завдяки — віку
93	15 зн.	проновіть	проновідь
95	17 зв.	на меті	метою дати
98	18 зв.	її	його
99	2 зв. і 1 зн.	теперішній — вони	в теперішній — варвари
106	9 зн.	поростати	варостати
108	і всюди	Славяне, славянство	Слов'яне, слов'янство
„	4 зн.	Шкоці	шкоці
109	1 зн.	Швабі	Швабів
111	13 зн.	вони осідались	вона осідалась
113	8 зн.	уєї	сі
121	11 зв.	Візантії	Візантії:
123	19 зн.	Меці	Меці

*) Автор не мав змоги ні читати коректур, ні доглядати ілюстровання книги і просить читачів справити бодай одмічене тут.

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
124	2 зв. йде шиде	мусулманського	мусулманського
133	10 зв.	дюде	люде
136	4 і 2 зв.	іменем — засобами	іменем — засобами
140	13 зв. і 1 зв.	1800 — займали	800 — займали
141	17 зв.	судити	беруть ся судити
146	2 зв.	шукати на нього бо	бо шукати на нього
152	1 і 11 зв.	пересяклевих — і центр	пересяклевих — і сей центр
159	16—17 зв.	Галичина — білоруські, Полоч- чина	Галичина) — білоруські (Полоч- чина
161	7 і 9 зв.	спадщини — повстанню	спадщини — повстанню
163	10 зв. і 14 зв.	Орхопом — і міцно	Орхопом — міцно
166	17 і 23 зв.	Волгарія — Черногорі	Волгарія — Черногорі
	5 зв.	яложив	наложив
167	1 зв.	Руені	Руані
168	15 зв.	пливаючи	впливаючи
173	6 зв.	безженість	безженність
177	9 і 12 зв.	і ідеальний — рівеня	ідеальний — рівень
178	13 зв.	великім	невеликім
182	1 і 29 зв.	звичайно — дарали	звичай — дають
187	1 і 8 зв.	згасючи — середньовічних	згасаючи — середньовічних
188	11 зв.	династій. Ся	династія Ся
190	7 і 23 зв.	серенюї — сатмінне	середнюї — затмінне
195	12 зв.	Ктезіфонтом	Ктезіфоном
197	11 зв.	підживає	підживає
200	14 зв.	Ужоу-цзи	Чжоу-цзи

В II частині.

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
3	4 зв.	початків XVI	кінця XV чи початків XVI
4	12 зв.	зминитись	зміцнитись
5	3 зв.	Каїм-Бесва мечет	Каїм-Бесва мечеть
6	13 зв.	його	її
7	12 зв.	стільки вже	стільки разів
8	5 і 27 зв.	Китаю — і так з Нючжів	в Китаю — і так
9	16 зв.	Ротера	Рожега
13	20 зв.	дід Акбар	дід, Акбар
14	5 і 8 зв.	(Османи) — Балкани,	(Османи) — Балкани.
	25	свободи і в своїх — 1260 р.	свободи зіставляли у—1260 роках
16	11 зв.	тажок	також
18	11 і 38 зв.	й Магометови — державу	Магометови — спіхию
23	3 зв.	Шпре	Шпре
24	7 зв.	засіли: — Вислі,	засіли — Вислі;
	8 зв.	держав (особливо) пруської	держав, особливо пруської,
26	7 зв.	заміна	її заміна
31	15 зв.	строїля	струїли
33	3—4 зв.	Початком — угорського	Початки — угорського)
38	16 зв.	лапська	а лапська
42	11 і 38 зв.	пероздільними Римоми — потомків	пероздільними. Римови — потомств
45	13 і 9 зв.	а кінцем — подаюк	з кінцем — податок
50	3 зв.	звелили	зводили
55	4 зв.	такої, можливо сильної в	такої можливо сильної й
56	14 і 13 зв.	можливість — духу	можливість — руху

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
58	1 зп.	„кватро ченто“	„кватроченто“
60	9 і 4 зп.	Африку за — Кабриль	Африку, за — Кабраль
61	7 зп.	в Африці й Азії	Пізаро
63	6 і 14 зп.	силу, Італії — Італію	силу Італії, — Італію.
64	17—8 зп.	(що відкладало — Масаріо	що відкладала — Масачо
66	6 і 19 зп.	того — привіт	його — привід
„	8 зп.	1504	1564
67	17, 25 і 26 зп.	як — подавали — дасть ся	хоч — надавали — власть ся
„	13—14 зп.	клопоти; не хотіли, і т. д.	клопоти. (Дальше счеркнути).
68	19 і 16 зп.	ціну, — на те чи	ціну, — чи
71	10 зп.	кейтський	пантський
72	13—15 зп.	пів самостійну — Трансільванія,	півсамостійно — (Трансільванія)
„	—	— силою	— спільно
75	13 зп.	ерцгерцогу	ерцгерцогу
77	1 зп.	Поморянське	Померанське
79	11, 13, 16 зп.	монгольської — й — повидили	монгольської — її — поводили
80	18 зп.	могла	Москва могла
82	11 зп.	воював	наступав
83	7 і 15 зп.	згоду — Ії	згоди — Але
84	20 зп.	їм	їй
84—5	—	Тодори	Тюдори
87	8 зп.	А	Але
88	3 і 5 зп.	демократичного, — сеї проби	демократичного — сього ладу
89	4 зп.	самовладуванню	самоврядуванню
90	11 зп.	хазяйства	хазяйства,
„	18 зп.	кімнатні	кидими
„	1 зп.	пропущено:	не нагороджувалось політичними успіхами
91	7 і 1 зп.	зігнали — заходу	і зігнали — в заходу
92	11 і 14 зп.	Кепріи — здобувають ся	Кепрілі — здобувають ся
„	15 і 16 зп.	Московщина — Австрія	Московщиви (1686), — Австрія мала
93	13 зп.	політкою	помилкою
94	5 і 27 зп.	1706 — XVIII	1708 — XVII
„	12 зп.	ще почалось	уже почалось тут
96	4—3 зп.	Прусії, його	Прусії. Його
98	5 зп.	зайнявшу	зайнявши
99	15 зп.	замітні — ній	замітний — нїм
100	23 і 18 зп.	прискікалась — архіпеляї	прискіпалась — Архіпелаяї
101	1 зп.	(виллвів)	счеркнути
„	24 зп.	учрежденія	учрежденіє
102	5 зп.	Фрідріхом: як	Фрідріхом за
103	18 зп.	вугля	заліза
„	19 зп.	Попри виробу мануфактури	Попри мануфактуру
„	13 зп.	восніи	підприємства восені
104	13 зп.	VXII — XVII	XVII — XVIII
105	19 зп.	новозасвовав	засновав тоді
107	5 зп.	боротьбу організувати	боротьбу, організувавши
109	21 і 19 зп.	дружвий — зацінної	оружий — зацінної
„	21 зп.	відродження, але	відр. дж. вня. Але
110	18 і 7 зп.	імперії — Русса	стпль ім. рії — Русоо
112	16 зп.	вадіями	подіями
114	6 зп.	марпотравности	марпотратности
115	21 і 13 зп.	Тюрпа — фінансіст	Тюрпо — фінансіст
116	6 зп.	товпа	товпа
117	10 і 9 зп.	розворушувалось, — набирало	розворушувалась — набирала
119	9 зп. і 8 зп.	підіймали — пралящу	підіймав — правлящу
120	8 зп.	ремської	ренської

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
120	22 і 15 зн.	італійські — зтікли	коаліційні — зрікли
122	1 і 3 зв.	голосом — поворотами	галасом — паворотами
124	8 зн.	оавування,	папування, не привнесо спокою
126	14 і 22 зв.	ипровим — Франції	митовим — у франції
127	9 і 18 зв.	папування, — самостійна	папування; — як самостійна
128	18 зн.	не бути	не хотіли бути
129	1 зн.	знову від	знову
130	4 зн.	Азербайджаном	Азербайджаном
"	13 зн.	Те показала	Як показала
131	1 зв.	Державина	Державина
132	10 і 12 зв.	протиставлення — українського	протиставляло — не-російського
"	21 зн.	та	але й
136	10 і 19 зв.	хартистським — зложили	хартистським — зпичили
"	18 і 3 зн.	професійні — правдяча	професійні, тредюіони-правляча
137	7 зв.	політвчних	політичних завдань
140	3 і 4 зв.	прикладом — кулі	прикладом — нулі
"	10 і 5 зн.	відраву і — мув	відраву: — був
141	1 зв.	демократії — 1848	демократії — в 1848
142	4 і 31 зв.	Емануїла — ставовиску	Емануїла — становищу
143	11 зв.	спільною	спільного
146	14 зн.	який	поки
147	10—11 зв.	позірний — вважало	зовнішній — вважав
148	16 зн.	місце	місця
149	10 і 30 зв.	намірило — нічо	намітило — ніщо
150	11 зн.	з сього	і підіймала ся з сього
151	16 і 27 зв.	1801 — Мадярів	1861 — Мадярів
154	16 і 28 зв.	трегю — надїя	трівку — надїя Словян
"	3 зн.	Чернаев	Чернаев
157	2 зв.	ся	на
158	10 і 20 зв.	збільшати — тільше	збільшати — більше
"	11, 4, 8 зн.	найбідвітше — замїтна — більш	найбільша — заможна — а більша
159	2, 7 і 24 зв.	карогви — дали — його	карогви - далі їй - республіканські
160	3 і 31 зв.	опуртувізму — у свого боку	опортуїзму — з свого боку
"	7 і 5 зн.	"реванж" — Булаїже	"реванш" — Буляїже
164	15 зв. і 8 зн.	морем, — нпцїх	морем; — низших
165	6 зв.	(Гладстонови — і вдалось	:Гладстонови — вдалось
"	23 і 14 зв.	ї — самостійности	їх — ізоляції
166	13 зв.	зробила	зробивши
168	9 і 14 зв.	мога — Тавїтею	могла — Іамбією
"	15 зв.	Сан-Люї — заразом	Сен-Люї — Заразом
170	2 і 5 зв.	надвїжки — велика	подвїжки — а велика
172	20 зн.	стейтїв йти	стейтам вийти
"	11 зн.	людности — 1300 тис.	невільників — 1300 тис.
"	2 зн.	було	було питанням
174	6, 7, 13 зв.	буго — гавайських — Лесемсом	було — Гавайських — Лесемсом
175	6, 16, 20 зв.	нпцїх — Болївер	низцїк — Болївар
"	10 і 5 зн.	потім — Фоксака	потім країпа — Фоксека
176	6 зв.	Обеднання і д. треба	з нового рядка
"	8 зн.	1770 р.	1770-х рр.
178	13 зв.	імператора — міщанство	імператора (жода) — вояцтво
"	14 і 8 зн.	стоїони — й кадри	старини — сі кадри
179	18, 22—3 зв.	їюю — завоювали — прийням	їюю — завоюували — приймали
"	12 зн.	се володїня Манчжурїв	володїпя Манчжури
"	8 і 6 зн.	владушої — ввука; — прожпли	владушої—ввука,—правили
180	17, 26, 33 зв	покоренне — паладвало — єї еще	упокоренне—паладило—її ще
182	8 і 29 зв.	Далї Авалї — Дальїї — Портмутї	Далїєванї—Дальїї—Портмутї
"	11, 5, 2 зн.	Людум — сто — його	Людун — стїлки — його
183	2—3 зн.	революції — світової	революції, — світової,

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
183	4 зп.	справи і	справи :
185	17 зп.	не розєднували їх,	ще розєднували їх
186	7 і 14 зв.	віддала-б — неудатного	віддала б — нездатного
189	6, 5, 4 зп.	перший—кумуляція—вудумапо	вдатний—кумуляція—видумапо
190	17 і 15 зп.	бенціновим — (з них	бензіновим — (в них
191	19 і 20 зв.	нагоду — виробу	змогу — виробу
192	6 і 7 зв.	пукорки — стодітя	пукорки — столітя
194	1, 8 зв.	ся — законтрактовуав	Се — законтрактовуав
»	6 і 1 зп.	Тут — звичайно	Там — Звичайно
195	2, 20 зв.	зособи — розвиток	засоби — розвиток
196	20, 7, 2 зп.	зборчі — фіми — політикого	зборчі — фірми — політикою
199	20 зп.	Маркс і його прихильники теж:	Маркс же і його прихильники
201	4 і 15 зв.	обставилиш — притягнута	доставилиш — притягнута
202	22—1 зп.	сеї самої	самої
203	3, 14 і 18 зв.	культури, — вже почали — Лямарка	культури і — почали — Лямарка
204	19 і 21 зв.	„друге“ — романтики	друге, — романтика
206	13, 18, 19 зв.	що — і асірська — також	так що — асірська — також
207	5, 12, 29 зв.	Рускін — високого мистецтва)	Рескін — високо) мистецтва,
»		Нітше	Ніцше
209	7 зп.	скульпторів	скульпторів
210	20 і 13 зп.	багдадської — політичні	багдадської — політичні,
211	9 зв.	противною стороною	противником
»	12 і 7 зп.	прикрий ; — і годиву	прикрий : — а годиву
212	1 і 23 зв.	Але ясно—поставлене—застав	Ясно — поставлений — застав
213	13 зп.	1893	1839
214	9, 12, 15 зв.	змусити — рядови — вони	зломити — урядови — соціалісти
215	14 і 18 зв.	поворотами — вийла	наворотами — вийшла
216	8 і 14 зв.	урагальний — привладжені	урагавний — приложені
217	2 і 16 зв.	сході, — а і тепер	сході; — а тепер
218	18—17	всклі — найбільшому	деякі — найбільшому —
219	16 і 3 зв.	всході — Вільзон	сході — Прєз. Вільсон
221	8 і 16 зв.	вийшла — ліберальною і	вийшла — ліберальною
223	8, 23, 35 зв.	Веймарі — по 1919 р. — Сав- Жермен	Ваймарі — 1919 р. — Сел- Жермен
224	10 зв.	Кольчак	Колчак

З М І С Т:

Початки нових часів.

	Стор.
55. Значіння сеї доби	3
56. Зміни в Східній Азії, Монголи і Чингісхан	4
57. Монгольські завоювання і розклад Монгольської держави, Тамерлан	7
58. Мусульманська доба в східній Ірані й Індії	11
59. Турки, Візантія, Балканські краї	13
60. Кілець Візантії. Турки панами Балкану	16
61. Східня Європа XII—XIV вв	18
62. Західне славянство і німецький натиск на схід	23
63. Подунаве — Австрія, Угорщина, Волощина	26
64. Литва, Москва й Польща, їх суперництво на сході	29
65. Держави Московська й Польсько-литовська в XV і по XV в	32
66. Чехія, Угорщина, Австрія	36
67. Німеччина	38
68. Італія	40
69. Англія	44
70. Франція	47
71. Іспанія	51

Нові часи.

72. Духовий перелом	55
73. Географічні відкриття	59
74. Політичні відносини в першій пол. XVI в і початки реформації	63
75. Поширення реформації і реакція католицька против неї	65
76. Релігійна боротьба і релігійні війни	69
77. Відгомони реформаційного руху і католицької реакції в Славянщині і сумежних землях	72
78. Тридцятьлітня війна	75
79. Релігійна боротьба в Східній Європі. Зріст Москви і московсько-польське суперництво	78
80. Північна війна 1650-х рр. і північно-європейські краї в другій пол. XVII в	80
81. Англійська революція	84
82. Розвій абсолютизму у Франції	88
83. Зміни на заході Європи	91
84. Зміни на сході в першій половині XVIII столітя. Успіхи Росії й Австрії	94
85. Семилітня війна. Зріст Прусії	95
86. Росія в середині й другій половині XVIII в. Турецькі війни і розділ Польщі	99

87. Франція й Англія в XVIII в. Економічне суперництво й боротьба за колонії	102
88. Повстання американських колоній і початок Сполучених Держав Північної Америки	104
89. Розвій культури і політичної мисли в новій добі	108
90. „Просвіщенний абсолютизм“	110

Новітні часи.

91. Велика французька революція	115
92. Упадок революції, Наполеон і імперія	118
93. Упадок Наполеона, Віденський конгрес і Святий Союз	122
94. Революції 1848 р.	125
95. Східня Європа	128
96. Англія в XIX віці	133
97. На континенті: Друга імперія у Франції, Кримська війна, об'єднання Італії	137
98. Австрія і Прусія. Франко-пруська війна і відновлення Німецької імперії	142
99. Росія і славянство	146
100. Балканські справи. Австрія й її суперництво з Росією	150
101. Потрійний союз. Італія й її прилучення до союзу	156
102. Третя французька республіка і початок союзу з Росією	160
103. Англія в останній чверті XIX і початках XX в	163
104. Колоніальне суперництво і поділ світу	166
105. Сполучені держави Америки	170
106. Латинські республіки Америки і англійські автономні колонії	174
107. Відродження Японії й Китаю	178
108. Російсько-японська війна, революційний і конституційний рух в Росії й Китаю, та їх відгомони в інших краях	181
109. Балканські справи і балканські війни	184
110. Перед світовою війною. Успіхи техніки	189
111. Розвій великої промисловости і капіталізму	192
112. Соціалізм	197
113. Науковий рух — науки реальні	200
114. Науки гуманітарні, письменство, мистецтво	204
115. Світова війна. Її причини і приводи	207
116. Вибух світової війни і перші роки її	212
117. Російська революція	216
118. Кінець світової війни. Справа замирення	219
Перегляд подій (таблиця хронологічно-сінхроністична)	225

Profesor
Stefan Kyjanyk

Видання

Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України

„Дніпросоюз“.

22. S. ANDRIÉNKO. Les sociétés coopératives en Ukraïne.
23. A. SERBINENKO. Les sociétés coopératives de consommation en Ukraïne et leur association centrale.
24. P. ДАЙМЕР. Німецька кооперація. Частина I.
 " " " " II.
25. ВАНДЕРВЕЛЬД. Соціалістичний і нейтральний кооперативний рух.
26. А. СЕРБИНЕНКО. Кооперація на селі.
27. А. СЕРБИНЕНКО. Українська споживча кооперація і центральний споживчий союз.

II відділ. Періодичні видання.

„КООПЕРАТИВНА ЗОРЯ“

Журнал виходить 24 рази на рік.

„КООПЕРАТИВНА ЗОРЯ“ є провідний орган споживчої кооперації на Україні і на своїх сторінках освітлює основні питання з життя і діяльності споживчих товариств і союзів України і дає практичні вказівки і поради робітникам кооперації.

Адреса редакції та контори: Київ, Володимирська вул., № 46.

КООПЕРАТИВНО-ГРОМАДСЬКИЙ НАРОДНІЙ ЖУРНАЛ

„ГРОМАДА“

Журнал призначається для широких мас селян та робітників України. Він освітлює в доступній для всіх формі народне життя з боку кооперативного, громадсько-політичного та економічного.

Адреса редакції та контори: Київ, Володимирська вул., № 46.

III відділ. Кооперативні календарі, плакати, листівки.

КАЛЕНДАРІ на 1919 рік:

Одривний кооперативно-громадський щоденник з художньою спивкою.

„ Без спивки.

Настільний календарь-книжка. (З ілюстраціями та діаграмами.)

Кишеньковий календарь-книжечка „Товариш“.

ХУДОЖНІ СТІННІ ПЛАКАТИ в народн. стилі:

1. „Гуртуйтеся“.	4. Товариська крамниця.
2. „В єднанні—сила“.	5. „Учітеся, братя мої“.
3. Приватний крамарь.	

ЛИСТІВКИ З ПОРТРЕТАМИ:

В. Доманницького; М. Левитського; Хр. Барановського; Роб. Овена.

IV. відділ. Видання загального змісту.

1. Проф. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Про старі часи на Україні.
2. Проф. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці.
3. Проф. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Всесвітня історія.
4. Проф. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстрована історія України.
5. Проф. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України. Підручник для середніх і вищих початкових шкіл.

Ціна 20 гривень.

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 29 07 04 016 9